

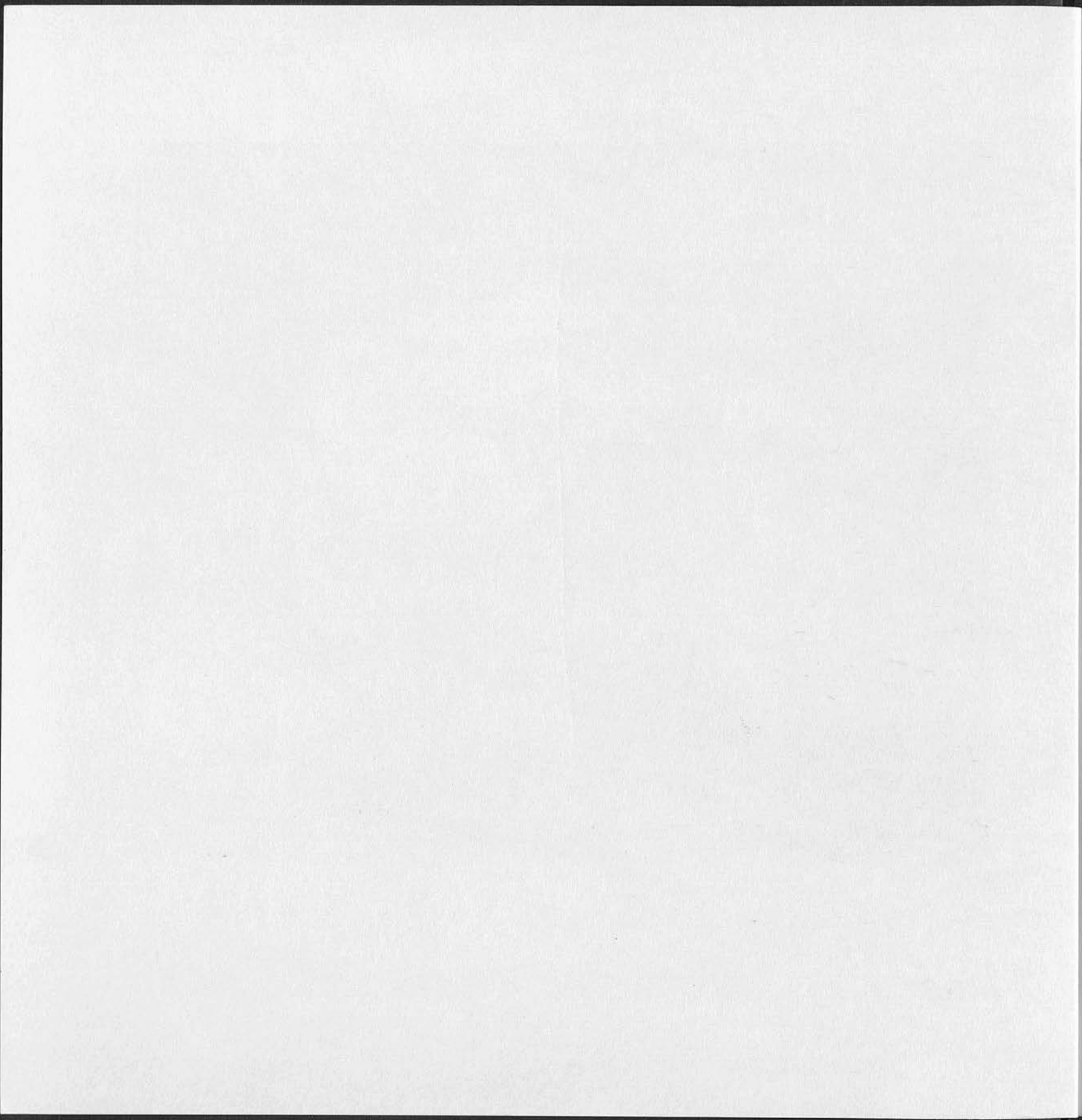
F E S T A D A P A L A B R A

S I L E N C I A D A



24 O verbo patriarcal

Publicación Galega Feminista
Galicia. 2008



S
I
L
E
N
C
I
A
D
A

F E S T A D A P A L A B R A

Edita: **FIGA**

Subvenciona: **Concellaría da Muller
do Concello de Vigo.**

Dirección: María Xosé Queizán

Deseño: Margarita Ledo Andión

Maquetación: María Xosé Queizán

Asesora Lingüística: Marga Rodríguez
Marcuño

Colaborado@s:

María Xosé Queizán

Teresa Moure

Mónica Bar Cendón

Goretti Sanmartín

Olga Castro Vázquez

Eduardo de Gregorio Godeo

Ana Belén Puñal Rama

María Reimóndez

Avelino Muleiro García

Victoria Lojo

Carme Adán

María Debén Alfonso

Carlos L. Bernárdez

Paula Mariño Pazó

Madelon Köhler-Busch

Yashmina Shawki

Mar Fernández Vázquez

Esther de León Viloria

Marta Neira Rodríguez

África López Souto

Marga do Val

Afonso Becerra de Becerreá

María Pilar García Negro

Mª do Cebreiro Rábade Villar

Kathleen March

Manuel Forcadela

Portada:

Mar de la Peña Cristiá

Ilustracións Monográfico:

Mar de la Peña Cristiá

Ilustracións Actualidade:

Paula Mariño

Anxo Cabada

Beatriz García

Enderezo-e:

festadapalabrasilenciada@wanadoo.es

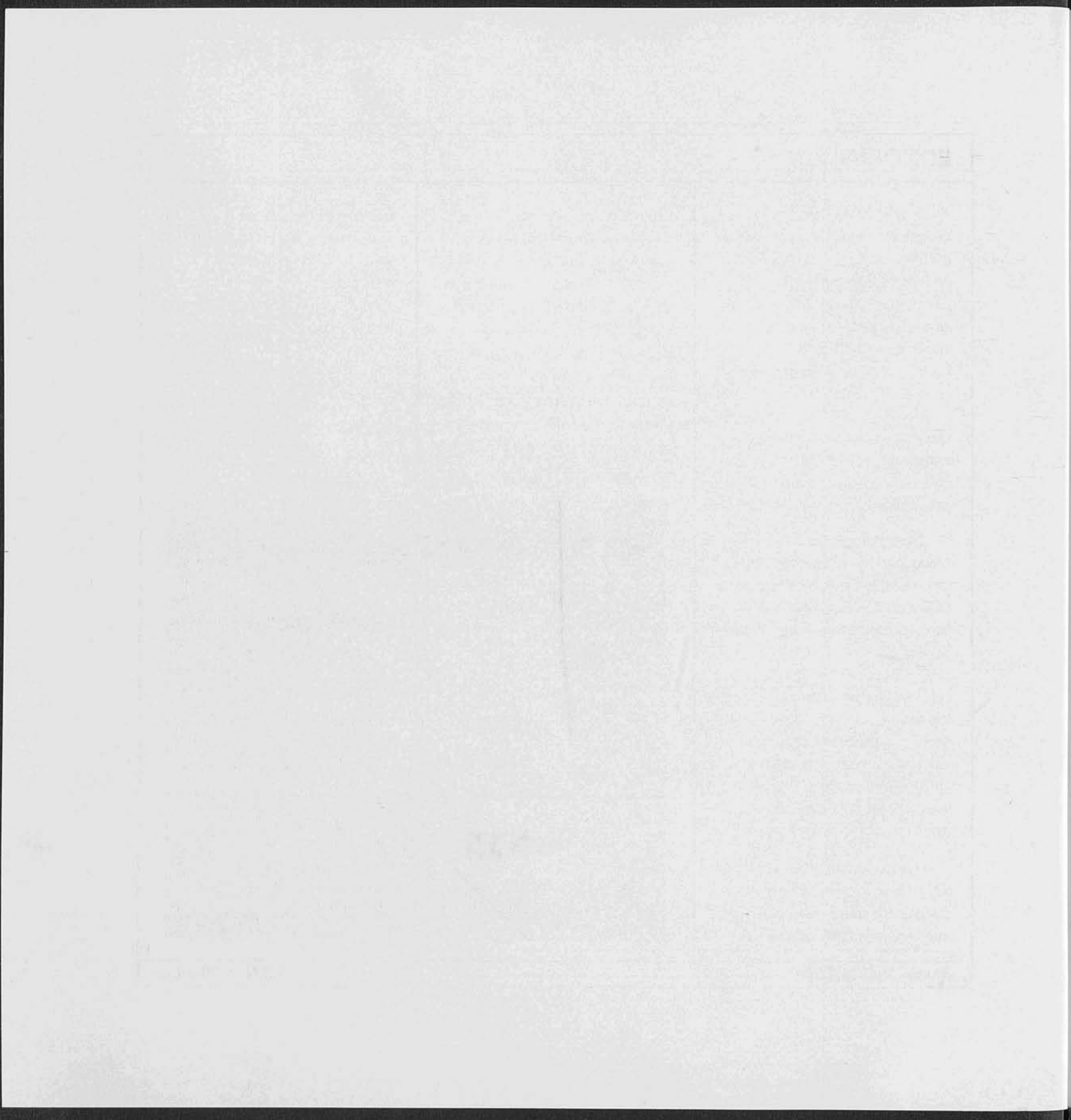
Distribúe: www.andelvirtual.com

Imprime:

Gráficas Planeta, S.L.

Dep. Legal: VG-241-1983

M O N O G R Á F I C O



EDITORIAL

Este nº 24 da Festa da Palabra, titulado O Verbo Patriarcal, está dedicado ao Sexismo na Linguaxe, un tema que sempre nos preocupou. Os números anteriores da revista dan fe deste interese. A lingua da Festa da Palabra foi sempre rigorosa á hora de incluír o xénero feminino e, na maioría dos casos, sen duplicar os xéneros e facer reiterativa ou incómoda a lectura, aspecto este que se alega para manter a lingua patriarcal e o universal masculino.

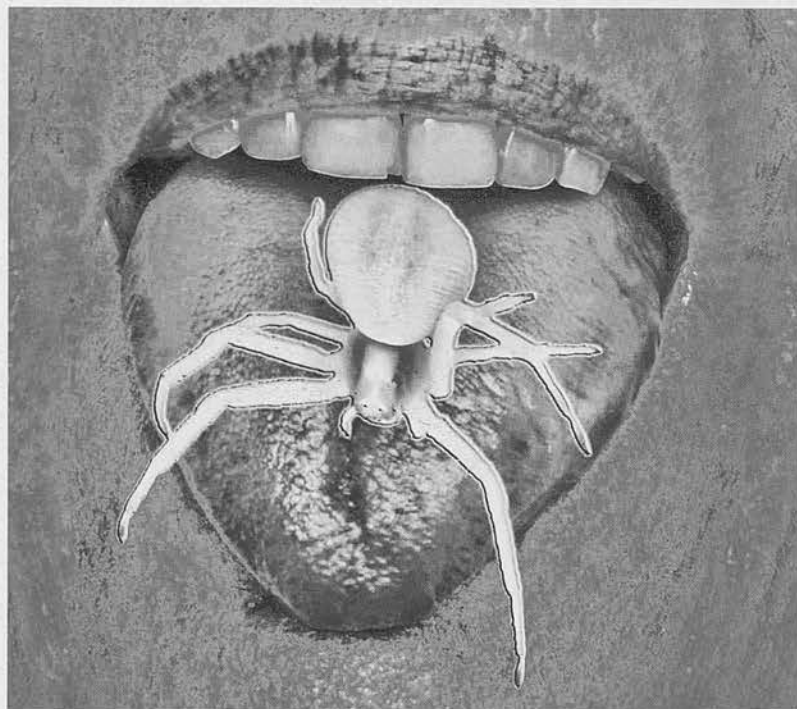
Constatamos, con preocupación, que a integración das mulleres na sociedade e na esfera pública está favorecendo, como contrapartida, a asimilación da lingua masculina, e a perda de autonomía que noutros eidos, políticos, sociais, laborais...estase logrando. É necesario advertir de que a concesión feminina na esfera da lingua contradí os principios de igualdade que se lexislan e se defenden na actualidade.

O sistema patriarcal lexitimou a través da lingua a hexemonía dun xénero sobre outro. As mulleres reclusas durante

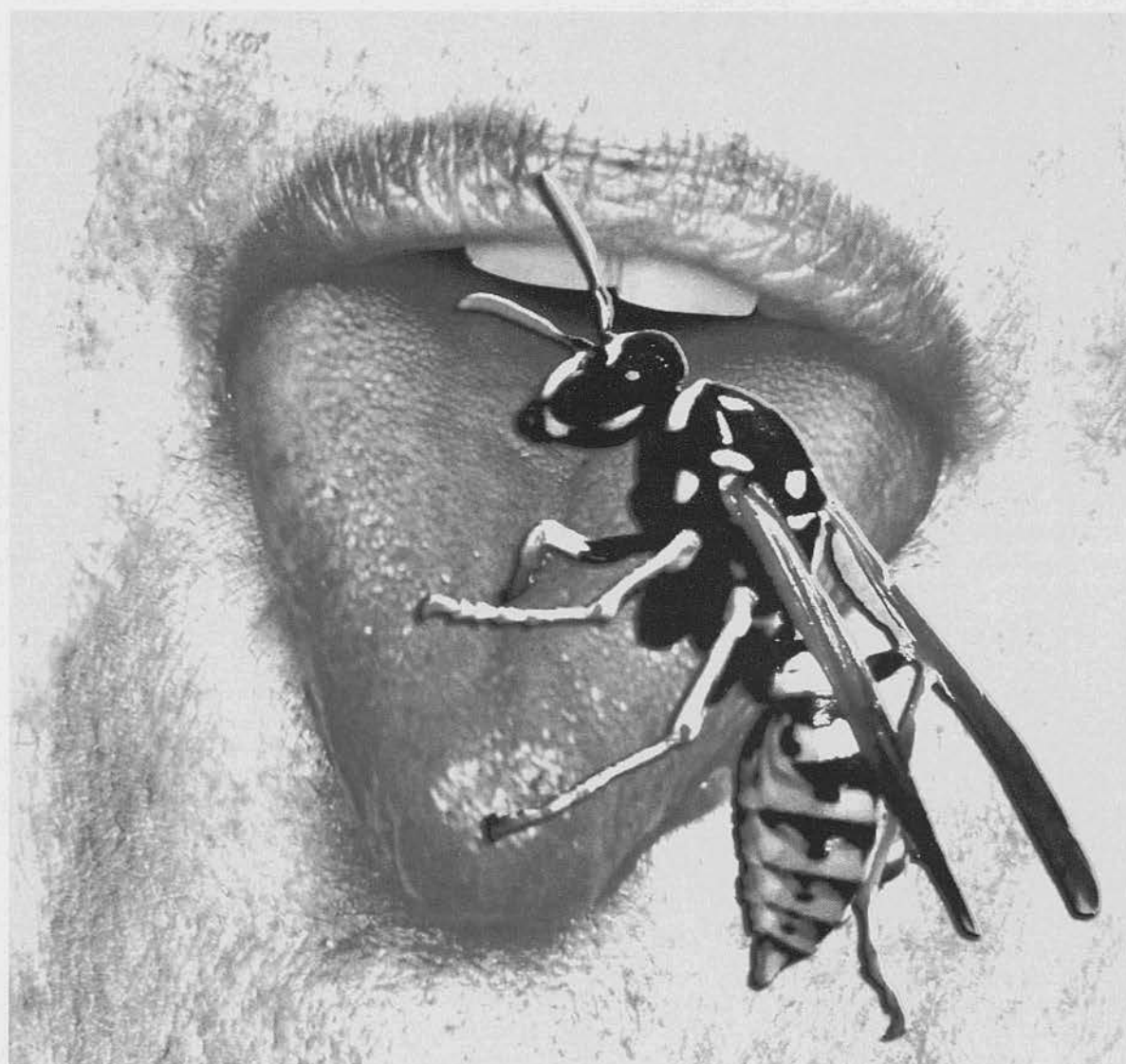
séculos no privado, sen valor e sen recibir educación, estiveron ausentes da elaboración do logos, da razón, da cultura. Daquela que a lingua sexa masculina é lóxico e congruente. O que cómpre cuestionar, nesta altura, cando, despois de anos de feminismo e dunha árdua loita de liberación, xa unha boa parte das mulleres se incorporan ao mundo público e se

esforzan por acadar a equipolencia, é porque ceden os seus dereitos no aspecto lingüístico; cando son maioría nas aulas universitarias e participan nos foros científicos, políticos e culturais do mundo, por que seguen usando unha lingua que as nega e as somete.

Recoñezámolo: moitas mulleres non se conciben como



suxeitas no uso ligüístico, ignorando que unha función clave da linguaxe é a construción da identidade. Por iso, a Festa da Palabra Silenciada que ten como obxectivo prioritario dar luz e valor á palabra das mulleres propón reflexionar sobre este tema. A lingua non é unha teoloxía nin un dogma inamovible, como pretenden moitos escritores e académicos. A lingua ten vida e evolución cultural, polo que é susceptible de transformarse e acadar outras interpretacións. Non existen signos orixinarios, e mesmo Nietzsche afirmaba que as palabras son só interpretacións que intentan xustificarse. A lingua manifesta e selecciona a realidade. Sen dúbida, a realidade social na actualidade e o recoñecemento da igualdade entre ambos os xéneros, mesmo na Constitución, obriga a incluír o feminino no discurso. Nomear o feminino non só o amosa, senón que denuncia a súa ausencia. Por iso indigna tanto aos patriarcalistas.	Sabemos que a igualdade é imprescindible para a democracia, que é o elemento básico que sostén a liberdade e a xustiza. A igualdade tamén é necesaria na lingua coa que mulleres e homes concebimos a realidade. Incluir o feminino na fala e na escrita é un requisito ético que, como tal, atinxe igualmente ao xénero masculino. Un novo universo conceptual, a igualdade de xéneros, necesita unha lingua de referencia. A Festa da Palabra argumenta sobre este asunto coa intención de convencer á cidadanía e promover a actuación de autoridades e especialistas "nun esforzo conciliador" para lograr "un pacto pola lingua", como propón unha colaboradora deste Monográfico, que nos conduza a unha sociedade xusta e non excluente.	
E D I T O R I A L		



M O N O G R Á F I C O

O VERBO PATRIARCAL

"No principio foi o Verbo", e ese verbo ocultou a persoa feminina, ignorouna e degradouna. A lingua como sistema simbólico, como expresión do pensamento, como definidora da realidade foi elaborándose durante séculos nos que as mulleres estiveron ausentes do público, do poder político, económico, social, cultural, dos lugares onde se decidía o ser e o non ser.

A linguaxe non só reflicte o masculino senón que é a súa lexitima propiedade. Facer uso da palabra é unha prerrogativa masculina. O patrimonio da muller é o silencio, pero non por místicas ou transcendentales, senón por parvas e ignorantes. O silencio foi recomendado ás mulleres polos que ditaron as pautas, desde os Padres da Igrexa aos sabios e poetas. "A unha sérvelle de xoia o silencio" verso de Sófocles citado por Aristóteles que o consideraba a mellor virtude da muller; "Me gusta cuando callas porque estás como ausente", escribira Neruda, valorando o silencio feminino e Pedro Salinas cantáballe á amada: "Lo que eres, me distrae de lo que dices", que facendo as interpretacións que se queira, resulta que non lle concede á amada a categoría de suxeita falante, xa sexa por ser marabillosa ou por ser natureza animal. Persoalmente teño experimentado que a maioría dos

colegas que me vían na Tele comentaban, que guapa saíches, e nunca se referían ao que dixera ou argumentara. Iso, claro está, non pasaría cun colega masculino.

De ousar falar, a palabra feminina carece de valor, de firmeza, de verdade. É unha cháchara, é *móbile*. As construcións ideolóxicas e culturais, elaboradas en foros onde as mulleres estaban ausentes, adquiriron diferentes valores para o masculino e o feminino. A linguaxe é masculina e patriarcal. O patriarcado ten os seus principios, as súas normas, os seus conceptos e a súa lingua. A política que define o poder masculino sobre as mulleres, que as feministas tentamos derrocar, ten, como fundamental estratexia para manterse e transmitirse, a propia linguaxe. No seu sistema, o masculino é o xénero *per se*, e o feminino o xénero marcado, derivado do masculino como Eva no mito bíblico.

Pero na linguaxe non só hai unha desigualdade entre os xéneros, senón que a través dela as mulleres encontran a dominación e o desprezo. Así o expresa Cristina Molina Petit¹ "esta estrutura social é o patriarcado, definido aquí desde a súa capacidade de falar. O patriarcado é unha instancia de comunicación entre os homes a través da obxectualización da

muller como signo. Cando nomea as cousas, asinalles o seu sitio como fixo Deus na creación. A obxectualización das mulleres non é unha simple aversión, un afán de poder, que tamén, é fundamentalmente unha necesidade". Da mesma opinión é Celia Amorós cando afirma: "Habería que preguntarse que sentido ten que, xustamente na obxectualización da muller, o sistema social poña as raíces de intercambio, da alianza, da comunicación entre homes. Preguntarse, quen fala e para quen fala"².

A través da linguaxe, as mulleres perden a capacidade da propia definición. Corpo, palabra, sexo están mesturados, e da mesma maneira que se aprenden as normas sexuais e a consecuente renuncia, tamén se adquire a renuncia ao propio xénero no emprego da linguaxe. Desde a infancia, as nenas irán asimilando o seu lugar e aprenderán a vivir segundo os parámetros normais, renunciando a algo que non está definido nin na linguaxe.

O masculino apropiouse da linguaxe e a través dela reforza a súa identidade e nega a identidade feminina. Porque o masculino non designa só os individuos, senón que se apropia do xenérico, do colectivo, da parte universal que nos corresponde e

nos foi usurpada. O masculino asume dúas posicións ao mesmo tempo: define a un dos dous xéneros pero é tamén o termo xenérico que serve para indicar a universalidade do xénero humano. Desta falsa premisa parten os xéneros na lingua, unha dobre falacia androcéntrica:

- todo o humano, en xeral, é masculino.
- todo o masculino é humano, en xeral.

O feminino, o diferente, o Outro, queda fóra do universo humano. Así, a linguaxe non presenta dous xéneros autónomos, independentes, senón que un deles, o masculino, é a negación do outro. Para os homes, ser home e ser suxeito, ou sexa persoa produtora de cultura, non constitúe unha experiencia antitética. Hai sintonía entre ambas as dúas. Converteu a súa subxectividade na obxectividade xeral. Individualidade e universalidade dáselle ao mesmo tempo e sen contradición. Para as mulleres son antagónicas e acceder ao universal significa unha separación, unha perda. A través da linguaxe as mulleres son invisibilizadas, desposuídas de identidade. Encóntranse co conflito de como expresar as decisións, dicir a propia palabra, os desexos, nunha lingua que nos

canoniza como dependentes. Como exercer a liberdade que, como dixerá Jean Paul Sartre "é o que facemos do que fixeron de nós". Como poden as mulleres manobrar dentro desa camisa de forza lingüística? Como afianzar a personalidade sendo a Outra, na terminoloxía existencialista de Simone de Beauvoir?

Porque, igual que acontece na realidade, no referente ao labor ou ao sexo, o feminino, é a condición para a existencia do masculino. O masculino pode existir unicamente en canto se

contrapón ao feminino e o constrúe como algo seu, como a súa negación. O valor da muller obxecto é un feito cultural e simbólico, non un dato natural ou biolóxico. Como di Sapir: "Non é o dato biolóxico da diferenza de sexos quen estrutura as categorías lingüísticas, senón a simbolización que esta diferenza padeceu con respecto a estruturas que parecen moi anteriores e independentes das formas gramaticais específicas coas que se reflectirán nas diferentes linguas. Propór unha inversión



simbólica anterior á forma lingüística significa ler a diferenza sexual como estrutura xa significada e simbolizada, e, por tanto, capacitada para producir sentido e simbolización". A oposición sexual, configurada nas categorías lingüísticas, non é, pois, neutra nin casual, senón que reflicte unha situación do feminino no universo simbólico, propiedade masculina. A lingua esixe a abnegación, o sacrificio, como tantas outras facetas da vida das mulleres. O logos da muller só existe cando se aplica ao recoñecemento da súa suxeición do seu lugar no mundo, como xa dixo Simone de Beauvoir: a palabra feminina valórase, faise Escritura cando di "Fiat" e recoñece "velaqui a escrava do Señor, fágase en min segundo a túa palabra", referíndose á Virxe María. Nesta submisión aceptada, razoa a filósofa, pode rehabilitarse mediante a aceptación da súa derrota. A muller foi a non suxeita por excelencia. Sei que moitas persoas non aceptarán estes presupostos e retrucarán que hoxe en día xa non é así e que as mulleres acadaron situación de suxeitas (pouquísimas escribirían suxeitas) na sociedade. Recoñezo os logros de liberación conseguidos no s.XX, pero tamén consigno que	aínda ten moita forza o sistema patriarcal. Antano, as mulleres non tiñan voz; hoxe si, pero "esa voz para ser escoitada e aceptada ha soar na mesma onda que a voz dunha sociedade estruturada de modo patriarcal, e esa onda non é outra que o recoñecemento por parte da muller do seu non-ser por si mesma, da súa "levidade óptica" da súa "incomplección". Celia Amorós analizando a Simone de Beauvoir³ indica que "A muller que fala necesita, en primeiro lugar a coartada, a xustificación permanente de que fala desde unha referencia ao home - presente ou pasado, real ou virtual -, coartada que tranquilice o auditorio e lle asegure que ela está instalada institucionalmente na estrutura patriarcal. Fóra desa estrutura - como fóra da Igrexa - non hai salvación posible para o discurso feminino. Dentro desta "igrexia" é admisible incluso o discurso feminista. É dicir, o Contrato sexual é a condición de posibilidade para que a muller poida entrar no contrato socio-simbólico da linguaxe. Sen o sacrificio que supón o seu ser-no-home, á muller non lle está permitido o uso da palabra". Tampouco a equiparación social. Pode exercer a medicina pero debe chamarse médico; pode formar parte do Parlamento, pero debe ser membro; paga os impostos correspondentes e só	consegue ser cidadán; pode facer literatura, pero o seu discurso debe valorar e primar o masculino; pode ser funcionaria, empresaria ou filósofa, pero sen deixar de cumprir o seu rol e ser obxecto sexual. A linguaxe, xa vimos, leva inscrita no seu interior a diferenza sexual e a exclusión das mulleres. Por iso, as mulleres que usan o masculino, referido incluso a elas mesmas, en nome da igualdade, cometen unha gran equivocación. Aínda que falen en masculino non acadan o valor social dos homes, a plusvalía masculina. Asumir o masculino para converterse en ser humano e ocultar a especificidade do seu xénero, infravalorado, significa aceptar o principio de superioridade masculino e a propia negación. O curioso é que, moitas mulleres que se negan na lingua, non aceptarían facelo noutros espazos, maiormente o laboral. O sexismo na linguaxe é unha forte violencia, mesmo se é aceptada pola maioría das mulleres. Os niveis de aceptación da violencia represiva patriarcal son altos. As mulleres, socializadas na norma lingüística patriarcal entran voluntariamente na subordinación. Non embargantes, adquirir a patria potestade sobre a linguaxe é tan, ou máis necesario, como o é noutros aspectos socio-políticos.
M O N O G R Á F I C O		

Próbaos a rexa resistencia masculina ao acceso feminino á linguaxe. Ridiculizan a feminización, néganse a compartir a linguaxe e aluden á norma gramatical para defender o masculino como xenericamente humano. Organizan pactos e deféndense como gatos panza arriba para impedir que o seu xénero chegue a ser masculino a secas. O xénero humano só se declina en masculino, afirma Celia Amorós, pero tamén razoa que "non hai fundamento ontolóxico que xustifique que o masculino sexa o xénero por excelencia e que as mulleres teñamos que incluírnos no masculino". A filósofa, analizando a teoría simoneana, (aínda que non o faga referíndose á linguaxe especificamente) razoa: "Do que se trata é da disolución da estrutura de alteridade que constitúe o feminino como condición, e isto só pode lograrse se as mulleres, por diversas vías- autonomía económica e social, protagonismo ético, (equivalencia lingüística, engado) – accedan a un estatuto de igualdade cos homes. O tipo de sociedade que a autora de <i>O Segundo Sexo</i> deseña como ideal regulador destes presupostos é unha sociedade de individuos (engado) e individuos, unha sociedade con igualdade de oportunidade de	realización existencial". "O sexo-xénero deixará de existir como construción- constrición cando existan as condicións para a súa radical vivencia personalizada, é dicir, cando as mulleres accedan ao estatuto de individua (o feminino é meu). A esencia da feminidade disolverase coa disolución da estrutura de alteridade que converte <a muller> no <Outro> sen reciprocidade". Porén, a pesar da claridade de pensamento destas filósofas feministas, da crítica do androcentrismo e da radicalidade na vindicación, non lle retorcen o pescozo á linguaxe. A propia Celia Amorós, na obra citada, expón certas razóns: "aos excluídos/as e oprimidos/as aprémalles máis o ingreso no universal e o rescatar as prendas que lles foron arrebatadas que facer minucioso e sutil exame crítico das marcas que nesas mesmas prendas quedaron do usurpador e que as constitúe en corpo do delito. Polo pronto, úrxelles telas no seu poder: tempo haberá- de momento a tarefa de conquistalas é tan absorbente que nin sequera o cuestiona- de rastrexar as pegadas da impostura. A comechón da fame fai que se pospoña a finura do olfacto para discernir o que de idiosincraticamente viril deixara as	súas impregnacións na universalidade usurpada". A dominación xenérica na linguaxe, determinada polo sistema patriarcal, é unha cuestión política. Do mesmo modo que estamos quebrando tantos aspectos do patriarcado, temos que alterar o sistema lingüístico para conseguir a igualdade. A linguaxe é cultural e daquela susceptible de transformación voluntaria. A inclusión do feminino na linguaxe, non só é necesaria senón eticamente desexable. Porque o feminismo debe sacar as mulleres da caverna, da matriz, dunha identidade fixada no ventre e no sexo. E isto é posible porque tanto a linguaxe como a sexualidade son construcións culturais e, daquela, susceptibles de cambios políticos. Parafraseando a Celia Amorós, "se non estamos contentas co noso status social (e lingüístico, engado), podemos deslexitimalo. Tomémoslle ao patriarcado a palabra!" A propia lingua que agora contribúe a perpetuar esquemas de submisión pode servir como elemento vindicativo contra eles. Usar o feminino como xenérico supón problematizar a identidade masculina. Nomear o feminino non só o mostra, senón que denuncia a súa anterior ausencia. Por iso se indignan os
M O N O G R Á F I C O		



patriarcalistas, os defensores da enxebreza e corrección da lingua, conforme ás normas por eles establecidas.

O uso do feminino como universal, non ten só valor individual, senón valor político. Convértese nun mecanismo significativo. Non só pronuncia, senón que tamén denuncia. Denuncia a usurpación masculina do universal e converte o masculino en particular.

Agora ben, limpar a linguaxe das adherencias masculinas é unha operación complexa.

Debemos suprimir de raíz todas as expresións sexistas e cargadas de inxuria. Pero, non se trata, ao meu xuízo, de facer transformacións radicais ou suprimir todo o hexemónico masculino impreso na linguaxe ao longo dos séculos de patriarcado. Apliquemos, iso si, os principios igualitarios e democráticos. Trátase de incluírnos na linguaxe, non de facer un despece da mesma. Por exemplo, a palabra humanidade, mesmo se procede de home e foi excluínte na súa orixe, ten xa un significado que nos compete e no que queremos

participar. O que cómpre reclamar hoxe é ser humanas e humanistas, non suprimir o termo, penso. Outro exemplo pode ser a palabra madre, derivada de materia, o que se consideraba que era a muller na procreación, avalado por Aristóteles, materia onde o seme masculino introducía a vida, a existencia humana. A materia feminina era só un recipiente pasivo e sen capacidade creadora. Pero, a orixe de madre non nos obriga a deixar de utilizar unha palabra tan significativa e con tantas resonancias.

A lingua ten a súa historia, só nos compete a acción presente e futura para adaptala á mentalidade e a política actual. No principio foi o Verbo, masculino, patriarcal, dogmático, agora o Verbo debe adaptarse á medida das humanas nun sistema igualitario e democrático.

NOTAS

1. Cristina Molina Petit. *Dialéctica feminista de la Ilustración*. Anthropos. Barcelona. 1994.
2. Celia Amorós, *La gran diferencia y sus pequeñas consecuencias... para las luchas de las mujeres*, Ediciones Cátedra, 2005.
3. Celia Amorós, *La gran diferencia y sus pequeñas consecuencias... para las luchas de las mujeres*, Ediciones Cátedra, 2005.

M O N O G R Á F I C O

XÉNERO E LINGUAXE: UNHA CUESTIÓN ESTANCADA

LIMIAR

Probabelmente a práctica máis común do activismo feminista ao longo dos últimos trinta anos consistiu na depuración da linguaxe. En distintos países e con diferentes pensamentos de fondo, procurouse tirar á luz o xeito insidioso en que as estruturas gramaticais silenciaban o feminino, salientando a insatisfacción das mulleres ao constatarén cantos dos significados partillados nas súas vidas non penetraban na versión estándar das linguas. Nin as linguas eran inocentes, nin permitían nomealo todo; e se o poder estaba a controlar qué aspectos da realidade deberían ser nomeados e cómo, a acción feminista tomaba como asunto urxente esculcar na linguaxe. As pioneiras deste movemento de depuración foron educadoras, escritoras, mulleres da política ou avogadas que coincidían en acusar o sistema de valores dominantes, de natureza patriarcal, dun proceso sistemático de discriminación por cuestión de xénero. Coincidían tamén nunha sensibilidade, que xa non parece tan frecuente na sociedade actual, que concernía á linguaxe nun sentido máis profundo. Nas análises destas activistas, intelectuais e artistas, non se trataba simplemente de que a sociedade fose sexista e, como

resultado, ficasen impregnados de sexismo todos os aspectos da vida social; ao contrario, a súa tarefa centrouse en desenmascarar certos dispositivos que aparentemente eran inocuos, como a linguaxe, e precisamente pola súa presunta inocencia non recibían a peneira que lles correspondía. Por iso desbaldiron enormes cantidades de enerxía en análises sutís que deron ás súas autoras unha certa aura de *tiquismiquis*. Esas análises revelaban unha morea de trazos de lingua que insultan, exclúen ou trivializan as mulleres. Ao tempo, o hábito de falar en masculino en auditorios públicos e a preponderancia dos homes na vida social consolidara, por exemplo, o uso exclusivo do xénero masculino para referir individuos humanos; unha práctica que debía ser abandonada inmediatamente toda vez que as mulleres estaban a demostrar a súa capacidade para se incardinaren en todos os elos do sistema de produción capitalista, mesmo naqueles que poderían xulgarse como pouco atractivos para mereceren esa auténtica "toma" que practicaron as feministas dos setenta e os oitenta. Igualmente os conceptos tendían a ser definidos a partir dun representante masculino segundo documentaban os dicionarios (que recollían *gato*, *partidario* ou *obreiro*, e nunca os

femininos correspondentes *gata*, *partidaria* ou *obreira*) co pretexto de que o masculino tiña un valor xenérico que só se extraía, en perfecta circularidade, de que fose o único que aparecese en tales elencos e pasando por alto que, de escoller un só termo como representante, ben podería usarse o feminino, ao que lle corresponde a primeira aparición na orde alfabética. Asemade, coa incorporación das mulleres a actividades sociais que antes lles estaban vedadas, deberían aumentar as denominacións en feminino, argumentaron as primeiras disidentes da gramática patriarcal, que propuñan formas inusuais —e que no seu momento levantaron tanta tinta— como *médica*, *estudanta*, *presidenta* ou *deputada*. Evidentemente o proceso estaba a darse en todos os países de Occidente mais as solucións non foron idénticas nin rápidas. Nalgunhas linguas chegou a canonizarse a feminización indirecta, a través de mecanismos como o artigo, do estilo de *a presidente*, porque as mulleres que entraban na vida política temían que a súa participación activa se vise menoscabada cunha forma completamente feminizada, dado que *a presidenta* se entendera tradicionalmente como a muller do presidente. Aclaro este particular para marcar que non se deu unha única solución. Nalgunhas linguas e nalgúns

Teresa Moure

M O N O G R Á F I C O

I.S.S.N.: 1139-4854

grupos de mulleres, chegou a revisarse se a expresión do sexo non traballaría en contra da consideración das profesionais: debería dicirse <i>a médica</i>, <i>a médico</i> ou simplemente <i>o médico</i>, para aludir ao cargo, ocupado eventualmente por unha muller e notar así que non había diferenzas no profesional? Aínda que penso, como M.X. Queizán (2008), que as mulleres ao se denominaren en masculino se comportan de modo semellante ao negro que cede o asento do autobús a un branco, traio aquí estes exemplos para ilustrar que existía un debate vivo, unha tradición hoxe perdida. Ademais ese debate resultaba enriquecedor: as mulleres entraban na vida social facendo ruído, cuestionando quen foran antes e construíndo quen querían ser. Porén, co paso dos anos a tendencia a prol das formas feminizadas subiu ou baixou conforme o ritmo da actualidade: cando os medios de comunicación e a escola se interesan por este particular, o tema recibe atención, non noutro caso ou noutros contextos. Ultimamente mesmo asistimos a un penoso espectáculo: eminentes figuras académicas ou das letras arremeten con frecuencia na prensa contra o vicio feminista de fatigar as persoas que len con	“lectores e lectoras” e outras repeticións semellantes contra as que, por suposto, non poden argumentar mais que parecen resultarlles cansativas. Os que se laian son os mesmos que utilizan fórmulas de cortesía como “miñas donas, meus señores” ou o máis clásico “señoras e cabaleiros,” de xeito que nomear as mulleres non lles parece mal, sempre que non sexa reclamado como un dereito. Así, cando unha ministra do Estado español pronuncia <i>membra</i> desata un debate que non só é alleo á política galega, senón que está, por definición, condenado ao desastre. Como o acceso aos medios de comunicación non é libre, o incidente non serviu para reflexionarmos, para elaborarmos propostas de futuro ou avaliacións do acadado. Non se aproveitou para un debate de ideas ou para informar a esa prensa que di informarnos a nós que non había novidade ningunha nese proceder que moitas feministas levaban practicando de tempo atrás: as forzas de creación da opinión deron a mesma énfase ás versións comprometidas, cos seus distintos matices, e ás posturas conservadoras que acaban por rachar coas vestiduras invocando a sacrosanta academia. A estas alturas, trinta anos despois de que o feminismo se artellase como movemento activo e contestatario no Estado	español, ou cincuenta de tomarmos como referencia o pensamento occidental, deberíamonos preguntar por que non se dá acadado unha posición transformadora no que atinxe ao debate lingüístico de xénero. Atreveríame a dicir que os grandes logros do feminismo (mellora da consideración laboral e social das mulleres, conciencia colectiva e individual dos seus dereitos, restitución do seu corpo, liberdades sexuais) non se corresponden co obtido neste punto. Porén, se fracasamos na revolta lingüística, talvez todos os demais logros sexan fráxiles ou, peor aínda, temporais. POR QUE NON DAMOS FEMINIZADO O DISCURSO? A linguaxe non é só un inocuo sistema de comunicación ou un modelo cognitivo para nos representarmos o mundo, como adoitan repetir os libros de texto coa intención de que nos pareza inofensivo. A linguaxe é, ante todo, un mecanismo simbólico que xera e reproduce o poder; así nolo demostra a tradición feminista como outras tradicións de análise crítica do discurso. De aceptarmos esta premisa inicial, non pode sorprendernos que as gramáticas manteñan divisións improcedentes, ou que se mostren máis conservadoras que
M O N O G R Á F I C O		

o sentir xeral dos pobos: dunha banda, as linguas son produtos históricos que arrastran cosmovisións caducas, formas de ver o mundo que xa non partillamos (p. ex., tradicionalmente as linguas peninsulares chamaron *porcos* aos *xudeus*); doutra, as linguas dótanse de institucións que seleccionan as formas acaídas, actuando como auténticos mecanismos de control, que vixían e punen, no sentido foucaultiano da expresión. Que as academias sexan lentas á hora de admitiren cambios, ou que se preveñan na súa contra é o esperábel, dado que están constituídas por individuos de

determinado xénero, determinada clase social e determinado status. As estruturas académicas son conservadoras *per se* e non queren perder o poder que ostentan abríndose a outros grupos. Con todo, coído que non deberíamos conformarnos con sinalar como culpábeis causas estruturais, senón que, a altura de hoxe, habería que reconsiderar se non se estarán a filtrar tamén fallos nos nosos argumentos que poden lastrar o obxectivo principal ou, dito noutras palabras, temos que revisar se non lle estaremos servindo ao inimigo a vitoria nunha dourada almofía. Porque moitas persoas estarían dispostas a se sumaren á loita de

feminizarmos a linguaxe se fóssemos quen de lles demostrar que iso é o acaído. Neste sentido, fronte ao inmovilismo que lles outorgamos ás academias, case por definición, teríamos que revisar o talante que se lles atribúe ás disciplinas científicas e, por extensión, a quen as cultivar. A sociolingüística, por exemplo, é un eido do saber con crecente pulo e con certa sona de aperturismo, probablemente derivada do tipo de problemas que aborda. A pesar de todo, os textos especializados nesta materia acostuman eludir a cuestión de xénero, caendo nun paradoxo: logo de argumentaren que as diferenzas sociais (quer económicas, quer de clase, status ou poder, de prestixio ou de raza) teñen eco nas linguas, unha diferenza tan adestradora de papeis sociais como o xénero non se considera digna de atención ou ben o asunto resólvese de pasada, como se estivese demasiado nesgado para caber nas estreitas marxes da investigación. Mais, cómpre dicilo claro, no século XXI non se pode cultivar a sociolingüística sen atender a cuestión de xénero.

Afondando nas posíbeis eivas que arrastramos, cabe tamén preguntármonos por que o activismo feminista non deu convencido a moitas mulleres especialistas. Coa cantidade de



MONOGRÁFICO

filólogas que se titulan cada ano abondaría para termos un rexemento de persoas que desde o ensino, desde as editoriais, desde a normalización lingüística, desde os servizos de corrección nos medios de comunicación estarían espallando unha acción política de xénero. Non creo, con honestidade, que este efecto se producise até agora: as mulleres sensibilízanse como feministas noutros contornos (na acción política ou sindical, por entraren en contacto con feministas na vida social e cultural, por algún episodio biográfico...) e só, desde aí, poden incorporar o feminismo ao saber académico instituído. O estudantado de filoloxía infórmase, durante o período de estudos, sobre historia das linguas en que se especializa, ou sobre conceptos abstractos de difícil aplicación mais non atende nas aulas este particular e o que non entra nos programas oficiais de estudo, o que non se esixe para aprobar, para conseguir un título, para pasar unha oposición non existe. Na universidade compostelá, por exemplo, existe unha materia optativa de libre configuración coa elocvente denominación de <i>Teoría feminista e linguaxe</i> que non soportará os axustes que están a vivir os planos de estudo universitarios. Sostida sobre un fío e condenada a desaparecer fica unha materia escollida voluntariamente por	máis alumnado cada ano do que pode atender. Porén o persoal encargado de xestionar as titulacións non considera interesante unha materia "ideolóxica", pouco orientada ao obxectivo cada día máis asentado de introducir titulados nas empresas. Se comento esta anécdota é porque considero que, como non entra nos programas regrados dos estudos superiores, a feminización da linguaxe prodúcese "por fóra" dos centros académicos e, daquela, incidentalmente e de xeito completamente alleo aos centros de irradiación do saber, os que marcan que é importante e que non o é. Nun sentido máis técnico, desde o punto de vista profesional, habería que mencionar que a lingüística se construíu historicamente como un aparato de saber lento e incapaz de xestionar os conflitos. De feito seguimos a teorizar sobre a facultade universal da linguaxe a partir das linguas dos pobos colonizadores, sen tomarmos en conta a necesidade empírica de achegármolos á totalidade das linguas humanas, sen asumirmos unha toma de postura forte en favor das linguas minorizadas. Fronte a disciplinas moi proclives ás revolucións, como a física ou a química, a lingüística sitúase entre as máis evasivas á hora de	practicar cambios. Por circunstancias históricas e epistemolóxicas que agora non veñen ao caso, nalgúns eidos do coñecemento valórase a proposta arriscada, que obriga a substituír completamente unha visión do mundo e así a física newtoniana se impuxo no seu momento como un paradigma revolucionario fronte aos modelos precedentes, obrigando os científicos a reelaboraren o seu aparato conceptual. En lingüística, como en xeral nas humanidades, documéntase o fenómeno contrario e aos investigadores cústalles moito traballo difundir as novidades que van adquirindo nas súas pescudas. Por iso, aínda que haxa cátedras de estudos de xénero en moitos países (tamén no noso) e que en determinadas latitudes contén xa cun importante arraigo, ou aínda que desas cátedras emanen investigacións sociais, lingüísticas, literarias e artísticas importantes, a sociedade permanece impermeábel a estas achegas. En terceiro lugar, existen dificultades que non se negan. Para explicitarmos o feminino e evitarmos o nada neutro masculino, cómpre enfrontar críticas. Na opinión de moitas persoas, a expresión do masculino e o feminino xuntos recarga o discurso innecesariamente. Abofé que non pasa nada por facermos
M O N O G R Á F I C O		

ese traballo adicional, que non é imposible nin tan oneroso como o presentan os seus detractores, mais a actitude positiva cara ao cambio que ten que adoptar calquera falante para asumir esa innovación vese desalentada, cando non abertamente ridiculizada, polo seu contorno social. No entanto, aínda non coñezo ningún académico que propugne a eliminación das formas de cortesia para salvar a economía da linguaxe, que tanto se cacarexa neste contexto

inxustificadamente: se houbese tanta prisa e a linguaxe fose tan tendente á simplicidade, aforrariamos en dicir *por favor* ou aboliríamos a pesada diferenza *vostede/ti*. Mais tamén aquí hai trampa: o concepto de economía da linguaxe alude a certas cuestións técnicas dentro da visión estrutural (que tampouco non é a única óptica posíbel na actualidade) e en ningún caso se corresponde co sentido xeral que lle dan os medios de comunicación, que pintan a lingua como un todo harmonioso e económico. Non tal: toda lingua natural é vizosa e pouco recatada, toda lingua ten sinónimos, abonda en detalles innecesarios, explora camiños. Doutro xeito non se entendería que tivéssemos adxectivos de cor que só aplicamos a determinadas cousas (como *tinto* que reservamos para

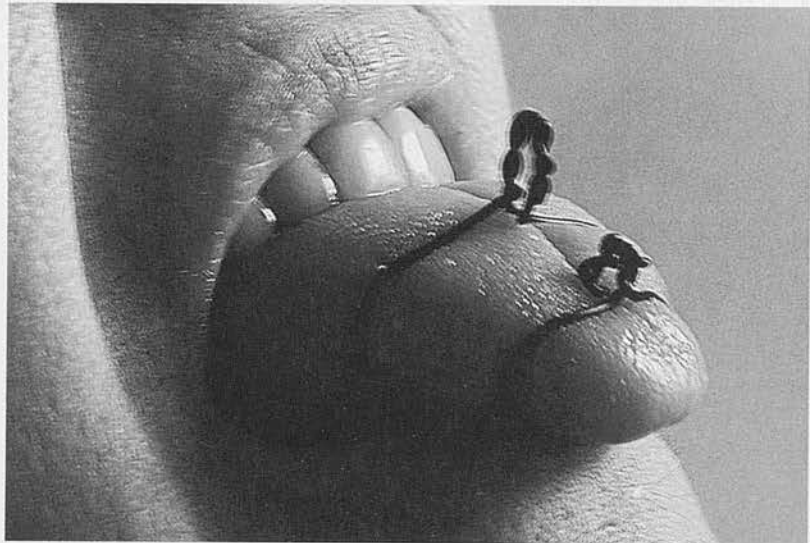


o viño, xa que nos demais casos dicimos *vermello* ou *encarnado*, formas que, á súa vez, nunca aplicamos ao viño, ou *louro* só para o cabelo), ou formas verbais de usos tan complexos e, daquela, pouco económicos como o futuro de subxuntivo. Abofé que a linguaxe é todo menos económica en recursos. E iso sábeno moi ben os que tal invocan, dispostos a se converteren en defensores dun sistema fortísimo, que non precisa da súa defensa. En realidade, trátase das explicacións intereseiras de quen está a manter os seus privilexios de nomear o mundo a pracer; se esa austera economía da linguaxe economiza en algo será unicamente en saliva.

Agora ben, expresámonos en feminino, complica o discurso —é certo— e esixe unha intención adicional de quen fala: a de emitir en sintonía de xénero. Non

pretendo argumentar contra unha medida da que son partidaria; só quero salientar que todas as persoas que temos ocasión de nos expresarmos na vida pública para auditorios grandes, sabemos que ás veces pode resultar difícil levar á praxe o que está ben sostido na teoría. Como ademais as feministas somos recoñecíbeis por falarmos así e inmediatamente etiquetábeis nese caixón de neuróticas, de persoas esixentes que tenden a mostrarse excesivamente suspicaces ante os demais, a tarefa non resulta agradábel para as máis tímidas ou as que teñan menos ganas de se significaren: noutras palabras, non axuda as persoas a pensaren se queren comprometerse con esta loita, por moito que sexa unha loita xusta. Aínda que eu comprendo as dificultades das que non se suman, padezo, como todas as practicantes da feminización, esa situación incómoda: o discurso, que quere ser respectuoso coa diversidade, convértenos en diana de ataques inmerecidos —porque a ninguén atacabamos—, ás veces mesmo entre nós, as propias feministas (“mira, aquí falaches en masculino”). Mais cando unha loita é xusta, as dificultades deben servir para nos fortalecer porque finalmente son mínimas. Os manuais de estilo ensinánnos “trucos”: podemos sortear a incomodidade de repetirmos

termos usando xenéricos como *alumnado, cidadanía, poboación* e, de paso, favorecer así os colectivos que tan mal parados andan no individualismo actual. Cambiarmos as prácticas lingüísticas, doutra banda, debe de ser un obxectivo sinxelo de termos en conta o que está a pasar entre nós: moitas persoas cambian de lingua abandonando a súa principal conexión co mundo na procura duns hipotéticos beneficios materiais. Ou, para non irmos a un caso tan extremo, as persoas tenden a relegar as formas tradicionais de fala por outras que lles parecen máis innovadoras e iso non se limita ao noso país, ou ao cambio do galego polo español: en xeral, obsérvase na poboación de países non anglófonos, entre eles o noso, a proliferación de formas gramaticais propias do inglés salferindo o discurso: unha compañía aérea chámase *vueling* e o mercado compostelán publicítase cun curioso *cambia ao fresqing*. Nada hai máis infiltrado de modas, máis tendente ao cambio que a linguaxe, logo todo cambio é posíbel. Podemos perfectamente organizar unha intervención, orientada pedagoxicamente, sobre a lingua galega para evitar as formas sexistas; non só estamos lexitimadas para facelo senón que estamos en disposición de acadarmos o obxectivo porque o



cambio é unha constante na historia das linguas.

E posto que falamos de intervencións externas, convén matinar na introdución desde certas esferas institucionais cunha clara misión pedagóxica de formas lingüísticas politicamente correctas. Esas formas aconsellan substituír *negro* por *persoa de cor* ou *residencia de anciáns* por *residencias de maiores*, mesmo nunha lingua onde *vellos* ("os meus vellos", "os teus vellos") ten matiz afectivo e non pexorativo. Dentro destas intervencións e ao longo da década dos noventa no noso contorno deuse certo pulo á feminización. Tratábase de evitar

formas deostativas ou tratamentos de suposta cortesía frívolos (tipo *señorita*) ademais de denominar nos colectivos tamén as mulleres. O principal problema é que esa iniciativa non se viu acompañada de medidas substanciais máis transformadoras. Cando os políticos en campaña electoral din *galegos e galegas* non están a se esforzar por incorporaren unha perspectiva de xénero, senón que aplican ao seu discurso un lavado de cara. No momento actual case diríamos que nese contexto, de o non faceren, se verían tan criticados que están obrigados a adoptaren unha medida discursiva

M O N O G R Á F I C O

en que non acreditan. Isto colócanos nun punto crucial, ao meu entender: se non nos valen os lavados de cara da corrección política é porque o feminismo non pretende cambiar a linguaxe sen máis. Queremos cambiar a linguaxe para transformarmos o mundo. O feminismo, cómpre non o esquecer nestes tempos de institucionalización das ideoloxías revolucionarias, é un dos movementos orientados a cambiar o estado de cousas en que se realiza a existencia, neste caso ao cambio radical de que non exista un xénero estándar para a humanidade. Segundo esta perspectiva, teríamos para a linguaxe catro posibilidades: a) Non cambiarmos a linguaxe para non transformarmos o mundo. Esta é a opción conservadora propia de quen ostenta algún privilexio e para o manter obstrúe o cambio. b) Cambiarmos a linguaxe para transformarmos o mundo. Esta é a opción asumida polo feminismo, baixo o suposto de que a linguaxe crea a realidade. c) Cambiarmos a linguaxe mais non transformarmos o mundo. A terceira posibilidade coincide coa versión do politicamente correcto que mencionei no parágrafo anterior. Imprímense cambios a	linguaxe que non dan transformado nada. d) Non cambiarmos a linguaxe mais transformamos o mundo. A derradeira opción lóxica suporía que a transformación é indiferente á loita lingüística; que esta é inútil. Como as dúas primeiras opcións se explican polo propio devir histórico, esculcaremos a seguir nas opcións (c) e (d). É POSÍBEL CAMBIARMOS A LINGUAXE E NON DARMOS TRANSFORMADO O MUNDO? Boa parte dos materiais de ensino que coñezo dos reunidos baixo a epígrafe de "sexismo lingüístico" tenden a presentar algunhas cuestións como as que vimos tratando co obxectivo de depuraren o discurso das e dos máis novas de formas que parezan discriminatorias. Na maioría dos casos, aínda que estou de acordo coas bases ideolóxicas (son propostas feministas), acho que a día de hoxe resultan vacuas. Obsérvase nestes ben intencionados escritos unha certa tendencia a se recrearen no problema para seguirmos a ter un problema de que nos lairmos. Dito bruscamente: se considerarmos só o episodio do sexismo lingüístico, a ligazón entre o	activismo feminista e a linguaxe fica menoscabada. É certo que os órganos sexuais da muller se toman como indicio negativo e os do home positivo (que o produto histórico que nos foi transmitido coloca <i>conachada</i> fronte a <i>caralludo</i>); é certo tamén que o feminino resulta tan nimio para o noso trasfondo cultural que a nosa tribo chamou <i>mari-cona</i> ao home que non respondera ao prototipo de virilidade coa orientación sexual que o sistema considerase idónea. Mais, unha vez salientados os exemplos documentais, só fica aceptarmos o asunto como combate propio ou ben rexeitármolo; é un problema do estilo "comigo ou contra min". Esta brecha social impide ao feminismo actuar como eixo transformador para a totalidade da poboación; permitimos que algunhas persoas consideren que esta non é a súa loita, ou sexa, aceptamos a apatía. Entrementes infiltranse entre nós os discursos politicamente correctos con que os lobos toman aparencia de años violeta cando, como sinalaba antes, falantes carentes de calquera afán transformador en cuestión de xénero se abandeiran connosco, porque un verniz <i>pro igualdade</i> vende, aínda que iso se pareza tanto ao feminismo como os unicornios ás caixas de zapatos. Como resultado, as persoas máis novas, criadas entre formas de aparente corrección
M O N O G R Á F I C O		

democrática, desconfían destes usos e acaban por rexeitaren o feminismo, que están a identificar co uso de fórmulas politicamente correctas. Cómpre recuperarmos esas persoas descritas porque sabemos que nada hai máis afastado do feminismo que a convención e a submisión en beneficio propio. Esta convicción anima a non queimarmos todas as enerxías nun aspecto tan particular como eliminar unhas determinadas formas. Non estou defendendo –enténdaseme ben– que se abandone a reivindicación, senón que se matice, que se enriqueza e que saiamos fortalecidas da reflexión, reservando forzas para onde foren necesarias. E a estas alturas pode ser máis indicativo dun discurso feminista, unha emisión onde non apareza muller ningunha (nin cousa ningunha) adxectivada como <i>puta</i> que unha emisión coa alternancia -o/-a (a de <i>galegos e galegas</i>) que os amigos da mercadotecnia nos roubaron. Outramente, temos que refundar o noso feminismo, enfatizando a idea de que feminizarmos a linguaxe debe levar consigo un contido transformador. Nese sentido aínda pode resultar provocador falar en feminino nun discurso público con auditorio mixto –antes da carreira: “<i>preparadas, listas, xa</i>”–, procurando, evidentemente, que fique claro que non estamos a	devolverlles dente por dente aos homes. E resulta enormemente disidente rescatarmos outras cuestións de xénero e linguaxe, por exemplo, a reflexión sobre o(s) xenerolecto(s), o discurso da socialización feminina, ou a provocación de, en caso de dúbida, feminizar o descoñecido, como no seguinte texto da obra <i>A casa dos lucarios</i>: “O día que Miguel e eu teñamos unha filla o meu corpo será a súa primeira casa. A seguinte casa teremos que levantala para ela. Ou para el”. Porque cando atribuímos o sexo masculino ao bebé por nacer estamos dando argumentos a quen queira asentar o masculino como non marcado. O beneficio de intervirmos sobre a linguaxe radica na capacidade que ten este dispositivo, non xa de plasmar a realidade que existe, senón de transformala, ao plasmar unha realidade imaxinada, unha utopía, porque a linguaxe –que dúbida cabe– crea mundos. É POSÍBEL TRANSFORMARMOS O MUNDO SEN CAMBIARMOS A LINGUAXE? En contra do que pensaron as feministas dos setenta, cada vez máis persoas parecen convencidas de que o combate fronte ao sexismo non lles esixe revisaren a linguaxe. Isto acontece porque na sociedade actual	chámase sexismo aos episodios de violencia de xénero que acaban en morte, ou a discriminación aberta que prohibe as mulleres acceder a certos contornos ou oficios, ou adoptar vestimentas determinadas. Porén esta é unha versión moi limitada do asunto. Comentabamos antes que a lingüística, a diferenza doutras ciencias, non dá conseguido difundir o coñecemento que vai acadando. Neste sentido, unha das ideas máis frutíferas para os estudos sobre a linguaxe no século XX foi a chamada hipótese de relatividade lingüística ou hipótese de Sapir-Whorf, en honor ás dúas personalidades que a enunciaron. Segundo esta hipótese, as linguas non son só listaxes de denominacións para as cousas, senón instrumentos para diseccionarmos a realidade. Aínda que os nosos ollos perciban con seguranza a diferenza entre unha pintura de cor verde pistacho e outra verde botella, como a lingua que estou a usar lles concede a mesma etiqueta, tendo a pensar nelas como dous matices de verde. Mais os falantes doutra lingua poden considerar ese verde amarelento do pistacho, non unha variante de verde, senón de amarelo. De compararmos distintas linguas, os exemplos deste estilo multiplícanse. Se a nosa lingua chama aos irmáns e
M O N O G R Á F I C O		

irmás da avoa igual que aos irmáns e irmás da nai, isto é <i>tío</i>, veremos o parentesco dunha forma distinta daqueles que falen idiomas onde todos os parentes situados na xeración dos avós reciban unha mesma denominación, e todos os da xeración dos pais outra. A hipótese de relatividade lingüística insiste na capacidade das linguas para determinaren o pensamento coas súas propias divisións. Aínda que dista moito de ser unánime na súa aceptación, xera un dos debates máis suxestivos na lingüística contemporánea porque ninguén podería negar que, como estou a escribir en galego, estou condenada a expresar o tempo a través dos moldes das formas verbais que, nesta lingua, me obrigan a unha división tripartita (pasado, presente, futuro), aínda que este reparto desafíe as teorías vixentes sobre o tempo, ademais de resultar bastante infrecuente nas linguas do planeta. Deteñámonos aquí. Se a hipótese for certa, e a lingua determinar a nosa forma de ver o mundo, o sexismo implícito en certas formas estase a inocular na poboación a través da aprendizaxe da lingua estándar. Nun momento determinado unha sociedade permite a proliferación de ideoloxía conservadoras e patriarcais. De aí arrincan insultos como <i>puta</i> ou <i>maricón</i>. No momento seguinte, estas formas	desemantízanse; iso significa que xa non aluden ás prácticas sexuais que orixinalmente se estigmatizaron con elas, senón que os falantes insisten en usárenas sen outro propósito que o insulto baleiro ou mesmo, aseguran, con ton apreciativo: son xogos da linguaxe. Porén estes falantes non se decatan que cando chaman aos seus amigos <i>puta</i> ou <i>maricón</i> sen ese interese denotativo senón como brincadeira, o que están a facer é asegurar aos berros que non o son –“puta, que quero dicir que non es puta, senón amiga”–, co cal subliñan que a pertenza aos grupos deostados si sería negativa. O exercicio lingüístico de depuración preséntase logo como indispensábel para transformarmos o mundo porque tamén a través desta toma de conciencia dos valores que as palabras reproducen, podemos contribuír a que outras persoas aporten ideoloxías alternativas como a feminista. Xulgabamos ter unha lingua inocente e criamos que decidíamos as nosas bromas mais podemos vernos tamén como monicreques que ao falar reproducen sistemas de valores alleos. Non creo que este noxo en nos sentirmos cómplices de manter etiquetas aldraxantes sexa en absoluto alleo ao espírito feminista. Por iso ninguén debe caricaturizar as feministas como persoas que falan dicindo as	<i>mesas e os mesos</i> e despropósitos semellantes, senón máis ben deberían retratarnos como persoas que non queren excluír, nin pechar en moldes, nin condenar ninguén a se comportar segundo etiquetas prefixadas. Os movementos de pensamento alternativo son historicamente moi sensíbeis á linguaxe: para as persoas que profesamos unha ideoloxía nacionalista, non significa o mesmo <i>nación</i> que <i>país</i>; e para as que asumimos a acción revolucionaria da ecoloxía, non é nin parecido <i>ecolóxico</i> e <i>medioambiental</i>. Non se trata de preferencias terminolóxicas. Pois ben, o feminismo, en particular, desenvolveu unha versión forte desa preocupación lingüística. De feito, unha das actividades máis innovadoras do feminismo dos setenta consistiu na <i>toma de conciencia</i>, unha practica lingüística onde as mulleres falaban unhas ás outras sobre a súa experiencia. Tratábase dunha técnica propia da interacción teatral e da dinámica de grupos, que se nutría da idea de que as mulleres, ao se xuntaren para partillar experiencias persoais, descubrían moitos elementos en común e chegan a percibir que os seus problemas persoais poden estar determinados por estruturas sociais. Este é o significado da famosa consigna: “the personal is
M O N O G R Á F I C O		

political". Dun xeito xeral, o feminismo usa o silencio como símbolo da opresión, entreméntres a liberación implica falar e tomar contacto e mesmo un dos males máis amentados nos círculos violeta da época, o malestar da ama de casa urbana, foi denominado por Betty Friedan "o problema sen nome", salientando a súa compoñente lingüística. Para alén destas raíces históricas, as medidas educativas en favor da igualdade e da coeducación que inclúen unha notábel preocupación por depurar a linguaxe de sexismo, son o resultado de levar a terreos prácticos a tradición forte en materia de linguaxe do feminismo radical.

O feminismo radical é unha tradición de pensamento e de activismo que xurdiu especialmente nos países anglófonos, caracterizada pola organización de pequenos grupos de militancia exclusivamente feminina e a súa insistencia en que a lingua nunca é neutra. Este movemento foi responsábel historicamente de notar a alienación resultante de que as palabras se volvesen contra as mulleres e supuxo un revulsivo contra a crenza ilustrada de que a linguaxe reflectía o pensamento. Co amparo das versións máis antropolóxicas da lingüística e, en particular, desta hipótese de

relatividade xa amentada, o feminismo radical alicerzaba un novo punto de vista que ía recibir o apoio das tendencias deconstrutivas e posmodernas. Por un lado, defendíase que non existe a realidade fóra da representación lingüística, senón que o discurso que usamos afecta á nosa percepción da realidade. Por outro lado, o proceso non estaría completamente baixo o noso control consciente; nós mesm@s somos construíd@s e estruturad@s como seres sociais pola linguaxe. Así explicaban que, mesmo se un elemento gramatical, como o masculino que se denomina xenérico –o uso de *home* por *ser humano*– ten a súa orixe fóra da linguaxe, na bagaxe cultural previa, acabou converténdose nun artefacto da gramática que inflúe nas nosas percepcións e fornece os prexuízos sexistas dun xeito sutil. Nun informado libro, que recolle e sintetiza os traballos precedentes, D. Spender (1985:160) denunciaba:

O suposto xenérico fai os homes lingüisticamente visíbeis e as mulleres lingüisticamente invisíbeis. Asemade promove a imaxinaría masculina na vida cotiá, a expensas da imaxinaría feminina así que parece razoábel asumir que o mundo é masculino até demostrar outra cousa. O xenérico reforza a crenza do grupo

dominante de que eles, os homes, son a categoría universal, central, importante, de xeito que, aínda aqueles que non son membros do grupo dominante aprenderán a aceptar esta realidade. Predisponnos a ver máis homes no mundo que habitamos e daquela podemos, por exemplo, proxectar imaxes masculinas ao noso pasado e permitir que non haxa memoria das mulleres. Podemos construír as nosas teorías sobre o pasado, incluíndo teorías sobre a evolución, formulando explicacións que sexan consistentes só coa experiencia masculina.

Efectivamente, se nos pararmos un intre a reflexionar sobre a historia da humanidade tal e como a aprendemos na escola, veremos que non garda conexión ningunha coa historia das mulleres, máis aínda, tendemos a pensar o pasado en masculino: evocamos a época dos romanos, ou a dos irmandiños con versións masculinas dos acontecementos, mentres imaxinamos as mulleres doutroa como seres cunha existencia monocorde, semellante en distintos países e épocas: todas atadas á autoridade masculina, todas sometidas á opinión allea sobre a súa honra; todas foron presentadas perante nós como abocadas a criaren unha prole ou a pasaren a vida

M O N O G R Á F I C O



Jardín Botánico de Gijón

devecendo por ela. A reconstrución da historia en masculino fai que as outras mulleres xurdan nas nosas propias mentes como indiferentes, colectivizadas, amalgamadas na nosa ignorancia sobre elas. Neste sentido, unha análise crítica da linguaxe abre a mente, sensibilizándonos para a percepción do feminino nunca considerado, mais tamén en favor doutros colectivos deostados. Este é un dos sentidos que máis poden explotarse para sensibilizar o conxunto da cidadanía a prol da feminización da linguaxe: ninguén perde nada, tod@s gañamos porque ao aumentar a nosa capacidade crítica, esta refinada análise capacita o individuo que a realiza para desactivar propagandas políticas demagóxicas, para percibir o non

dito mais implícito no enunciado, para acadar cotas de liberdade nun mundo dominado polas técnicas fraudulentas da publicidade e do que chaman libre mercado.

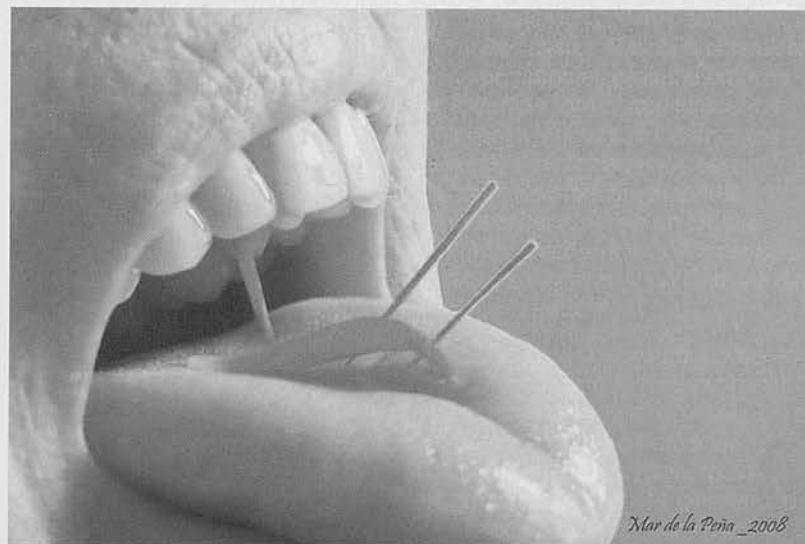
Con todo, a investigación neste contorno é demasiado interesante como para pasar rapidamente por ela. Edwin e Shirley Ardener (1975, 1978), dous antropólogos sociais británicos, próximos ao feminismo radical, argumentan que cada grupo social xera as súas propias ideas sobre a realidade, mais que non todos poden conformalas publicamente. Na maioría dos casos, o grupo dominante difunde a súa cosmovisión mentres que os grupos menos poderosos fican enmudecidos, sen posibilidade de representaren a súa realidade. Nos seus exemplos, as mulleres manexan realidades diferentes da dominante mais vense forzadas a codificala nos termos dos homes. Como consecuencia, as mulleres entenden mellor aos homes que os homes ás mulleres, porque o grupo enmudecido precisa entender o modelo dominante para traducilo aos seus propios termos, mentres que o proceso á inversa non é necesario. Para exemplificar a exclusión das mulleres da linguaxe patriarcal, estes autores toman o exemplo de *maternidade*. O patriarcado definiu ese termo en positivo, de

xeito que resulta imposible para as mulleres usaren esa palabra en relación á experiencia complexa, que pode implicar aspectos positivos e negativos, da maternidade. Por riba de medidas tomadas sobre palabras particulares que podamos proscribir, esta información alumea: se as mulleres entenden mellor os homes que á inversa, temos que nos facer cos mecanismos dese entendemento, desa empatía, para poñelos a funcionar nunha sociedade mixta. O feminismo alicerzou tamén o movemento pacifista e, por esa tradición, está implicado na construción dunha sociedade da paz que precisa estratexias de comprensión e de diálogo escoitante e dinámicas de consenso e respecto das minorías. Unha das experiencias máis comúns ás mulleres, mesmo ás que confesan non ter recibido violencia machista, é a de ser literalmente esmagadas nunha discusión por formas argumentais ou estratexias de discurso (interrupcións, brincadeiras eróticas, dureza verbal) que non corresponden non xa á socialización que recibiron de nenas, senón a socialización que desexan ter. Iso tamén é linguaxe.

Volvendo ao fio histórico, na liña subversiva dos Ardener, a mediados dos oitenta a lingüista e escritora de ficción Suzette Haden

Elgin escribiu a novela *Native tongue* onde escenificaba a hipótese de Sapir-Whorf: posto que a linguaxe determinaba a realidade, as personaxes femininas dese relato de ficción creaban unha lingua artificial para o seu uso, o láadan. O láadan permitía codificar os temas prohibidos, por exemplo, a ausencia de fill@s como un estado positivo. Esta creativa idea de xogar coas posibilidades dunha lingua construída desatou outras intervencións. En inglés o termo *barren* denota a muller posmenopáusica ou infértil dun xeito negativo que só pode explicarse como resultado dunha óptica patriarcal. As mulleres deste contorno ideolóxico reaccionaron acuñando un termo que se pensaba positivo ou, cando menos, neutro, *childfree* (literalmente 'libre de criaturas') aínda que a palabra tamén pode resultar insatisfactoria porque fai pensar nas criaturas –outra palabra esta, por certo, destinada a evitar o masculino xenérico– como cargas.

A día de hoxe estamos en disposición de cuestionarmos este control do pensamento por parte do patriarcado implícito no láadan e, por extensión, na historia do feminismo radical. Probabelmente as categorías lingüísticas inflúan na nosa cosmovisión mais non estamos



completamente determinad@s: podemos en calquera momento aplicar unha análise crítica e reaxir. O patriarcado non pode controlar até o final un dispositivo como a linguaxe, que está a ser usado activamente por toda a sociedade e non existe un comité de académicos a controlaren o uso que cadaquén fai das palabras. Algúns indicios convidan a sermos optimistas. Así, nos últimos anos asistimos á introdución da palabra *parella*. Se nalgún momento *parella* remitía simplemente a dous/dúas que ían en mutua compañía (tipicamente a garda civil) ou obrigaba a dicir onde tiña lugar o emparellamento (*parella de baile*, *parella de cartas*), hoxe é

unha expresión frecuente para aludir a compañeiras ou compañeiros sentimentais. A forma vai acadando popularidade porque lle permite a quen fala non expresar o grao de estabilidade social desa relación -a diferenza de *noiva/-o*, *moza/-o*, que se presentan como menos estábeis que *muller/home* ou *muller/marido*- nin o sexo da persoa, de xeito que quen está a falar non se remite a unha orientación sexual automática. Goddard e Patterson (2000) usan exemplos do estilo de *parella* para invalidaren a hipótese de Sapir-Whorf pois na súa opinión, se esta hipótese fose certa, estes cambios serían imposíbeis. Non

MONOGRÁFICO

concordamos con tal visión, polo menos non completamente. A hipótese nunha versión forte predicaría que non podemos afastarnos da conceptualización da nosa lingua inicial mais nunha versión máis suave, está a explicar o que acontece coa cuestión do xénero: só aquelas persoas que eduquen a súa sensibilidade e orienten a súa potencialidade crítica poderán saír da condena inicial que supón incorporarse a un produto colectivo; doutra maneira os outros (os devanceiros, os homes de poder, os que escribiron, os que nos legaron as súas estruturas a través de obras literarias, ensaios, informes, documentos) estarán a pensar por nós. Se estamos repetidamente expostas a estereotipos e distorsións, as persoas acabaremos dándoas por sentadas por iso a reflexión sobre a linguaxe é urxente e debe divulgarse. Esa reflexión libra o determinismo e, daquela, é <i>conditio sine qua non</i> para darmos transformado a realidade. DEBATENDO ENTRE NÓS-OUTRAS Ante tantas dificultades para expandir o potencial revolucionario da mensaxe feminista, moitas mulleres chegan a propugnar unha total feminización. Xa hai máis de vinte anos que as feministas	inglesas escribían <i>womanity</i> en vez de <i>humanity</i> ou <i>herstory</i> en vez de <i>history</i> e moitas das feministas galegas actuais móstranse favorábeis a <i>membra</i> ou <i>individua</i>, aínda que esta decisión lexitime formas en masculino para aludir a homes como <i>astronauta</i>, <i>artista</i> ou <i>feminista</i>. Evidentemente estas formas denotan unha actitude rebelde que non pode desestimarse: ningunha gramática debe aceptarse como unha institución que se nos impón e que decida por nós. En determinados contextos, ademais, estas formas poden ser moi revolucionarias: ao aludirmos a <i>feministas</i>, podemos acordar as consciencias adurmiñadas de moitos compañeiros invocándoos directamente e iso é acción feminista. Como provocacións funcionan ben mais a creación masiva de formas duplas entraña tamén algúns riscos, como sinala M.P. García Negro (2007, 2008). Comentaremos a seguir os riscos que ao noso entender se poden xerar con este procedemento, co ánimo de que non deamos ningún asunto por concluído e continuemos a producir debate. Volvamos atrás. A gramática é sospeitosa, a maioría das veces, de estar regulada por homes contrarios ao feminismo. Porén debemos sopesar moi ben o alcance da	nosa revolución. En principio o xénero gramatical é unha categoría das linguas que non ten nada a ver co sexo. Aínda que nos custe aceptalo, o xénero é un morfema clasificador, un mecanismo para axudarnos a entender as mensaxes sabendo a que substantivo acompaña un determinado adxectivo. Algunhas linguas carecen de xénero; outras habilitan até dezaseis variacións e ningunha recobre o significado 'macho' / 'femia'. Mesmo nas linguas do noso contorno, onde esta oposición ten unha poderosa presenza, non é a única. As gramáticas escolares xa recollen diferenzas de tamaño (<i>cesto/cesta</i>) ou de singularidade fronte a colectividade (<i>froito/froita</i>), entre outras. A opción de feminizarmos a linguaxe non esixe rachar, na miña opinión, coa categoría gramatical. Formas como <i>individuo</i> ou <i>persoa</i> que, en galego teñen respectivamente xénero gramatical masculino e feminino (sexo non teñen) permítenme aludir a individuos de distintos sexos sen caer en discriminacións. Se destruírmos estas formas, obrigámonos a denominar sempre o sexo. E isto pode ser unha arma de duplo gume: desexa todo o mundo ser nomeado sobre a súa anatomía? Non deberíamos ter que preguntar o xénero e non deducilo da aparencia? De entrada, nunha época de identidades en
M O N O G R Á F I C O		

transformación non deberíamos apegarnos a cuestións anatómicas. Non teño por que saber se a presidencia de determinada asociación recae nun ser humano con corpo de home, ou de muller, ou nalgúns dos moitos tramos intermedios entre os dous; por iso prefiro dirixirme á *presidencia* que á *presidenta* (ou, claro é, que a un xenérico e inmutábel *presidente* ou a un ridículo *presidente/-a* ou a unha variante timorata *a presidente*). Neste sentido cómpre aludir a unha cuestión de linguaxe en boga nos últimos anos, o signo da arroba.

En principio, esta innovación ortográfica non goza de moita fortuna: os medios académicos son demasiados rancios para promovelos e a ortografía é unha institución amparada pola escola. Mais nos combativos círculos feministas tampouco está a medrar ben. Moitas feministas consideran que a arroba non arranxa o problema porque, ao se tratar dunha grafía, esixe que na lectura tomemos unha decisión e temen que quen le tenda a seleccionar o masculino e, por exemplo, “asociación de escritor@s” se lea como “asociación de escritores”, aínda que @ asemella máis a que o. No entanto, a arroba é unha auténtica provocación, unha disidencia. Teñamos en conta que a lingua

oral sempre foi o territorio *delas*, as falangueiras, o de andar por casa. Que na lingua escrita se introduza algo tan sorprendente, tan desafiante, unha grafía que obriga a unha toma de postura, si me parece revolucionario, aínda asumindo o risco de que esixa ser lido e de que, daquela, poda ser lido en -o. Noutro sentido, a arroba resulta fermosa porque rescata a nosa diversidade e garante que, en cada grupo, en cada palabra, esteamos a totalidade de nós: mulleres, homes, transexuais, rarit@s vari@s, flutuantes, desorientad@s e criaturas de peito coas hormonas aínda por traballar. O feminismo sempre foi combativo coa identidade e cuestionou os límites polo que, na época da teoría *queer* non deberíamos conformarnos con menos.

Noutra orde de cousas, Deborah Cameron (1994) indica que, tanto a investigación pre- ou anti-feminista como boa parte da feita dentro do movemento feminista resultou “folklórica”, ao se limitar a notar as actitudes ou comportamentos das mulleres para atribuírnellos á dominación masculina. Esta autora, lingüista de recoñecido prestixio e comprometida coa cuestión de xénero, insiste en que non se trata de demostrar se as diferenzas macho/femia existen, (claro que existen), cales son ou

que as causa, senón de establecermos o uso social que se está a facer delas. Aceptando, de entrada, esta crítica de Cameron, diríamos que o asunto non é logo que unha *conachada* sexa pouco importante mentres algo *caralludo* sexa bo, o importante é que as mulleres, no momento actual, non se senten insultadas con ese uso denigrante e, máis que nunca, tentan falar como homes para se sentiren seguras. Moitas das mulleres universitarias que cursan estudos de lingüística, por exemplo, aseguran que as mulleres non falan de distinto xeito aos homes. Por suposto, a pouco que observen notarán que as súas avoas utilizan recursos dialécticos distintos dos seus avós, con menos indicios de fala grosa, ou que as dependentas das tendas que visitan utilizan unha cantidade de termos afectivos ausentes da fala da maioría dos homes. Mais elas non queren ver. Están situadas nunha posición idónea para se igualaren aos homes, como é o medio universitario, e aseguran, non só que son tan eficientes usando a linguaxe como eles –o cal era esperábel–, senón que tamén participan nas discusións igual, que insultan da mesma maneira, que fan as mesmas brincadeiras, que blasfeman tanto. Velaquí un dos efectos máis preocupantes, na nosa opinión, da deriva que vai

M O N O G R Á F I C O

tomando a cuestión do xénero e a linguaxe. Se os homes usaron unha infausta camaradaría ("cabrón, que es un cabrón"), hai un risco evidente en que unha igualdade mal entendida leve a dúas mulleres a confraternizaren cunha linguaxe tan brava que estea a reproducir todos os valores que tanto traballo custou desterrar ("ai, que eu che son moi puta, ti o que pasa é que estás menopáusica"). Ese efecto é unha igualación en mínimos, non en máximos como queríamos: non aspirabamos a que houboese mais reclusas nos cárceres de mulleres nin máis excluídas nos mundos das marxas; non aspirabamos a ser tan homes como os homes, senón a eliminarmos unha situación de desvantaxe histórica, restituíndo o dereito dos seres humanos diversos de todo molde a seren. Tampouco non debe seguirse dos exemplos anteriores que esteamos a tipificar os homes nun estereotipo: os homes terán comportamentos diverxentes, simplemente referíámonos a un modelo de socialización en masculino onde lingüisticamente a camaradería e a risa priman sobre a pretensión de non mancar.

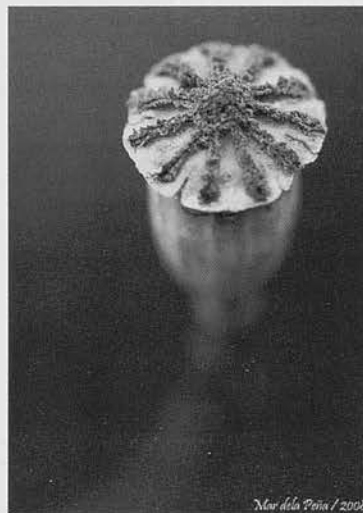
Dito en breve, estamos a propor menos obxectivos depurativos que poden desembocar en lavados de cara que nos tiren toda credibilidade, e

máis análises en profundidade. Asemade, sería interesante alixeirar o peso dese interese "xornalístico" polo estilo non sexista para afondarmos, nós, as feministas, sobre o discurso de xénero. Se as mulleres desenvolveron estruturas discursivas propias foi por viviren nun *ghetto* mais, desde fóra del, poderíamos homes e mulleres utilizarmos algúns dos valores implícitos nese discurso: valores

de tolerancia, de capacidade de negociación, de empatía, que non son, abofé que non, trazos esenciais dos seres con anatomía feminina, senón envolturas sociais que o discurso alimenta. Porén, para darnos conta do debate real entre nós, debemos indicar tamén que lingüistas como Cameron, moi crítica cos traballos sobre o discurso feminino, insisten en que os estudos da sociolingüística cuantitativa



compararon o uso que as mulleres facían da linguaxe co que facían os homes dun xeito pouco acaído. Na súa opinión, o problema estaría en que as comparacións acaban establecendo unha norma e inferindo que as mulleres teñen unha conduta lingüística desviada que acaba explicándose en termos estereotipados. Como exemplo aduce que no ano 1922 o lingüista inglés Otto Jespersen se convertía no primeiro académico en dedicar á fala feminina un capítulo da súa gramática do inglés. A pesar da súa modernidade, Jespersen non dedicaba un capítulo equivalente á fala dos homes. Desta mesma eiva acusa aos traballos que destaparon a linguaxe das mulleres no contexto anglófono, como o clásico de Robin Lakoff (1975). Cameron asegura (1994:44) que nas súas propias investigacións homes e mulleres usan a mesma cantidade de preguntas, de formas de cortesía, de apostilas e de inseguranzas e acusa ás feministas como Lakoff de faceren un traballo pouco empírico ao tentaren de establecer os trazos caracterizadores da fala das mulleres. Porén non concordamos completamente. Se consideramos, como ela fai, a variedade de fala coñecida usualmente como maternalés, a que usamos coas criaturas,



teremos algunhas observacións interesantes. Trátase dunha variedade da lingua (de calquera lingua) caracterizada por un léxico simple e ás veces especial, tons altos e entoacións esaxeradas. Cameron asegura que non compón discurso feminino; que é un asunto de rol: os homes que coidan bebés usan maternalés; as mulleres que non os coidan non. Se alguén considera que este é discurso feminino, iso débese só a que nas culturas humanas até agora coidaban as criaturas case exclusivamente as mulleres. E até aí concordamos con Cameron; estaríamos perante unha variedade sexo-preferencial. Mais na actualidade nos contornos e nas clases sociais en que os homes

comezan a coidar bebés (non só a partillar subsidiariamente o seu coidado), non creo que estea a aumentar o número de utentes de maternalés. Faga quen lea a proba pensando na última vez que ouviu esas formas bisílabas características con ese sobe e baixa pertinaz: falaba unha muller e de certa idade. Atreveríame a asegurar que os homes fan o traballo sen incorporaren o discurso e, aínda máis, que as mulleres levan anos intentando, en termos xerais, abandonar os trazos de lingua que as poderían identificar como tales. Desde logo, as mulleres non falamos todas igual, nin falamos unha variedade "desviada" do estándar, mais continúa a haber problemas lingüísticos específicos deste grupo social se se nos quixer denominar así. Non somos máis tenras nin máis submisas mais socializáronnos na expresión do afecto e historicamente nos foi máis doado expresalo no día a día (exclusivamente no cotián porque, para outros usos máis "elevados", os sentimentos foron expresados tamén polos homes, que para iso eran os poetas por excelencia). Non somos todas iguais mais curiosamente, nas asembleas da vida social, as mulleres toman a palabra menos veces, durante menos tempo e non todas elas. Segundo a versión clásica da análise

M O N O G R Á F I C O

feminista, que podería representar Robin Lakoff, ás mulleres négaselles o acceso aos estilos prestixiosos da fala, aqueles que confiren autoridade ou dan credibilidade, niso radica o seu peculiar estilo. Porén a versión máis recente da lingüística de orientación feminista que representaría Deborah Cameron apunta que o xeito de falar dos homes non é intrinsecamente máis cribel/autoritario, simplemente eles usan a súa posición de dominio na sociedade para obteren privilexios lingüísticos. A primeira versión suxire que as mulleres gañarían autoridade usando os privilexios lingüísticos dos homes; a segunda é máis escéptica. Poderíamos apuntar unha terceira opción: a reivindicación da inseguranza do discurso feminino tradicional. Talvez pareza rara a proposta, mais os discursos tallantes, taxativos, os conferenciantes brillantes que parecen falar para un auditorio submiso non compoñen a única opción posíbel. A estrita igualdade pode, ao perder énfase nas diferenzas (nas moitas diferenzas) pecharnos nun estándar estereotipado. En todo caso, a estas alturas debemos gardarnos de adoptar modelos excesivamente sinxelos: aínda que o feminismo radical nos puxo á garda do problema, o	pensamento crítico ensinounos tamén que o poder rara vez se exerce directamente a través da coerción, senón que se entrelaza coa nosa existencia tecendo unha rede complexa e practicamente invisíbel, que inocularía ideoloxías a través do <i>discurso</i>, que é un sinónimo de linguaxe neste contexto. Como indica Cameron, ninguén impón violentamente ás nenas que xoguen con bonecas ou desexen adornos, mais o problema para unha educación libre é conseguir que non o fagan, e nós matizaríamos ou que non fagan só iso, ou que tamén desexen bonecas e adornos os nenos, ou que as linguaxes persuasivas da publicidade non as socialicen como mulleres sobre os prexuízos máis rancios que tan ben lle renden ao capitalismo. Como as cousas son complexas, non podemos esperar que funcione unha única solución e no primeiro intento, por iso o debate entre nós-outras debe ser estimulado. Non podemos sentarnos a repetir os mesmos tópicos, asegurando que todo xa leva anos dito. Entrementes, podemos volver inventar o mundo cunha linguaxe renovada, que flúa.	REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS Ardener, E. (1975): "The problem revisited" en S. Ardener, ed., <i>Perceiving women</i>, London, Halsted, 1975. Ardener, S., ed. (1978): <i>Defining females. The nature of women in society</i>, Oxford-Providence, Berg, 1993, 2ª ed. ampliada. Calero Fernández, M.A. (1999): <i>Sexismo lingüístico. Análisis y propuestas ante la discriminación sexual en el lenguaje</i>, Madrid, Narcea. Cameron, D. (1994): <i>Feminism and linguistic theory</i>, Basingstoke, McMillan Press, 1994, 2 ed. revisada, orix. de 1986. García Negro, M.P. (2007): "Introdución" a <i>Recomendacións para o uso dunha linguaxe non sexista</i>, CIGA ensino. _____ (2008): "Inxenuísmo", <i>Tempos novos</i> 135, páx. 86. Goddard, A. & L. Patterson (2000): <i>Language and Gender</i>, London-New York, Routledge. Trad. esp. de S. Molina, <i>Lenguaje y género</i>, Eds. Univ. de Castilla- La Mancha, Cuenca, 2005. Lakoff, R. (1975): <i>Language and woman's place</i>. Harper & Row, 197. Trad. esp. <i>El lenguaje y el lugar de la mujer</i>, Barcelona, Ricou (Hacer), 1981. Queizán, M.X. (2008): "Unha adaptación necesaria", <i>Tempos novos</i> 135, páx. 86. Spender, D. (1985): <i>Man made language</i>, London, Routledge & K. Paul.
A C T U A L I D A D E		

AS MULLERES TRANSLÚCIDAS NA GRAMÁTICA

A tenor dunha expresión –*miembras*– empregada pola Ministra de Igualdade, Bibiana Aído, xerouse unha intensa polémica, da que puiden poñer o meu grao de area cun artigo que apareceu no xornal *Público* (12 de xuño de 2008). A pretensión deste artigo non foi, en modo algún, saír en socorro da Ministra, nin revalidala (absurda empresa pois ela mesma corrixiuse publicamente ás poucas horas, e “onde dixeran digo, digo Diego”) senón reabrir o debate sobre os usos lingüísticos; que papel xoga a gramática no sexismo; en definitiva, especular sobre o armazón patriarcal a través da lingua.

Algún lingüista antes ca min manifestou a importancia da linguaxe na configuración do mundo. O que non se nomea non existe na nosa realidade. Pero hai cousas que non sabemos nomear porque as descoñecemos, aínda que isto non quere dicir que non existan. A cultura consegue que saibamos darlle nome (e xénero) ás cousas asignándolles un espazo no mundo. O manexo da lingua establécese desde o poder patriarcal. Intereses espurios poden negarles a existencia a determinados referentes, porque cambalearía o seu poder; ou emitir termos confusos que enmascaren a realidade. Baixo os crimes pasionais, ata hai moi ben

pouco, ocultábase o fenómeno que o feminismo puxo de relevo e nomeou como violencia machista.

O xénero é un paradigma cambiante que se adapta, mellor dito, se adaptaría á realidade nunha sociedade autenticamente igualitaria. Poñamos por caso: o substantivo “médico”; xenericamente é masculino; hai moi pouco tempo, “non se oía” o feminino; non se usaba, sinxelamente porque non existían as médicas, nin as enxeñeiras, nin as avogadas, nin as ministras.

Pero ¿que sucede no caso contrario, de masculinizarse un feminino?: de azafata non pasa a ser “azafato”, senón “sobrecargo”; e a “enfermeira”, non pasa a ser o “enfermeiro”, senón un Asistente Técnico Sanitario, unha casta superior; qué curioso, obsérvase como o uso perverso do feminino supón un descenso na xerarquía laboral. Dirán que non son exactamente sinónimos; non por suposto. Existe un prestixio implícito no xénero masculino, pola situación de privilexio social dos homes, que non sustenta o xénero feminino, marcado, o “outro” xénero, que representa a uns seres inferiores socialmente.

Un sobrecargo non é unha azafata, é un posto superior que apareceu, oportunamente, cando se incorporan os homes como auxiliares de voo. Exercer o rol



asignado ás mulleres, cun nome diferente, resultaría menos traumático e evitaría as chanzas previsibles. Como se o nome alterara a función. Non se lles chama cociñeiros aos famosos Arzak e cía, chámaselles restauradores, e as súas obras son deseños exclusivos que se instalan nos museos como se de obras de arte se tratan. (Seguro que ningún deles sería quen de agasallarnos co sabor inalcanzable da empanada da nosa nai, ou da taberneira de enfronte que xamais alcanzará as salas de arte). Habería mil exemplos que ratifiquen a observación do sociólogo: “As mesmas tarefas poden ser nobres e difíciles cando son realizadas por homes ou insignificantes, fáciles e triviais cando corren a cargo de mulleres.” (Bourdieu, 2000:79).

A través da alienación simbólica, da que fala Bourdieu¹ á que están sometidas as mulleres, prodúcese unha aceptación das

leis do dominador por parte das dominadas, que soe pór en funcionamento un mecanismo de negación de si mesmas, que se reflicte na lingua. Se hai algo capaz de producir pesadume, a estas alturas, son esas mulleres que se "travisten" de "médicos", "enxeñeiros" ou "avogados". A lingua ten esa faceta de reafirmarnos como mulleres, ontolóxica e gramaticalmente falando; e, de feito, esta inversión xenérica, lonxe de aportarlles "caché", o que apunta é inseguridade e unha enorme desconfianza nas súas capacidades como profesionais.

No que atinxe ao campo específico da lingua, observemos un fenómeno incuestionable: as palabras créanse (neoloxismos), "reconvértense" semanticamente, derívanse, evolucionan diacronicamente. Ás veces, os cambios prodúcense tan de socate que a sociedade -non digamos, as Reais Academias- necesitan un tempo para asimilalos, como se pode apreciar no tema espiñoso da "feminización da linguaxe". Sen dúbida, estas institucións, móstranse moito máis receptivas coa xerga popular. A algúns compoñentes da RAE non lles gustou a palabra "membra"; en fin non é cuestión de gusto ou de desgusto, que non exista nun dicionario non implica que non

sexa correcta ou incorrecta, nin sequera, gramaticalmente. Cómpre recomendarlles paz e sosego nas súas cadeiras de brazos, antes que enfadarse por "tamaña *chorrada*". O feminismo, debe ser o único -ismo que non franqueou as portas das Academias.

Parece que a palabriña "*miembra*", ten bemoles, non parece ter caído soamente como unha "*chorrada*" da ministra Aído, na prensa de dereitas, pero non só de dereitas e activou a reacción do integrismo machista nalgún faladoiro de canle autonómica castelá. Poño por caso a reacción virulentamente , eu diría pornográfica, dun dos interlocutores televisivos, escritor *afamado* e *frisando* a idade de xubilación, o que debería reportarlle cautela no xuízo e non ese odio desorbitado. Porque só dunha farinxa de ferido de guerra que fora a ser sometido a unha amputación - e non simbólica, precisamente- pode brotar tamaña indignación: "No, si ahora le van a llamar a "esto" que tengo aquí "*miembra*", lo que nos faltaba, hasta ahí podíamos llegar". Infame exemplo, deste flagrante detractor da materia de *Educación para a Cidadanía*. Pero o máis infame do caso foron as gargalladas cómplices do resto do foro, homes e mulleres.

E volvendo á lingua e a súa gramática, algúns protectores din que o xénero gramatical non se corresponde co sexo real das cousas, ou dos animais (que eu saiba só as especies animais teñen sexo). Debátense na peregrina idea de que hai que masculinizar á especie da centola, para que os machos non se sintan discriminados. O sistema de dominación patriarcal estende os seus dominios no mundo dos seres racionais, aínda que poño en dúbida que os que fagan tan peregrinas observacións, pertencen a este mundo.

Falaremos de lingua, dun sistema de signos que nos permite comunicarnos á especie humana e de que as palabras sirvan para entender a que nos estamos referindo, qué estamos designando.

Desde os estudos feministas hai un empeño en aclarar que o masculino non é universal; que as xeneralizacións só conducen á ofuscación e á negación dunha parte importante da realidade.

Estamos obrigadas a movernos nunha realidade construída en base a uns patróns nos que as mulleres estivemos excluídas, deslexitimadas e sometidas a unha violencia simbólica, dificilmente apreciable e, polo tanto, non tipificada, nin

denunciable xudicialmente como a violencia física. As xeneralizacións que impón a lingua, o masculino universal, non foi pactado desde a igualdade, nin democraticamente. Pero aínda así, o que a lingüística histórica constata é que o xénero feminino, en particular de moitos substantivos, non é inamovíbel, senón que evoluciona, pode que arbitrariamente, pero tamén para dar paso a novas realidades. Esgrimir a rixidez da gramática para lexitimar dun xeito unilateral os patróns polos que rexerse, seleccionar o que “está ben” ou “mal dito”, non conduce senón ao empobrecemento da lingua. “O gramático inclínase a tratar a lingua como un obxecto autónomo e autosuficiente... a gramática formal opera sobre o uso ordinario da lingua neutralizándoa”². A gramática non pode entenderse como unha ciencia, para gardar paradigmas obsoletos. Debe estar atenta á súa evolución. Non pode permitirse que a normativización estigmatice calquera proposta evolutiva dun organismo vivo como é a lingua. “O coñecemento do código non determina que a lóxica da lingua vaia en detrimento das condicións sociais da súa utilización oportuna” (Bourdieu, 2007:54) “Como se a gramática fose condición necesaria e abonda na	produción de sentido... como se se ignorara que a lingua faise para ser falada a propósito de algo”. A sociolingüística aliada á teoría feminista xogan un papel fundamental na adaptación da lingua á realidade existente. Grazas a este esforzo conciliador non debe deixarse esperar un pacto pola lingua, que interrompa este hábito unilateral universalizantemente androcéntrico. Se regresamos desde a lingua á política, o que calquera observadora paciente pode deducir é que mentres se organiza desde o poder un Ministerio que trate o problema da discriminación das mulleres, algo a priori desexable, a reacción machista ponse en garda. O león machista ruxindo como se a ministra, raiña das Amazonas, lle tivera cravado a macheta de guerra no seu punto neuráxico, no medio e medio do seu ser. Do que estamos seguras as e os feministas é que este rebumbio non se tería argallado se o termo en disputa fose outro, que non connotara as partes pudendas masculinas. Esta polémica propiciou que adquirira novos datos que invalidan argumentos reticentes co termo “<i>miembros</i>” como é que “non se usou nunca”, vaia argumentación científica, a	imposición da “forza do costume”. A estas alturas en que a ciencia é quen de reproducir un big bang, sería como dar pábulo aos que pensan que a muller saíu da costela de Adán. Nun foro aberto sobre as membras, unha lingüista mexicana testemuñaba a existencia e uso do termo “<i>membra</i>” na Idade Media. A sombra do sexismo na lingua atinxe a moito máis que un paradigma gramatical, non falo de gramática, falo dunha revolución lingüística que transforme a lingua porque é a que nos sitúa no mundo. E mentres a lingua nos faga translúcidas xenericamente, se nos sobreentenda, dentro do masculino xeneralizante, seguiremos repregándonos ao silencio e á alienación lingüística. NOTAS 1. Pierre Bourdieu (200): <i>La dominación masculina</i>, Barcelona, Anagrama. 2. Bourdieu, Pierre (2007): <i>El sentido práctico</i>, Madrid, Siglo XXI Editores.
---	---	---

M O N O G R Á F I C O

CANDO AS PALABRAS NON NOS (CON)MOVEN

Se en calquera contexto dicionarios e gramáticas son elementos fundamentais para abranguermos a lingua, nun caso de loita contra a substitución lingüística como o galego, estes instrumentos pasan a se converter en símbolos de dignidade que aumentan, como a literatura e o seu emprego en calquera ámbito de prestixio, as posibilidades de resistencia do idioma. Para alén diso, a capacidade de dotaren o conxunto da poboación de máis e mellores coñecementos lingüísticos representa un acrecentamento da seguranza, sobre todo no que respecta ao emprego da lingua estándar, que non estamos en condicións de desprezar, pois só o uso consciente do galego pode modificar unha singradura de rendición que se detivo xa no paso da deturpación do idioma propio. Porén, un dicionario non deixa de ser unha construción ideolóxica que reproduce e difunde, agás que pretenda explicitamente o contrario, os valores do sistema a través da escolla dunha serie de entradas e dun xeito de as definir. Non é extraño botarmos de menos formas que usamos habitualmente e enfrontármolos a definicións ateigadas de preconceitos que algúns autores xustifican afirmando que existen ou que existiron (o dicionario clásico ten, fronte á gramática, un

recendo a teimudo pasado antropolóxico que se resiste a desaparecer). Como se fose unha verdade indiscutíbel que un dicionario só recolle fielmente a realidade e que a transmite para que a/o utente faga o uso pertinente desa morea de significados clasificados alfabeticamente!

Na realidade son os autores dos dicionarios (ou a casa editora, en primeira instancia e xa a través da escolla autorial) os que deciden que liñas ideolóxicas, a través dos obxectivos que perseguen, van primar nas súas definicións e os que teñen a posibilidade de suprimiren anacronismos

inxustificábeis¹, a pesar destes existiren nalgunha parcela da realidade. Poden, asemade, incluír novidades de interese para modificar o mundo, pois as palabras son susceptíbeis de incorporaren distintos significados e de se presentaren perante nós con equipaxes máis acaídas que as actuais. Son, pois, as persoas que elaboran dicionarios as que poden repercutir en aspectos significativos de transformación social ao rexeitaren certas inclusións ou, cando menos, ao estaren dispostas a tratalas doutra maneira e, sobre todo, ao seren ousadas e estaren dispostas a nos ensinar unha cara diferente da realidade, recollendo e difundindo



significados alternativos, por moi minoritarios que estes foren.

A historia dos dicionarios galegos denuncia con rotundidade tanto a dependencia do español como as dificultades de nos construímos nun modelo digno e diferencial de lingua, con toda a artificialidade que supón sempre a planificación dun estándar mais tamén con todo orgullo que nos concede, no caso galego, posuír un referente culto que non é marca de clase, senón de compromiso coa lingua.

É lexítimo –e até útil– facer reconstrución do noso pasado e ofrecer obras en que se recompilen formas que se emprega(ro)n ao longo da nosa historia lingüística e literaria. É importante utilizarmos o dicionario para potenciar o coñecemento da lingua estándar. Porén, precisamos tamén ferramentas actuais que ao se escribiren nos reescriban. E os dicionarios, xustamente polo seu carácter didáctico e pedagóxico, posúen as características esenciais para se constituíren nesoutro espello en que determos a nosa ollada para nos recoñecermos individual e colectivamente. Non abonda con substituímos a anterior dependencia diglósica da nosa tradición gramatical e lexicográfica; temos que nos liberar da resignación ideolóxica que presupón que hai que reiterar

acepcións sen as cuestionar e que non está permitido introducir novidades que impliquen combater o sistema imperante, tamén por patriarcal. Isto resérvase para o saber especializado, para o dicionario de filosofía ou de socioloxía, ou para o gueto do dicionario feminista, sen partir de que a visión do mundo que irradia o feminismo non entende de compartimentos estancos nin de diferenzas de idade ou de profesión ou, por suposto, de sexo. Porque se nada do que é humano debe sernos alleo tampouco o pode ser unha doutrina filosófica que pretende modificar substancial e radicalmente a nosa maneira de estarmos e de nos situarmos no mundo. E estamos e situámonos fundamentalmente a través do discurso.

A nosa condición de nación dominada lingüisticamente colócanos nunha situación ideal para abordarmos o feito de construción dun dicionario a partir do que queremos, do que decidimos ser e non do que fomos nin do que somos. O grao de construción artificial que supón calquera proceso de estandarización é maior en contextos de falta dun referente secular culto en que nos apoiar e, por tanto, poderíamos comezar de novo, esquecendo, derrubando, esnaquizando o vello para crear

outra(s) realidade(s) máis diversas, máis plurais, máis heteroxéneas, máis acordes co momento en que nos situamos.

A integración da superación da dependencia do español é perfectamente compatíbel coa procura de retos para o público receptor, que non pode seguir a recibir mecanicamente exemplos baseados nunha sociedade hoxe xa inexistente, como o que descubrimos na voz *mocear*. *Anda moceando por aí coma se fose un mozo* (García / González González 1997), un exemplo que tanto podería servir para denigrar vellos como mozas. Igualmente, na voz *dramaturgo*, -a exemplifícase cos *dramaturgos do Barroco español* e non, por exemplo, cun máis comprometido *Precisamos máis dramaturgas para consolidarmos o xénero da intervención social con propostas revolucionarias*.

No entanto, o percorrido pola nosa tradición lexicográfica máis recente déixanos a sorpresa de xulgar que un vocabulario ortográfico (o VOLG) –a ortografía, o plano máis accidental e menos substancial do idioma!!!– representa o espazo fundamental de confluencia dunha identidade colectiva. Unha listaxe ortográfica e morfolóxica pode ser feita con todo o rigor e a paciencia que precisan as grandes tarefas, mais non pode determinar que entrada merece ou non aparecer nunha

M O N O G R Á F I C O

obra lexicográfica nin debe impedir que os dicionarios galegos se arrisquen quer a ofrecer acepcións e exemplos rompedores quer a introducir neoloxismos que fagan realidade aquilo de posuírmos unha lingua autónoma e útil. Igual que hoxe son o desleixo, a comodidade e a rutina os principais responsábeis da desaparición do galego, o feminismo é unha vítima colectiva dun continuísmo lingüístico que procura unha tradición propia rexeitando que esta se poida asentar nuns valores capaces de nos alertar do espanto de mudarmos tantas cousas para non cambiar nada. Neste sentido, no caso galego, só a gramática de Hermida Gulías (2004) se atreve a incluír unha acaída reflexión arredor da visibilización das mulleres a través da linguaxe e da lóxica evolución gramatical, unha consideración dobremente interesante por se achar nun texto da tipoloxía da construción simbólica da lingua. Porén, para os nosos dicionarios, moito do que leva avanzado o feminismo contemporáneo non existe². Nin <i>teito de cristal</i>, nin <i>transversalidade</i>, nin <i>invisibilidade</i>, nin <i>patriarcado</i> como sistema de dominación, nin <i>xénero</i> como construción nin pluralidade de visións dunha realidade complexa	en que non hai un único suxeito <i>muller</i> nin un único feminismo. A interiorización habitual, mesmo entre o estudantado universitario, de o feminismo ser un movemento propio do pasado e baseado no que se coñece como feminismo liberal fronte ao feminismo radical (véxase, por exemplo, Macedo / Amaral 2005) é debedora das definicións habituais dos dicionarios: Movemento que ten como finalidade conseguir a igualdade política, social e económica da muller respecto do home, concretado a partir da segunda metade do s. XIX no ámbito da sociedade industrial (Ledo Cabido 2004). A diferenza, a respecto da definición de Pintasilgo (1981: 12) é ben significativa: O feminismo –enquanto designação que engloba movimentos do fim do século passado e movimentos sociais de hoje– é a denúncia e a luta contra as práticas sexistas. Consideram-se sexistas as atitudes, práticas, hábitos, e, em muitos casos, a própria legislação, que fazem das pessoas pertencentes a um sexo –só por esta razão– seres humanos inferiores nos seus direitos, na sua liberdade, no seu estatuto, na sua oportunidade real de intervenção na vida social.	O <i>ecoloxismo</i> gozou de mellor fortuna, pois aquí si se fala de pretender unha transformación radical e de se inserir nunha proposta de intervención sobre a realidade a través da concienciación social: Movemento social progresista que actúa en favor dunha transformación radical do modelo de desenvolvemento, para garantir a satisfacción das necesidades básicas das xeracións actuais, sen comprometer a capacidade das futuras. Procura profundar na conciencia ecolóxica da sociedade civil, acabar repercutindo na práctica dos partidos políticos e dos gobernantes (Ledo Cabido 2004). Moitos dicionarios evitan incluír conceptos recentes do ámbito do feminismo, un feito que contrasta coa afortunada inclusión de neoloxismos recentes como <i>ecoética</i>, <i>ecoetiqueta</i>, <i>ecotaxa</i> ou <i>ecoturismo</i> (mais non <i>ecofeminismo</i>³). A isto temos que acrecentar a falta de introdución de sintagmas fixados referidos a conceptos que se desenvolveron, xunto con outros movementos, tamén no feminismo, como <i>discriminación positiva</i>, <i>acción positiva</i> ou a inclusión de acepcións que incorporen pensamento feminista, por exemplo en <i>paridade</i>, en <i>xénero</i>
M O N O G R Á F I C O		



ou en *coeducación*, que só se refire a un "Modelo de educación que reciben conxunta e indistintamente alumnos de ambos os dous sexos nunha institución educativa" (Ledo Cabido 2004), unha definición que contrasta coa de *ikastola*:

Modalidade de escola vasca que comprende o ensino preescolar, primario e secundario cuxo traballo está determinado pola toma de conciencia do pobo vasco e pola recuperación da súa

lingua. Naceu na década de 1950.

As complicidades feministas só atinxen á tona de certas definicións moi controvertidas, como á de *home* e *muller*, á de profesións tradicionalmente masculinas ou á de tantos adxectivos que por cuestións de xénero constituíron tópicos femininos hoxe indefendíbeis. Aínda no ano 1997, o dicionario da Real Academia Galega incluía na entrada *culto,-a* un exemplo que dá boa conta dos preconceitos da

categorización feminina: *É unha muller moi culta, con moitas lecturas e na voz coqueto,-a, tras a definición, sinala [persoa, en particular muller].*

Se nada podemos agardar da Academia, o recurso á introdución de neoloxismos podía ser unha outra vía de recoñecemento formal de determinados usos. Porén, dando conta dos procedementos neolóxicos en lingua galega na obra colectiva do Observatorio de Neoloxía da Universidade de Vigo non aparece por ningures unha posíbel especificación semántica do feminino, en formas como *individua*. Máis raro é este feito cando se inclúen formas tan pouco galegas e alleas á calidade gramatical –utilizada tantas veces como escusa para non incorporar o feminino⁴– como *mancontro*. Parécenos difícil acreditar en que non apareza nalgunha ocasión un *individua* ou un *membra*, mesmo como xogo, igual que *poetiso*, no corpus que utiliza o Observatorio de Neoloxía da Universidade de Vigo, que si inclúe un *xacio*, cuxa forma masculina si recollen os dicionarios á beira de *xacia*.

O certo é que a crítica sobre as definicións dos dicionarios, non só desde unha perspectiva feminista, conseguiu modificar algunhas cuestións. Así, no caso galego, as análises das numerosas publicacións de

MONOGRAFICO

recomendacións para o uso dunha linguaxe non sexista (presente sobre todo en manuais de linguaxe administrativa) produciron certas rectificacións nos dicionarios modernos e conseguiron que fose frecuente, mesmo agardada por politicamente correcta, a duplicidade xenérica en libros e manuais recentes. Porén, nin nun caso nin no outro supuxeron a interiorización da visión transformadora que significa o feminismo, un feito que tería que transvasar a entrada e ocupar un espazo principal nas definicións e nos exemplos. Na mesma liña, no manual de lingua galega para os novos CELGA (Chamorro / Da Silva / Núñez 2008) utilízase non sistematicamente, mais si con certa frecuencia, a duplicidade xenérica ("un/unha escritor/a, un/unha director/a de teatro ou de cine, un actor/unha actriz, un músico [!!!] ou un grupo musical, un/unha pintor/a, escultor/a ou arquitecto/a, un/unha deportista") mais asistimos, pola contra, a un xogo en que o programa <i>Galegos no Planeta</i> ten que elixir "A PRESENTADORA" do programa. Para a elixirmos podemos escoller entre tres rapazas de 21, 26 e 30 anos con perfís tólpicos para esta profesión. Por suposto, para alén de non se consentiren presentadores, non se inclúe	ningunha muller maior de 30 anos, ningunha nai de familia, ningunha sen pinta moderna e urbana,... Por se isto fose pouco, tres páxinas despois realízase un exercicio de "Buscar parella". Nel ofrécese dous anuncios, un dunha "enxeñeira solteira" de 45 anos que quere coñecer un home "moreno e maduro, de entre 40 e 45 anos para matrimonio" e noutro unha "moza explosiva" de 22 anos, 1,72 de altura e 65 quilos de peso. De pouco serve introducir máis adiante (tamén no politicamente correcto) un apartado de "Modelos de familia", pois acontece que a transmisión maior de actitudes negativas non se fai de maneira directa, senón subliminar. O politicamente correcto acaba por eliminar os contidos do que queremos expresar. Iso faise evidente cando rexeitamos aquilo que é transformador e, por tanto, complexo e difícil de abordar. Non só non é doado mudarmos mecanicamente todas e cada unha das veces en que queremos referirnos a homes e mulleres senón que o revolucionario é deternos niso e decidirmos en cada momento que queremos transmitir e, por tanto, como desexamos facelo. Se o feminismo tivese nas súas mans solucións fáciles e aplicábeis en calquera contexto significaría que non existía un problema. Non se	trata de posuírmos receitas para seren asumidas de xeito inconsciente e igualitario por todo o mundo. Cada persoa ten que achar aquilo que expresa mellor o que sente en cada momento e contexto. Só serve aquilo que se transmite con paixón, con sinceridade e con entusiasmo, aquilo que nos sae dos sangumiños. Estamos, novamente, ante unha arma de duplo gume, como correctores e tradutores para a lingua galega, precisos mais con capacidade para matar e eliminar o problema. Se procurarmos remedios rápidos e eficientes e, sobre todo, se llelos cedemos gratuitamente a tantas persoas que non asumiron a loita feminista, contrariamos o espírito de reflexión sobre o noso discurso e propagamos unha mensaxe reducionista, pois só cunha profunda e individual transformación interior estamos en condicións de afrontar a nosa propia reescrita colectiva, tamén nos dicionarios. Ofrecemos para rematar o exemplo da linguaxe administrativa, que ten entre os seus obxectivos simplificar a comunicación a costa de eliminar a complexidade que supón a interacción. Por iso parte do descoñecemento entre persoa emisora e receptora produce, na súa procura da distancia e da
M O N O G R Á F I C O		

obxectividade, frialdade. Unha lixeira adaptación e democratización fixo preferir xa os escritos en primeira persoa e facer referencia á persoa que temos como interlocutora de maneira directa; conseguiu igualmente modificar ese abuso de maiúsculas para os cargos, como se ser catedrática, ou directora ou rectora fose máis que ser fontaneira ou modista. Esa creación de modelos iguais para todos os seres humanos, en que nada do que escribimos é persoal, é de noso, ten a ver connosco, é un dos grandes problemas da falta de achegamento entre Administración e administradas⁵. Temos, pois, que nos facer responsábeis dos nosos propios textos, para converter en nosos os discursos (e a lingua deses discursos). Sen esa reapropiación lingüística nada ten sentido. Se o feito dese texto ter unha boa fasquía é función das persoas que corrixen, que traducen, que procuran unha expresión correcta que non moleste, e non da persoa que o elaborou só teremos palabras vacuas, sen sentido, unha lingua desprovista da armazón semántica das persoas que a producen, puro discurso superficial. Por iso non existen receitas nin recomendacións para nos enfrontarmos á nosa ausencia e á nosa desconsideración nos dicionarios. O que fica por facer	todos os días é a nosa particular reflexión interior para reescribírmolos. E toda reescrita esixe lecturas previas, lecturas feministas previas. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS Chamorro, M. / Da Silva, I. / Núñez, X. (2008): <i>Aula de Galego 1</i> (Santiago de Compostela: Secretaría Xeral de Política Lingüística da Xunta de Galicia). Hermida Gulías, C. (2004): <i>Gramática práctica (Morfosintaxe)</i> (Santiago de Compostela: Sotelo Blanco). García, C. / González González, M. (dirs.) (1997): <i>Diccionario da Real Academia Galega</i> (A Coruña: Real Academia Galega). Ledo Cabido, B. (dir.) (2004): <i>Diccionario de galego</i> (Vigo: Ir Indo). López Fernández, R. (1990): "Sobre os dicionarios galegos", <i>A Trabe de Ouro</i>, 3: 395-409. López Fernández, S. / Montes García, L. / Almazán García, L. / Alonso Priegue, X. R. / Ares Vázquez, E. / Castro Buerger, I. / Fontán Celard, O. / García Garrido, M. / Gestido de la Torre, E. / Gómez Clemente, X. M. / Patiño Méndez, C. / Pereiro González, C. / Suárez Álvarez, J. (2005): <i>Novas palabras galegas. Repertorio de creacións léxicas rexistradas na prensa e internet</i> (Vigo: Observatoria de Neoloxía da Universidade de Vigo / Área de	Normalización Lingüística da Universidade de Vigo). Macedo, A. G. / Amaral, A. L. (orgs.) (2005): <i>Dicionário da crítica feminista</i> (Porto: Edições Afrontamento). Marco, A. (1995): "Linguaxe e sexismo", <i>Andaina</i>, 12: 11-14. Pintasilgo, M. L. (1981): "Feminismo – Palavra velha", <i>Reflexão Cristã</i>, 26: 11-16. Sanmartín Rei, G. (coord.) (2007): <i>Criterios para o uso da lingua</i> (A Coruña: Servizo de Normalización Lingüística da Universidade da Coruña). ANEXO Listaxe de exemplos con orientacións para substituír formas que invisibilizan as mulleres caso de non nos referirmos a unha persoa coñecida: o candidato → a persoa candidata, quen se candidata os cidadáns → a cidadanía os funcionarios → o funcionariado o aspirante → as e os aspirantes, quen aspirar o bolseiro → a persoa que goce (que se beneficie) da bolsa o decano → o decanato o destinatario → as persoas destinatarias o director do centro → a dirección do centro
M O N O G R Á F I C O		

o encargado → a persoa encargada, quen se encargue de

o home → os seres humanos, a humanidade

o interesado → as persoas interesadas, quen se interesar

o participante → as e os participantes, quen participar, quen desexa participar

o secretario → a secretaria

o técnico de prevención de riscos laborais → o/a técnico/a de prevención de riscos laborais

o vicerreitor → a vicerreitoría

os adolescentes → a adolescencia

os afeccionados → a afección

os afectados → as persoas afectadas, quen estiver afectado

os alumnos → o alumnado

os candidatos → as persoas candidatas, quen se candidatar

os docentes → o persoal docente

os electores → o electorado

os galegos → o pobo galego

os inmigrantes → a colectividade inmigrante, a poboación inmigrante

os maiores → as persoas maiores, a xente maior

os mozos → a mocidade, a xente nova

os nenos → a infancia, as criaturas

os profesores → o profesorado

os solicitantes → as persoas solicitantes, as persoas que o soliciten, quen o solicitar

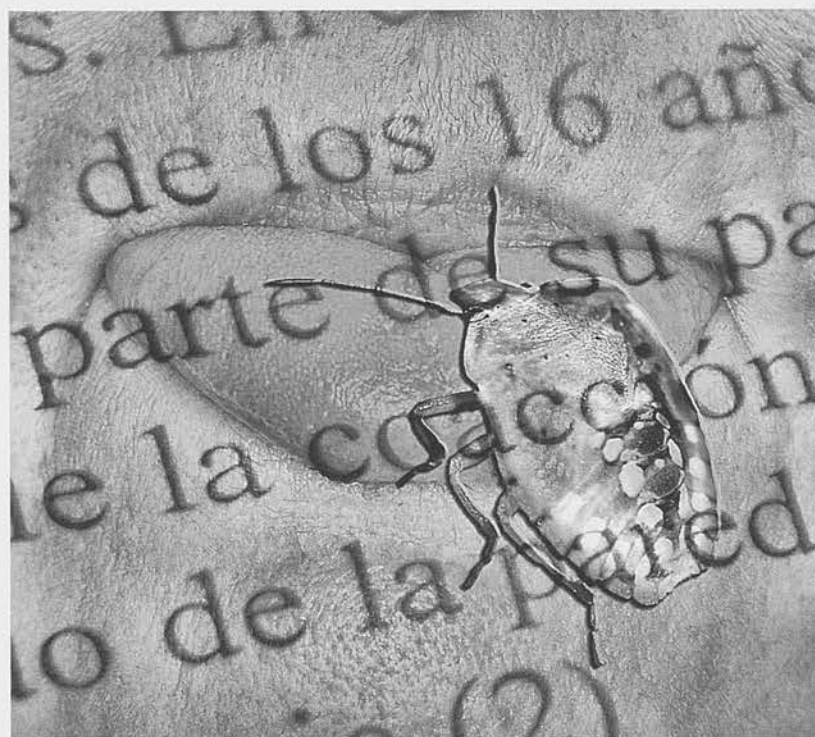
os traballadores → as persoas traballadoras

os usuarios → as persoas usuarias, quen usar

os veciños → a veciñanza

Algúns substantivos colectivos ou xenéricos aos que se pode recorrer para evitar formas con marca de xénero son:

alumnado, cadro de persoal, cidadanía, colectividade, comunidade, corpo, equipo, funcionariado, grupo, humanidade, infancia, mocidade, persoal, poboación, profesorado, público, secretariado, veciñanza, xente, xuventude,...



MONOGRÁFICO

Outra opción consiste en substituír o substantivo en cuestión por unha expresión equivalente, composta polos nomes xenéricos "persoas", "persoal", "xente", "poboación" e o adxectivo correspondente: O persoal docente considerou drásticas esas medidas. As persoas destinatarias das axudas non aparecen especificadas. Outro procedemento para evitar redaccións discriminatorias pode ser o emprego de diferentes determinantes ou pronomes sen marca de xénero. Así, pódese substituír <i>algún</i> por <i>alguén</i> (ou por algunha persoa), <i>ningún</i> por <i>ninguén</i> (ou por ningunha persoa); <i>a/o</i> por <i>quen</i>, <i>cada</i>, <i>calquera</i> etc.: Se algún dos presentes quixer facer algunha suxestión → Se alguén, de entre as persoas aquí presentes, quixer facer algunha suxestión/Se algunha persoa, das aquí presentes, quixer facer algunha suxestión. Ningún dos asistentes presentou emendas ao documento orixinal → Ningunha das persoas asistentes presentou emendas ao documento orixinal. Os examinadores poderán solicitar ao alumnado que	manteña visíbel a documentación acreditativa → Calquera examinador poderá solicitar ao alumnado que manteña visíbel a documentación acreditativa. Os representantes das agrupacións estudantis farán chegar á Xunta da Facultade de Dereito as propostas de eliminación de barreiras arquitectónicas no edificio → Cada representante das agrupacións estudantis fará chegar á Xunta da Facultade de Dereito as propostas de eliminación de barreiras arquitectónicas no edificio. O solicitante debe entregar unha memoria co proxecto docente co que concorra á praza e que desenvolverá caso de a gañar → Cada solicitante debe entregar unha memoria co proxecto docente co que concorra á praza e que desenvolverá caso de a gañar. Os intervenientes na asemblea deberán respectar o tempo establecido para a súa quenda → Cada persoa que interveña na asemblea deberá respectar o tempo establecido para a súa quenda.	NOTAS 1. Os responsábeis da sexta edición do dicionario da Real Academia Española poden pretender xustificar a inclusión de acepcións denigrantes do noso xentilicio por se documentaren algunha vez nalgún lugar, mais non tiveron en consideración a posibilidade de incluír descualificacións habituais moito máis próximas no espazo a respecto do xentilicio <i>español</i>. 2. É certo que tras recibiren diferentes críticas a respecto da súa ideoloxía (véxase López Fernández ou máis concretamente para o sexismo lingüístico, as contribucións de Marco ou as incluídas no número 19 da revista <i>Andaina</i>) houbo modificacións naquelas cuestións máis escandalosas, mais non existiu, desde a nosa perspectiva, unha verdadeira interiorización do discurso feminista e, por tanto, un cuestionamento da función social dos dicionarios a respecto desas outras nós. 3. Termo cunado en 1974 por Françoise d'Eaubonne. 4. Do mesmo xeito a falta de consenso normativo, mesmo agora que existe, foi utilizado sistematicamente para non empregar a nosa lingua fóra dos contextos informais. 5. Por se tratar dunha obra recente que pode consultarse gratuitamente na rede, poden verse os criterios para o emprego da linguaxe non sexista da Universidade da Coruña no enderezo www.udc.es/snl, no apartado recursos e dentro da obra <i>Criterios para o uso da lingua</i>. Por se for de utilidade, incluímos un anexo en que recolleemos algunhas das orientacións deste manual á hora de substituírmos formas pouco respectuosas co sexo feminino.
A C T U A L I D A D E		

REBATENDO O QUE OUTROS DIN DA LINGUAXE NON SEXISTA

Tocoulle a membras, pero podería terlle tocado a calquera outra. Como cada vez que se feminiza unha palabra, nos últimos meses gozamos da indesexábel e indesexada oportunidade de escoitar os brúidos discrepantes (e case sempre insultantes) que atacan á linguaxe non sexista. Tanto se se trata dunha oposición por parte da lingüística tradicional que cuestiona a linguaxe non sexista porque supostamente corrompe a gramática, coma se consiste nunha oposición baseada en meras opinións inconsistentes que terxiversan de forma malintencionada os obxectivos da linguaxe non sexista e difunden falsos mitos aproveitando as influentes columnas de opinión dos medios de comunicación, estas reaccións agochan tras súa profundas concepcións misóxinas que consideran á linguaxe non sexista unha verdadeira ameaza contra a orde establecida que tanto os beneficia.

A estas alturas da vida, as e os feministas sabemos que estas reaccións carecen de credibilidade. Porén, non podemos obviar que as terxiversacións conseguen decote o seu pernicioso obxectivo de confundir á opinión pública sobre o que en realidade é e persegue a linguaxe non sexista. Co propósito de

contribuír a despexar estas confusións, nesta achega repasarei algunhas das falacias e acusacións máis frecuentes contra a linguaxe non sexista, para ilas rebatendo unha a unha cos argumentos críticos que nos fornece a lingüística feminista nas súas múltiples caracterizacións.

1. PREOCUPÁDEVOS POLA DISCRIMINACIÓN SOCIAL E DEIXÁDEVOS DE LERIAS LINGÜÍSTICAS

Con moita frecuencia nos teñen dito, supostamente de boa fe, que non malgastemos os nosos esforzos en inútiles batallas lingüísticas e que nos ocupemos de loitar contra a desigualdade salarial, a violencia sexista, a negación do dereito ao aborto, etc. No entanto, máis aló das estruturas materiais e prácticas, a opresión das mulleres existe tamén nas auténticas bases do logos e do razoamento, e estas abranguen os sutís procedementos lingüísticos e os procesos lóxicos a través dos cales se produce o significado.

Por tanto, dicir membras e non membros non é un asunto trivial. Pensamos con palabras e categorías gramaticais, e imaxinamos a realidade a través da representación cognitiva que



facemos dela mediante a linguaxe. O famoso principio cartesiano “penso, logo existo” gañaría sen dúbida precisión se se formulase, como propuxo Wittgenstein, “falo, logo penso, logo existo”. Isto sábeno ben as compañías mediáticas e publicitarias, que calculan escrupulosamente as palabras a utilizar nos seus discursos para construír nas nosas mentes unha realidade tal que resulte beneficiosa para os seus propósitos, acordes polo xeral cos principios hexemónicos neoliberais. Pero isto que ten valor axiomático nas escolas de comunicación e publicidade, perde validez inexplicabelmente en canto se reivindica desde os feminismos. Ou quizais si haxa unha explicación: dado o potencial da linguaxe na construción mental da realidade, a linguaxe non sexista supón

toda unha ameaza contra a orde social establecida, e por iso provoca en certos grupos sociais un profundo temor a que os valores feministas derruben eses principios hexemónicos que tanto os benefician, un medo a que se produza un cambio social que debilite parte dos privilexios que lles outorga a linguaxe e a sociedade patriarcal. E cando non logran someter as reivindicacións feministas ao silencio, utilizan a ridiculez como estratexia de deslexitimación. Só así se explican definicións de linguaxe non sexista como "unha *soplapollez*"¹ (Arturo Pérez Reverte en *El Semanal XL*, 2/4/2000) "unha *mojigatería*, unha ridiculez, unha *cursilería*" (Javier Marías en *El País Semanal* -en diante EPS- 20/3/1995), "linguaxe feminista coñazo" (Manuel-Luis Casalderrey en *La Voz de Galicia*, 15/11/1995), ou "chorradiñas lingüísticas" (mesmo autor en *La Voz de Galicia*, 3/8/2004).

Malia estas burlas e desprezos, empregar unha linguaxe libre de sexismo é un asunto central para os feminismos e para calquera sociedade moderna que promova a igualdade entre mulleres e homes, e de aí que as diferentes leis de igualdade (galega, estatal ou europea) incorporen epígrafes nos que lexislan a prol do seu uso. A

linguaxe non sexista non busca tan só tratar de forma simétrica a mulleres e homes a nivel lingüístico, senón gañar precisión e exactitude a nivel cognitivo sen excluír nin invisibilizar a ningún dos sexos. Non se trata de cambiar a linguaxe polo simple feito de facelo, nin sequera por unha cuestión estética ou de moda, nin se trata tampouco de

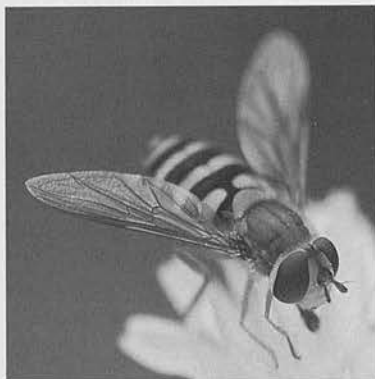
impoñer cambios prescritivos. Ao contrario, do que se trata é de cambiar o repertorio de significados que transmite a lingua, de mudar a linguaxe para facer unha representación máis igualitaria da realidade que conduza a unha categorización tamén máis igualitaria nos modos de pensamento, e de promover a reflexión sobre os cambios na



Xlar de la Peña_2008

MONOGRÁFICO

lingua para que as e os falantes pensemos no que dicimos e como o dicimos para xerar cambios nas perspectivas que, á súa vez, terán consecuencias na acción humana e na realidade. Xa que a lingua reflicte a realidade, a reforma lingüística tórnase nun complemento necesario da reforma social para reflectir na lingua os cambios que se van producindo na sociedade; pero, xa que ao mesmo tempo a lingua tamén contribúe a construír a nosa visión da realidade (pensamos con palabras), a reforma lingüística é un xeito importante (por suposto non o único) de camiñar cara á reforma social que nos leve a unha sociedade en igualdade. Empregar unha linguaxe non sexista contribuirá ao cambio social cara a unha sociedade igualitaria. E por iso, ademais de preocuparnos da violencia sexista ou do dereito ao aborto, estas supostas "lerias lingüísticas" son fundamentais para a causa feminista. 2. A LINGUAXE NON SEXISTA É ANTINATURAL O machismo lingüístico reduce a linguaxe non sexista a aquela que enche o texto de arrobas, barras, trazos, parénteses, palabras inexistentes ou duplicacións, entorpecendo o texto e creando unha linguaxe	antinatural capaz de "violentar a gramática e ir contra o sentido común" (Miguel García-Posada en <i>EPS</i>, 20/3/1995), aínda que cumpriría preguntarse quen fixa o que é sentido común nunha sociedade... En calquera caso, a idea de que a linguaxe non sexista crea unha linguaxe antinatural cala fondo, e acaba provocando que en materiais de referencia como o libro <i>Lingua galega. Criterios lingüísticos</i> (2003) se afirme que "non debemos abusar dos recursos cos que conta a lingua neste sentido ou acabaríamos empregando unha linguaxe antinatural e afastada da gramática". Pero cala tan fondo, que mesmo moitas guías para unha linguaxe non discriminatoria recomendan que se prescindan de opcións con barras ou arrobas e se usen no seu lugar sempre xenéricos. É curioso que tanto amolen as barras para indicar a presenza de mulleres e homes na construción significativa dun enunciado, pero que non molesten cando se utilizan para indicar 'e/ou', o plural en frases como 'segundo a/s lei/s vixente/s', etc. Ao final vai ser que o molesto non son as barras, senón as mulleres. Alén disto, a realidade é que nada pode crear unha linguaxe antinatural porque a linguaxe non é un ente estático nin alleo ao	uso e daquela por definición nunca pode ser natural. Ao contrario, é unha construción humana que reflicte determinados valores (con frecuencia, os dominantes), un construto social e unha cuestión de hábito que responde ás necesidades de comunicación dunha sociedade, tempo e lugar determinado. E por tanto, pode mudar(se). E muda. 3. EU, COMO MULLER, NON ME SINTO DISCRIMINADA POLA LINGUAXE É frecuente que, para deslexitimar as denuncias contra o sexismo lingüístico, se nos dean exemplos de mulleres que afirman non sentirse en absoluto discriminadas pola lingua. En época recente repetíronse até a saciedade as declaracións de Ana María Matute (unha das poucas membras da RAE, asegurando que falar de membra era "ridículo" (entrevista orixinal publicada en <i>El Cultural</i>, 26/6/2008). Non obstante, ver e sentir a discriminación na linguaxe non é cuestión de sexo, senón de conciencia e consciencia de xénero. Como dixeran, a linguaxe foise construíndo socialmente dende un punto de vista androcéntrico porque ese era o punto de vista dos grupos de
M O N O G R Á F I C O		



poder, encargados de converter os seus valores culturais e ideolóxicos nos dominantes, presentando como necesaria e única posíbel o que non é máis ca unha forma (de entre moitas) de organización social. Xustamente ao seren dominantes, estes valores preséntanse como neutrais, obxectivos, 'normais' e 'naturais' e vanse adquirindo de forma acrítica e inconsciente até o punto de que os grupos non dominantes os acepten como correctos e fiquen alienados e convencidos de que as cousas son así porque sempre foron así, e deberán seguir sendo así. A historia dá-nos exemplos desta alienación: a da comunidade negra cando durante séculos vía como normal vivir explotada pola branca; a das escravas e escravos cando consideraban lei de vida servir aos amos; e tamén

a das mulleres, durante séculos, cando non reclamaban o dereito á educación ou ao traballo remunerado porque simplemente non parecía algo propio para elas. No tocante á linguaxe, os grupos de poder presentaron a linguaxe sexista e androcéntrica como a normal e natural, que deste xeito se foi adquirindo e perpetuando de forma acrítica e inconsciente, tanto por homes como por mulleres, até dar lugar ao que o sociólogo Pierre Bourdieu denominou "dominación simbólica".

4. AS FEMINISTAS CONFUNDEN SEXO E XÉNERO

Adoita dicirse tamén que as e os feministas confundimos todo e non nos decatamos de que o xénero gramatical non ten nada que ver co sexo. Segundo a gramática tradicional, o sexo é unha categoría biolóxica sen relación coa categoría lingüística do xénero gramatical, como demostraría o feito de que en galego se lle outorgue xénero masculino ou feminino non só aos seres humanos e vivos, senón tamén ás cousas inanimadas.

Mais isto non é exactamente así. Non confundimos sexo e xénero. O que si sabemos é que os sexos formamos parte da realidade, e por iso estamos

representados nas linguas a través de diferentes recursos lingüísticos, como por exemplo co xénero gramatical do galego, ou co xénero natural do inglés. Así, en inglés o xénero é natural porque polo xeral só se lle atribúe aos seres sexuais, mentres que en galego o xénero é gramatical porque como dixer non só se lle asigna aos seres sexuais, senón tamén a todas as palabras e obxectos da lingua. Non obstante, cando en galego o xénero gramatical se refire ás persoas, baséase principalmente en criterios semánticos pois fai referencia ao sexo real e reflicte a distinción entre mulleres e homes. É dicir, cando o referente son persoas, sexo e xénero gramatical converxen, agás nas moi contadas excepcións dos epíctenos (palabras que cun só xénero gramatical nomean a persoas de ambos sexos, como 'a vítima', 'o xenio', 'o ser humano', 'o suxeito', 'a persoa').

5. O MASCULINO É XENÉRICO

Partimos dunha linguaxe regulada e normativizada en base aos valores sociais e culturais dominantes, isto é, patriarcais e androcéntricos. Coa desaparición do xénero neutro do latín, os grupos de poder (masculinos, porque as mulleres estaban nas casas) decidiron normalizar o

xénero masculino e proclamalo o non marcado, o válido para nomealos só a eles ou a toda a humanidade. En consecuencia, en galego úsase o masculino para facer referencia ao sexo home, a ambos sexos, a un sexo descoñecido ou mesmo ao sexo muller (é moi habitual chamar 'alumnos' ás persoas dunha aula, aínda cando todas son mulleres). O androcentrismo resulta aínda máis claro no uso da voz 'home' para facer referencia á humanidade no seu conxunto (como 'o home prehistórico'), que acaba explicando frases do tipo 'solicite un duplicado para a súa esposa e fillos', 'abono familiar para marido e cónxuxe' ou 'os membros do Parlamento e as súas esposas'. Desde a gramática tradicional sostense que tanto 'home' como o masculino xenérico son epicenos: "o xénero masculino non é suprimíbel; forma parte do código básico do idioma (...) e responde simplemente ao principio de economía" (Miguel García-Posada en *El País*, 4/7/2008).

No entanto, nin o masculino xenérico nin a voz 'home' funcionan como epicenos por dúas razóns. En primeiro lugar, porque de acordo con numerosos estudos da psicolingüística, a nivel cognitivo a representación mental que crea o masculino é eminentemente masculina,

invisibilizando a parte dos suxeitos a quen di representar, o que fai que as mulleres fiquen excluídas da representación do mundo. Pero sobre todo, en segundo lugar, porque por definición os epicenos inclúen sempre a persoas de ambos sexos, sen ambigüidade, mentres que o masculino xenérico ou a palabra 'home' son moi ambiguos, e unhas veces inclúen só aos homes e outras veces débese entender que, supostamente, inclúen a mulleres e homes. Ao preguntar 'cantas vítimas sofren ataques racistas?' sábese que se deben incluír a homes e mulleres (logo, vítima si é un epiceno). Pero ao preguntar 'cantos tíos ten Lois?' non é posíbel saber se a referencia é aos homes, ás mulleres ou a ambos (logo, o masculino xenérico non funciona como epiceno).



Visto que o suposto masculino xenérico é outra ficción patriarcal, desde os feminismos proponse evitalo recorrendo a estratexias como a neutralización (buscar termos xenéricos e neutros que non marquen o sexo como 'alumnado', 'a fiscalía', 'o persoal docente', 'as crianzas') ou a especificación (especificar o sexo concreto da persoa á que se faga referencia, incorporando os dous xéneros en caso de referirse a persoas de ambos os sexos, mediante duplicacións, barras, etc. como 'as nenas e nenos', 'sinatura da/o interesada/o'). Contra estas estratexias resoan tamén as voces patriarcais, que acaban pedindo que "os instigadores de tan peregrinas copulacións (...) deixen de marearnos, de xeito tan contumaz como inútil, con torpes apareamentos e outros artificios lingüísticos (...) porque as dobre formas vulneran as normas lingüísticas e non frean o sexismo" (Joan Busquet en *El Periódico*, 25/11/2006), o que sen dúbida fai que "quen diga os cidadáns e cidadás son sen excepción farsantes e demagogos dos que ninguén se debería fiar" (Javier Marías en *EPS*, 13/7/2008). Desde o desprezo e a sorna algún autor anuncia que procurará "que o xénero neutro masculino, malia ter funcionado tranquilamente

toda a puta vida, quede abolido a partir de agora da miña panoplia expresiva" (Arturo Pérez Reverte en *El Semanal XL*, 2/4/2000). Mais, finalmente, como ningunha destas opinións teñen solidez, os bruazos misóxinos recorren a denunciar que as estratexias feministas atacan á inquebrantábel e suprema lei da economía da linguaxe.

6. A LINGUAXE NON SEXISTA É CONTRARIA Á ECONOMÍA DA LINGUAXE

"Os empregados e as empregadas galegos e galegas están descontentos e descontentas por teren sido instados e instadas, e mesmo a que os e as obriguen, a declararse católicos e católicas". Este é un exemplo do que en innumerábeis ocasións se nos presenta como linguaxe non sexista naquelas instancias onde pretenden convencernos do absurdo que resulta promover a inclusión lingüística de xénero, pois de xeito claro "para non ser sexistas, violéntase a economía lingüística, pero iso tanto ten" (Miguel García-Posada en *El País*, 23/1/1997). En realidade, isto é só unha verdade a medias. Éo desde polo menos catro puntos de vista.

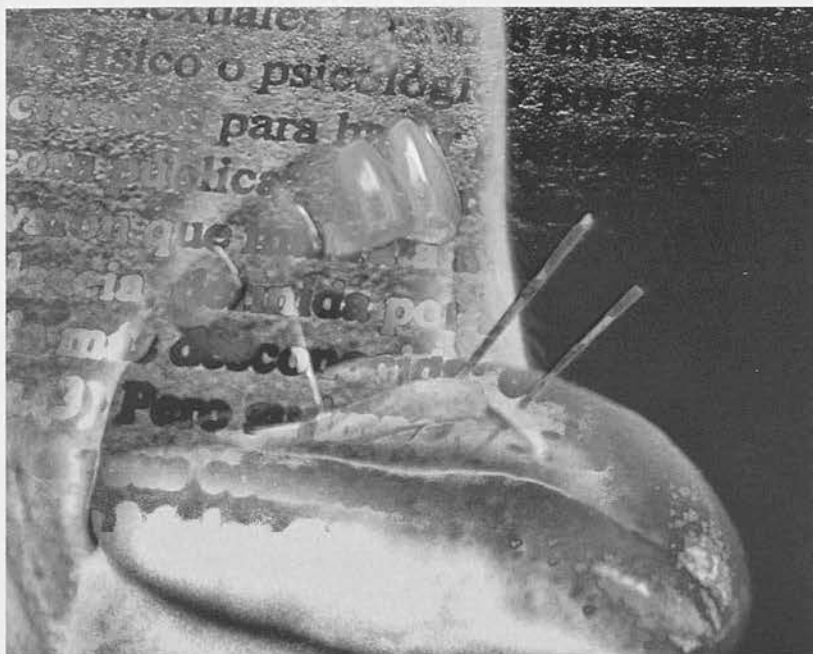
Para comezar, o obxectivo da linguaxe non sexista non consiste

para nada en crear frases deste tipo que invitan á ridiculez, senón a frases que fagan pensar na representación de mulleres e homes na lingua como podería ser "as empregadas e empregados de Galiza están descontentos porque os instaron, e mesmo obrigaron, a se declararen persoas católicas". Non se trata de repetir todas as palabras da frase con flexión de xénero, senón de duplicar o grupo nominal da frase porque a nivel cognitivo é o que máis poder evocador ten en crear unha imaxe mental determinada. Para isto, cómpre determinar un criterio simétrico para a orde de aparición dos elementos, rachando coa orde social patriarcal que nos levaría sempre a colocar o masculino primeiro, e este criterio pode ser por exemplo o alfabético ('nenas e nenos', 'nenas/os', pero 'autor/a', 'autor ou autora'). E cómpre tamén establecer un criterio simétrico para a concordancia, e unha opción pode ser a proximidade co grupo nominal ('mañá chegan as nenas e nenos indios', pero 'mañá chegan o autor e autora india'). Malia isto, en realidade pouco importa promover que tanto mulleres como homes sexamos visíbeis na lingua sen caer en frases absurdas como a do exemplo, porque se decidimos duplicar só o grupo nominal xa se ocuparán

de dicir que somos incoherentes: "din os traballadores e traballadoras, pero o certo é que xamais seguen [coa duplicación] como estarían na obriga de facer" (Javier Marías en *EPS*, 13/7/2008). Resulta curioso como desde a oposición á linguaxe non sexista se lle atribúan a esta falsas obrigas que ningún/ha feminista reivindica, para logo poder cualificala de incoherente por non cumprilas. Demagogia pura.

En segundo lugar, a economía lingüística non é unha regra que estea sempre presente nas linguas porque, de feito, a linguaxe sexista é a primeira en non seguir o principio da economía da linguaxe. Son frecuentes os enunciados como 'muller soldado', 'mulleres escritoras', 'mulleres panameñas', ou frases como 'trinta inmigrantes e unha muller chegan ás costas' ou 'cada vez hai máis mulleres enxeñeiras' caendo no sexismo nalgúns contextos pola insistencia innecesaria do termo muller, que acaba facendo que a muller sexa, por riba da súa profesión ou procedencia, un ser sexuado. Tampouco respecta a economía lingüística, nin é simétrico, utilizar o nome de pía diante do apelido para referirse a mulleres cando non se fai cos homes, como "Rosalía Mera reuniuse con

M O N O G R Á F I C O



Barreiro". Se ben é certo que co nome garantimos a visibilidade da muller, non empregalo tamén co masculino (ademais de moi necesario en casos coma este, no que non sabemos se Barreiro se refería a Xosé Luís Barreiro Rivas, Xosé Ramón Barreiro Fernández, Xosé Manuel Barreiro ou a outro Barreiro calquera) pode contribuír nalgúns contextos a crear unha proximidade coa muller que relega a súa relevancia social a segundo plano. Resulta sospeitoso que a non economía

lingüística non moleste en ningún destes casos.

Terceiro, xa teño falado de que o xénero lingüístico non é unha simple categoría gramatical, senón que cando o referente son persoas, sexo e xénero converxen e adquire así valor semántico (agás nas moi contadas excepcións dos epícticos). Porén, moitas das persoas 'fieis' á Academia da lingua que acusan á linguaxe non sexista de ser contraria á economía da linguaxe, tamén insisten en que o xénero non ten

sentido específico e que pertence ás obrigas estruturais da linguaxe. Caen así nun evidente paradoxo, porque se o xénero lingüístico é só unha cuestión gramatical que non achega ningún significado, a súa propia existencia iría en contra da economía da linguaxe.

E por último, como ten apuntado María Jesús Fariña (*O reto da igualdade*, 2007), o argumento da economía en si mesmo resulta moi cuestionado noutros ámbitos, xa que tal criterio podería servir para xustificar a eliminación das linguas en favor dunha soa (pero xa sabemos que neste caso se defende a variedade como forma de riqueza e de valor dunha comunidade).

7. IMOS ACABAR DICINDO "O SAPO E A SAPA"...

Desde as instancias normativas da lingua mesmo se nos di que segundo "estes *plastas* teríamos que falar sempre da xirafa e o xirafó, a cebra e o cebro... Desexan facer da lingua algo odioso, inservíbel e soporífero" (Javier Marías en *EPS*, 13/7/2008).

Están no erróneo. As e os feministas si o sabemos. O que acontece é que non consideramos sexista dicir 'sapo', e por iso nunca reivindicamos

dicir 'sapa' para referirnos ao sapo femia, nin 'formigo' para referirnos á formiga macho. Ao contrario, entendemos que os nomes de animais si son epícenos –o rato, o peixe, a ave, o cervo, a xirafa, a rata, o paxaro, a ra– e non son discriminatorios porque ós animais non pensan coas nosas palabras, é dicir, a nosa linguaxe non é un organizador cognitivo das súas accións e por ese motivo non está relacionada coa súa discriminación social por razón de sexo. Simplemente existe masculino e feminino para aquelas especies que nos resultan moi próximas ás persoas e cuxo sexo nos é relevante: non é o mesmo ter unha vaca ca un boi ou touro, nin é o mesmo ter un can ca unha cadela. Fica claro pois que estes argumentos rozan o absurdo, malia o empeño dalgúns por seguir coando ridiculeces que buscan a complicidade social para burlar e distorsionar o sentido mesmo da linguaxe non sexista.

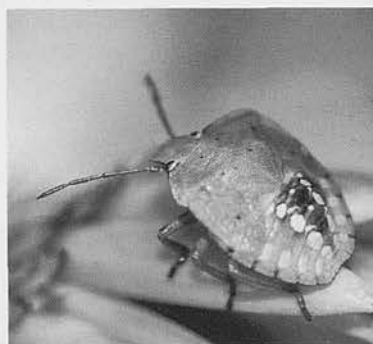
8. A LINGUAXE NON SEXISTA INVENTA PALABRAS E SOA FATAL

Acúsase á linguaxe non sexista de inventar e prescribir palabras en feminino, pois quizais por mor desa envexa fálica freudiana “fan falta vocábulos

novos para designar a esas mulleres que só alcanzarán a felicidade satisfeita dos lacaios cando senten que lles medra unha membra virila entre as pernas” (José Manuel de Prada en ABC, 3/2/2007).

Isto é falso. A linguaxe non sexista non inventa palabras, senón que dá expresión lingüística a aquelas experiencias ou puntos de vista das mulleres que carecían de materialización na linguaxe por ser esta durante séculos unha construción androcéntrica: boa mostra é a denominación do acto sexual ('penetración') que limita o papel da muller á pasividade ('ser penetrada'); e tamén é evidente a carencia dun equivalente feminino para o masculino 'viril', que nos fai pasar ás mulleres de fríxidas a ninfómanas.

Do mesmo xeito, resulta necesario resignificar en feminino aquelas profesións que



tradicionalmente só tiñan masculino (por realizárenas só homes, ao estarlles vedado ás mulleres o traballo remunerado) e ás que as mulleres agora nos incorporamos: albanela, chancelleira, bedela, técnica, avogada, directora, bombeira ou música. A miúdo cuestiónase a necesidade destas palabras, e como moito para marcalas en feminino aceptárase o uso do artigo 'a' ('a músico', 'a avogado'). Con todo, de aplicarmos a lei de simetría e observar que acontece no caso inverso (cando non hai formas masculinas para unha profesión tipicamente feminina que empeza a ser desempeñada por homes) acharemos que axiña se introduce un novo termo para englobar a presenza masculina ('o secretario', 'o enfermeiro', 'o mariscador', 'o amo de casa') en lugar de mudar só o artigo ('o enfermeira', 'o secretaria' ou 'o ama de casa'). O poder do masculino é tal, que ao pouco de comezarse a usar o termo masculino, este xa se converte en xenérico, e así hoxe é frecuente falar en xeral de 'enfermeiros' cando o setenta por cento das e dos profesionais son mulleres, ou de 'cociñeiros' malia que en termos porcentuais quen cociña fóra dos programas de televisión somos mulleres.

Noutras ocasións cuestiónase a palabra en feminino porque coincide cun substantivo abstracto (fronte ao 'o músico' home, coexisten 'a música' muller e 'a música' arte) e iso seica resulta confuso; malia que non importa o confuso que poida resultar 'músico' para saber se se refire a un home ou a unha muller. Emporiso, cando á inversa son os homes quen se incorporan a un traballo tradicionalmente realizado por mulleres e a profesión en masculino coincide cun substantivo xa existente, ese solapamento non xera ningunha confusión (fronte ás 'caixeiras' mulleres, 'os caixeiros' homes e 'os caixeiros' expendedores de cartos conviven en perfecta harmonía). Hai casos nos que a expresión lingüística que se acuña non busca reflectir o punto de vista das mulleres, senón ser inclusiva coa experiencia de mulleres e homes, e así, propóñense alternativas como 'usuariado', 'estudantado', 'funcionariado', etc. Tanto destes neoloxismos como das expresións en feminino adóitase dicir que soan fatal. Porén o que unhas cousas soen ben ou mal non semella criterio sólido abondo, porque de aplicalo de xeito consistente non se explicaría a entrada na lingua de	ducias de palabras novas cada día procedentes doutras linguas ou xergas. Como mencionei, a linguaxe é tamén cuestión de hábito. 9. MEMBRO, XUÍZ E FISCAL XA TEÑEN XÉNERO COMÚN Hai palabras que décadas atrás tiñan xénero común (é dicir, eran invariábeis e a marca de xénero/sexo radicaba unicamente no artigo que a precedía) como 'o xefe' ou 'a xefe', ou 'presidente', 'tenente', 'xuíz', 'ministro', 'fiscal', etc. Moitas veces a palabra en si non tiña flexión de xénero porque non a precisara, é dicir, porque ningunha muller conseguira (ou para dicilo con máis precisión, a ningunha muller se lle permitira) alcanzar eses postos de responsabilidade. Consonte as condicións sociais foron máis propicias e as mulleres comezamos a exercer eses postos, os feminismos reivindicaron o uso do termo en feminino para chamar a atención sobre a presenza das mulleres nestes eidos ('presidenta', 'tenenta', 'xuíza', 'ministra', 'fiscala'). Porén, as voces do patriarcado axiña se posicionan e caricaturizan estas propostas, confundíndoo todo e advertindo de forma apocalíptica que "a este paso acabárase esixindo que non se diga muller, senón mullera"	(Javier Marías en <i>EPS</i>, 11/5/2008). De novo atribúeselles aos feminismos unha demanda que nunca fixeron porque carece de sentido: a palabra muller ten una inequívoca connotación de sexo, e daquela ningún/ha feminista proporía engadirlle un -a final. En calquera caso, á parte do carácter precipitado e irreflexivo destas afirmacións, resulta curioso que non se cuestionen aquelas situacións nas que o proceso se deu á inversa. É dicir, aquelas profesións representadas con palabras de xénero común e invariábel que si variaron e se masculinizaron para incorporar prestixio á profesión cando, sendo tradicionalmente feminina, a ela se incorporaron os homes. Un claro exemplo é 'modisto'. Malia que a terminación '-ista' en galego ten xénero común (a xornalista ou o xornalista, a pianista ou o pianista, etc.) e por tanto segundo a norma o lóxico sería dicir 'o modista', hoxe o dicionario recolle a flexión de xénero masculino para indicar "persoa que fai que deseña modelos orixinais de alta costura". A segunda acepción da palabra resérvase só en feminino para "muller que se dedica a coser ou facer pezas de roupa, creando ou non os propios modelos; costureira" (<i>Gran Xerais da Lingua</i>, 2000: p. 1313).
M O N O G R Á F I C O		

Querendo liberarse desta segunda acepción, non é estraño atoparse hoxe con enunciados que empregan o masculino 'modisto' para referirse ás modistas de alta costura.

No tocante a membro, é certo que tamén ten xénero común, e neste caso reivindicar o uso de membra, ademais de liberar á palabra da súa connotación fálica (nunha das súas acepcións, membro é sinónimo de pene), tamén responde en certo sentido ao propósito de darlle relevancia ao feito de que mulleres estamos cada vez máis presentes nos órganos de decisión colectivos, aínda que só sexa por ter que cumprir coa cota do corenta por cento. Alén disto, usar membras enmárcase na estratexia de resignificación de certas palabras neutras, dado que segundo demostran numerosas probas empíricas da lingüística cognitiva, existe unha pronunciada tendencia a concibir mentalmente os neutros como masculinos (pensemos se non en como reconstruímos a identidade de xénero que se agocha detrás dos apelidos). Isto é, se dicimos membro pensamos en masculino, polo cal cómpre resignificar o termo cando se refire ás mulleres. Por este motivo, non ten absolutamente ningunha relación co que preconizan algúns cando din que "dicir membra é tan

estúpido coma se os *varóns* comezáramos a dicir agora 'vítimo' cando se fala dun de nós, ou colega ou persono ou pelmo" (Javier Marías en *EPS*, 13/7/2008). A lóxica do exposto até o momento tampouco implica en ningún caso que, por dicir membras, de agora en diante teñamos que dicir "*xóvenas*, responsablas e votantas, (...) e tamén *xóvenos*, responsablos e votantos, así cada cal tería o seu" (Arturo Pérez-Reverte en *El Semanal XL*, 2/4/2000) como vaticinan as voces dos patriarcas.

Propostas como membras son sempre pertinentes: vanse propondo formas e o uso cotiá e social determinará que opcións permanecen no idioma e cales non. No Consello Municipal da Muller do Concello de Vigo o uso de membras está normalizado desde hai máis de 10 anos, como tamén o están 'miembra' e 'estudianta' nalgúns países de Latinoamérica.

O realmente sorprendente da que se montou a raíz do uso de 'membras' por parte da ministra Aído, á que se acusou de ignorante por non coñecer as normas do seu idioma, é que non se monte a mesma lea cada vez que unha personalidade política di cousas como 'friki', 'coffee-break', 'overbooking' ou 'freelance' que tampouco están na lingua das Academias, ou cando



simplemente dá mostras dun absoluto descoñecemento da lingua do país colocando os pronomes do revés e enchendo o discurso de tempos compostos. Resulta difícil imaxinar que en tales circunstancias as columnas de opinión afirmen que eses usos lingüísticos xorden "cando as ideoloxías aberrantes se xuntan co analfabetismo rampante e co despoboamento neuronal" (Juan Manuel Prada en *ABC*, 3/2/2007).

10. OS DICCIONARIOS SIMPLEMENTE RECOLLEN A FORMA DE FALAR DA SOCIEDADE

Cada vez que se publican estudos denunciando o carácter androcéntrico dos dicionarios, os

M O N O G R Á F I C O

gardiáns da lingua axiña replican que os dicionarios simplemente recollen a forma de falar da sociedade, e por tanto non se poden eliminar palabras ou usos por moito que ás e aos feministas non nos gusten (aínda que si lles resulta máis doado de comprender que outros usos como galego=parvo poidan ser eliminados).

Tampouco nisto están no certo. Por unha banda, hai expresións na lingua que tamén se din e que non aparecen recollidas, polo que non están actualizados. E pola outra, a función dos dicionarios non é unicamente recoller os usos lingüísticos, senón que teñen un enorme poder normativo para determinar que usos se permiten e cales se sancionan: os dicionarios son ferramentas ás que acudimos cada vez que temos dúbidas na lingua.

11. A LINGUAXE NON SEXISTA LIMÍTASE AO POLITICAMENTE CORRECTO

Aínda por riba, todas estas críticas acusan á linguaxe non sexista de ser simplemente unha cuestión que fica no terreo do politicamente correcto, esa linguaxe chea de eufemismos e regras lingüísticas esaxeradas coas que non ofender a sensibilidade dos colectivos

supostamente minoritarios ou en situación de inferioridade social, neste mundo no que "a corrección política, ou o que se cre por tal, anteponse á corrección lingüística" (Julio Llamazares en *El País*, 20/1/2007), polo que "os politicamente correctos están dispostos a acabar con canto se lles poña por diante" (Miguel García-Posada en *El País*, 23/1/1997).

Así, acaba equiparándose o politicamente correcto coa linguaxe non sexista, cando en realidade non son para nada a mesma cousa, e de feito ningún/ha feminista defendeu nunca a adopción da linguaxe non sexista por ser politicamente correcta nin para non ferir sensibilidades. Reducir a linguaxe non sexista ao mero ámbito do politicamente correcto é un novo intento demagóxico de desacreditar e parodiar as políticas lingüísticas a prol dun idioma máis igualitario; un xeito de trivializar o debate sobre as prácticas de linguaxe non sexista; e unha maneira de posteriormente poder acusala de ser contraria á liberdade de expresión.

CONCLUSIÓNS

En conclusión, logo de rebater as acusacións máis frecuentes que proliferan contra a linguaxe non sexista, só acho dous

posíbeis supostos polos que rexeitar o uso da linguaxe inclusiva. O primeiro suposto parte do descoñecemento sobre a dimensión que a linguaxe ten na nosa cosmovisión da sociedade, polo que se considera que o xeito en que usamos as palabras non ten ningunha repercusión no noso pensamento nin na imaxe da sociedade que construímos na nosa mente. Quen se adhire a este suposto non ten necesariamente intención de ser sexista; pero éo. O segundo suposto consiste en entender perfectamente a repercusión da linguaxe na sociedade e en comprender que cambiar o noso xeito de falar e conceptualizar o mundo terá consecuencias prácticas e materiais nas nosas vidas que suporán a perda de privilexios patriarcais. E é xustamente por ese motivo polo que, quen se adhire a este segundo suposto, intenta someter a linguaxe non sexista ao silencio ou trata de cualificala de ridícula, recorrendo a cantas razóns gramaticais poida para agochar a súa verdadeira intención misóxina.

Porén, somos moitas e moitos quen sabemos que outra linguaxe é posíbel e necesaria. Cara a ela imos.

1. Todas as traducións desde o castelán son miñas.

LINGUA, XÉNERO E MASCULINIDADE

Das investigacións sobre lingua e xénero aos estudos sobre masculinidade e linguaxe: unha visión da necesidade do cambio na linguaxe desde o panorama anglosaxón contemporáneo.

As investigacións sobre lingua e xénero e, máis recentemente, os estudos sobre linguaxe e masculinidade contribuíron poderosamente non só a facer visible a necesidade do cambio na linguaxe, que introducíase as mulleres na historia da cultura e da sociedade, senón tamén a propoñer estratexias que fixesen posible tal permuta. Aínda que os estudos sobre lingua e xénero comezaron a tomar carta de natureza, reivindicando a existencia de modos de utilización da linguaxe caracteristicamente femininos, ensagando deron pasos decididos á hora de loitar contra a opresión das mulleres en e pola linguaxe. Adoptando unha posición non patriarcal, os estudos sobre masculinidade e linguaxe deron un paso máis alá neste camiño, continuando co labor da lingüística feminista mediante un achegamento á relación dos homes e a masculinidade coa linguaxe tendente a desterrar moitos dos *a priori* e presupostos que tomaban o masculino na linguaxe como un dado por feito, un construto incuestionable, un termo non

marcado a partir do que se explicaba toda ocultación da experiencia feminina na lingua. Así, a forza de non indagar no valor real da voz masculina na lingua mediante estudos centrados na relación dos homes coa linguaxe, só se conseguía perpetuar unha dinámica de segregación entre os xéneros. Hoxe, porén, as investigacións sobre masculinidade e linguaxe únense ao labor da lingüística feminista e, xa que logo, toman corpo dentro dos estudos de lingua e xénero, recoñecendo as particularidades do modo interaccional dos homes e a especificidade do masculino na linguaxe, asumindo – pero , ao mesmo tempo, contribuíndo a corrixir – mecanismos de opresión e ocultación das voces femininas na lingua e, en consecuencia, na cultura, na sociedade e na historia. Percorremos aquí as investigacións sobre lingua e xénero en xeral, e os estudos sobre masculinidade e linguaxe en particular, desde o influente ámbito anglosaxón, onde xurdiran estas investigacións que hoxe se estenden por outras linguas e culturas. Con este repaso, esperamos deixar constancia do valor destas investigacións á hora de loitar contra o silenciamento das mulleres, e menos visiblemente dos homes, a través da asunción de normas lingüísticas androcéntricas por

parte do canon de coñecemento tradicional.

Aínda que é a principio dos anos setenta cando os estudos de lingua e xénero empezan a cobrar carta de natureza no ámbito anglosaxón coa publicación do traballo xa clásico de Lakoff (1973) “Language and woman's place” [*Linguaxe e lugar da muller*], o interese pola relación existente entre a linguaxe e o xénero data de moito antes. Así, xa desde o século XVIII Rochefort (1665 : 44) fala da existencia de códigos lingüísticos diferentes entre os indios das Antillas do Caribe. E durante a primeira metade do século XX, antropólogos como Malinowski (1929) e Haas (1944) estudan diferentes sociedades primitivas nas que o xénero do falante determinaba a elección de formas lingüísticas diferenciadas. Non obstante, tamén no ámbito anglosaxón houbo un gran interese pola relación existente entre a linguaxe e o xénero, e existe unha ampla tradición no que se deu en chamar “lingüística popular” (en inglés, *folklinguistics*). Trátase dunha tradición que, non distando moito da “sabedoría” popular sobre as diferenzas no modo de falar de homes e mulleres recollida en proverbios e aforismos, limitase a pouco máis que facerse eco de estereotipos sobre a linguaxe duns e doutras. Gran parte desta

Eduardo de Gregorio Godeo*

M O N O G R Á F I C O

I.S.S.N.: 1139-4854



tradición de crenzas quedará recollida no capítulo titulado "The Woman" do lingüista Otto Jespersen (1922).

Tras estes antecedentes, e despois de estudos esporádicos de socioloxía e psicoloxía con algunha referencia á linguaxe durante os anos cincuenta e sesenta, será a partir da década dos anos setenta cando os estudos sobre lingua e xénero se establezan como disciplina de pleno dereito dentro da lingüística. Na súa evolución diacrónica, durante as súas dúas primeiras décadas de vida, as investigacións de lingua e xénero estiveron marcadas polo todopoderoso influxo da lingüística feminista. En efecto, dito traballo é hoxe debedor do interese do feminismo por sacar á luz o papel da linguaxe na confrontación de fenómenos

como o sexismo e a opresión das mulleres en sociedade, algo do que xa se ten plena conciencia a finais dos setenta : "The Women's Movement raised the issue of sexism in language as a political issue" [*O Movemento das mulleres presentou como unha cuestión política o tema do sexismo na lingua*] (Gegersen, 1979 : 3). Desde os seus inicios, a influencia da lingüística feminista vaise deixar notar seguindo dúas aproximacións sucesivas. Os anos setenta verían o nacemento dun enfoque que se deu en chamar "de dominio", caracterizado polo interese en identificar a dinámica de poder sexual reflectida na linguaxe, onde os homes ostentarían o poder e as mulleres permanecerían subordinadas. Dentro deste espírito xorden traballos como os de Lakoff (1973), O'Barr e Atkins (1980) ou West e Zimmerman (1983).

Na década dos oitenta comezarán a se abriren paso estudos nos que a lingüística feminista adoptará un enfoque que veu a ser cualificado como "de diferenza", que pon énfase na idea de que homes e mulleres pertencen a senllas subculturas, de tal modo que as diferenzas na competencia comunicativa duns e doutros virían xustificadas pola existencia destas. Isto supón unha evolución na crítica feminista respecto á idea anterior que

trataba de xustificar o comportamento verbal das mulleres como froito da súa subordinación aos homes, ao tempo que se trata de profundar lingüisticamente no coñecemento das normas e valores propios dunha cultura distintivamente feminina. Habería que falar, pois, do que McConnell-Ginnet (1980 : 12-13) chama distintos "xenerolectos". Nesta liña han xurdir traballos como os de Maltz e Borker (1982), Coates (1986) e Coates e Cameron (1989).

Coa chegada da década dos noventa, o panorama dos estudos sobre lingua e xénero se diversifica. Dun lado, a lingüística feminista das dúas décadas anteriores vai seguir totalmente vixente, e así, á marxe de reflexións sobre o que é e foi a lingüística feminista como *The Feminist Critique of Language* de Cameron (1990), hanse seguir a facer estudos que profundan nas características particulares propias da interacción verbal das mulleres segundo a tradición do enfoque de diferenza da década anterior; tal é o caso de *Women Talk* de Coates (1996), non obstante, coa década dos noventa fanse cada vez máis visibles as deficiencias dos enfoques de "dominio" e "diferenza" dos dous decenios previos. Ambas aproximacións xiraban en torno á linguaxe das mulleres como obxectos de

estudo, de modo que o que coñeciamos sobre a linguaxe dos homes e a masculinidade só era o resultado de análise sobre a fala das mulleres en que se partía do carácter normativo e incuestionable da linguaxe masculina. De aí que, coincidindo co auxe do interese polo masculino como categoría en si mesma que impoñen os chamados "estudos sobre a masculinidade", van ir xurdindo tentativas de examinar a linguaxe dos homes como as que máis adiante pasaremos a desenvolver máis profundamente, constituíndo a obra que editan Johnson e Meinhof (1997), *Language and Masculinity*, o caso máis representativo.

Este intento de explorar novos límites nos estudos de lingua e xénero, que se leva a cabo baixo a influencia dos estudos acerca da masculinidade, acontece na mesma década do auxe dos estudos sobre gays e lesbianas, que, tras a súa aparición como movemento de liberación paralelo ao feminismo dos anos setenta, van irse consolidando na comunidade académica anglosaxona como un campo de investigación centrado no particular do feito homosexual. Así xorden obras como *Words Out : Men's English* de Leap (1996), obra que, seguindo un modelo similar ao da lingüística feminista,

trata de definir o feito diferencial da linguaxe dos gays a través da análise de mostras de discurso de homes homosexuais. Nesta liña encóntranse algúns sobre a construción do discurso heterosexista e homófobo do *Washington Post* durante o debate xerado na sociedade norteamericana a raíz do intento de Clinton de suprimir a lei que impedía aos homosexuais o

acceso ao exército (Meyers, 1994); sobre o discurso dos homosexuais nos anuncios por palabras da prensa gay (Hogben e Coupland, 2000); ou sobre o emprego entre gays de apelativos femininos para subverter o heterosexismo imperante (Bunzl, 2000).

Co novo milenio, os estudos de lingua e xénero foron así deixando de lado unha orientación tendente



M O N O G R Á F I C O

a indagar ata qué punto a linguaxe de homes e mulleres é un reflexo da súa identidade de xénero, para intentar poñer de relevo o modo en que a linguaxe vén a construír a identidade de xénero dos individuos : "Here the focus is upon the performative nature of gender; its status as an 'empty property' of social interaction, and how people 'do' gender as a routine accomplishment in talk" [<i>Aquí a atención céntrase na natureza performativa do xénero; a súa condición como 'propiedade baleira' de interacción social e do modo no que os individuos 'usan' o xénero como un logro rutineiro na fala</i>] (Stokoe y Smithson, 2001: 218). Á concepción esencialista e binarista do xénero - implícita nas investigacións sobre o modo en que a linguaxe reflexa subculturas de xénero ou é un instrumento de opresión dos homes sobre as mulleres - foise impoñendo unha concepción da relación entre xénero e linguaxe baseada no construtivismo social, que parte do feito de que as estruturas socio-cognitivas se conforman na interacción entre individuos: In contrast to an essentialist stance, the social constructivism views gender as a social construct: a system of meaning that organizes actions and governs access to power and resources. From this view, gender is not an	attribute of individuals but a way of making sense of transactions. Gender exists not in persons but in transactions; it is conceptualized not as a verb but as a noun (Crawford, 1995: 12). [<i>A diferenza dunha postura esencialista, o construtivismo social entende o xénero como construto social: un sistema de significado que organiza accións e dirixe o acceso ao poder e aos recursos. Desde esta perspectiva, o xénero non é un atributo de individuos senón un xeito de entender transaccións. O xénero non existe nas persoas senón nas transaccións; non se conceptualiza como verbo senón como nome</i>] Obras como as de Hall (1995) ou Bucholtz <i>et al.</i> (1999) son proba desta renovada perspectiva de análise. Baixo o influxo construtivista nos estudos de lingua e xénero, a linguaxe analizárase así en tanto que constrúe a identidade de xénero dos individuos : "From a social constructionist perspective, language is viewed as a set of strategies for negotiating the social landscape" (Crawford, 1995: 17) [<i>Desde unha perspectiva construcionista, a lingua vese como un conxunto de estratexias para negociar o panorama social</i>].	O xénero pasa por tanto a se concibir como un construto social complexo e fluído, aloxado na interacción verbal entre os individuos e relacionado con outras dimensións da identidade do individuo. Neste contexto, irá cobrando carta de natureza a principios do século XXI o interese pola relación entre a masculinidade e a linguaxe. A lingüística foi certamente unha das últimas ciencias sociais en incorporarse ao interese polo masculino como categoría per se, xa que, desde a década dos setenta, os estudos sobre a masculinidade constituíronse nunha perspectiva que, reaccionando ante a consideración por parte do feminismo do masculino como categoría non marcada e incuestionable, deron lugar a unha exploración sistemática da masculinidade desde outras ciencias humanas. Estes estudos sobre masculinidade e linguaxe abranguen desde o tratamento das estratexias de cortesía e creación de solidariedade no discurso dos homes (Kuipr, 1991) ás feroces críticas á consideración da linguaxe dos homes como o normativo e o non marcado que fai Henton (1992) –quen reivindica a anormalidade da linguaxe masculina respecto á linguaxe das mulleres, que é o que debería ter sido considerado como a norma
---	--	---

M O N O G R Á F I C O

estándar— pasando pola interacción masculina verbal no discurso electrónico no que viñeron a constituírense os *chats* de internet (Herring et al., 1995). Tamén se estudaron as estratexias retóricas —metáforas, metonimias, sinédoques— empregadas polos homes en grupos de discusión sobre violencia contra as mulleres para construíren discursos de lexitimación do dominio e poder masculino (Adams et al., 1959). Outras análises exploraron a construción da identidade característica do grupo de amigos no discurso dos homes (Kiesling, 1996), ou o léxico amoroso masculino (Harvey, 1997). Agora ben, cabe recoñecer que, a pesar destes estudos, o interese polo propiamente masculino, desde un punto de vista lingüístico, é anterior á especial atención que se vén prestando ultimamente. Reik xa considera ata qué punto existe unha linguaxe propia dos homes e postula a existencia dunha fala masculina que el denomina *mantalk* (1954 : 14) nun estudo illado aparecido dúas décadas antes de que xurdiran os primeiros traballos sobre lingua e xénero como tales. Precisamente, nun dos primeiros artigos cos que se vén a iniciar a liña de investigación sobre lingua e xénero en inglés, "Language and woman's place", Robin Lakoff admite a existencia dunha

linguaxe de homes ou *men's language* (1973: 50), e Dell Hymes, editor da revista na que aparece o traballo de Lakoff, reivindica nunha nota a necesidade de estudar a linguaxe dos homes : "A focus on woman brings to light an aspect of language in social life that has its counterpart for men [...] "Men's language" needs study too" (ibid.: 79). [*Centrarse na muller saca á luz un aspecto da lingua na vida social que ten o seu equivalente no home [...] A lingua dos homes tamén precisa ser estudada*]

Durante as décadas dos setenta e os oitenta, nas investigacións sobre linguaxe e xénero en inglés, abundarán, por un lado, os estudos específicos sobre a linguaxe das mulleres como os do propio Lakoff (1973), McConnell-Ginet et al. (1980) ou Dubois e Crouch (1975); e, por outro, os traballos comparativos entre a linguaxe de homes e mulleres como os de Thorne e Henley (1975), Eakins e Eakins (1978), Kramarae (1981), Coates (1986) ou Graddol e Swann (1989). De todos estes traballos, pódese extraer xa un coñecemento implícito da linguaxe dos homes, xa se teña en conta que é o específico da linguaxe das mulleres fronte ao dos homes, xa se consideren as diferenzas entre a linguaxe de

ambos sexos. Non obstante, será necesario esperar a principios dos anos noventa para que as análises sobre a masculinidade comencen a exercer a súa influencia —serodía— nos estudos de lingua e xénero a través de traballos como os mencionados máis arriba. En concreto, Johnson e Meinhof (1997), como xa se indicou, veñen a dar forma definitiva aos distintos intentos de estudar explicitamente a linguaxe da masculinidade, abandeirando os diferentes artigos da obra, tendencias que acabaron dominando as investigacións sobre lingua e xénero, onde non se presta xa tanta atención á idea da existencia dun modo de falar distinto por parte dos homes e as mulleres, como nas décadas dos setenta e os oitenta, senón que se prima o modo en que a linguaxe vén a configurar a identidade de xénero: "there is a keen avoidance by the editors of essentialist accounts of differences in language resources, form or use by men and women; instead, they wish to shift the issue form adding up the apparent differences to determining how 'difference' is accomplished locally with largely shared linguistic and interactional resources" (McIlvenny, 1998: 108). [*Os editores evitan claramente os conceptos esencialistas das diferenzas nos*

MONOGRÁFICO

recursos lingüísticos, na forma ou no uso por parte de homes e mulleres; pola contra, buscan mudar a forma en cuestión engadindo as diferenzas aparentes para determinar como se consegue 'a diferenza' de modo local con recursos lingüísticos e interaccionais, amplamente compartidos]

Seguindo a estela destes traballos pioneiros, co novo milenio, coleccións de artigos máis recentes como as de Baron e Kotthoff (2001) - sobre a relación entre masculinidade e linguaxe en diferentes contextos - ou estudos específicos sobre a interacción conversacional dos homes como o de Coates (2003), ou sobre cando saen a beber (Gough e Edwards, 1998), afánanse por promover unha democratización na linguaxe que beneficie a homes e mulleres: loitando contra o androcentrismo imperante no canon epistemolóxico occidental que, a forza de entender o masculino como norma universal e inquestionable na linguaxe, silenciou non só a experiencia feminina, senón - quizás menos visiblemente pero igualmente dramático - o feito diferencial masculino en si mesmo considerado. Así pois, os estudos sobre masculinidade e linguaxe viñeron a reivindicar o recoñecemento do prexudicial

que o androcentrismo - que historicamente prevaleceu na nosa sociedade - resultou non só para grupos tradicionalmente excluídos, como as mulleres ou os homosexuais, senón tamén para o coñecemento da experiencia dos homes en xeral. Todo isto contribuíu decididamente a promover un cambio na linguaxe que, desde posicións afastadas da ideoloxía patriarcal tradicional, dea voz á palabra silenciada de moitos homes cuxa experiencia en e coa linguaxe non encaixa nos moldes androcéntricos habituais.

Tradución: Marga Rguez. Marcuño

Os textos entre chaves foron traducidos do inglés por Sabela F. Davila (Vietnam)

*Universidade Castela- A Mancha

OBRAS CITADAS

- Adams, P. J. et al. (1995) "Dominance and entitlement: The rhetoric men use to discuss their violence towards women." *Discourse & Society* 6(3), 387-406.
- Baron, B. e H. Kotthoff (eds.) (2001) *Gender in Interaction: Perspectives on Femininity and Masculinity in Ethnography and Discourse*. Amsterdam: John Benjamins.

Bucholtz, M. et al. (eds.) (1999) *Reinventing Identities. The Gendered Self in Discourse*. Oxford: Oxford University Press.

Bunzl, M. (2000) "Inverted appellation and discursive gender in subordination: An Austrian case study in gay male conversation." *Discourse & Society* 11(2), 207-236.

Cameron, D. (1990) *The Feminist Critique of Language: A Reader*. Londres: Routledge.

Coates, J. (1986) *Women, Men and Language*. Londres: Longman.

— (1996) *Women Talk. Conversations between Women Friends*. Oxford: Blackwell.

— (2003) *Men Talk. Stories in the Making of Masculinities*. Oxford: Blackwell.

Coates, J. e Cameron, D. (1989) *Women in their Speech Communities*. Londres: Longman.

Crawford, M. (1995) *Talking Difference. On Gender and Language*. Londres: Sage.

Dubois, B. L. e Crouch, I. (1975) "The question of tag questions in women's speech: they don't really use more of them, do they?" *Language in Society*, 4, 289-94.

Eakins, B. W. e Eakins, R. G. (1978) *Sex Differences in Human Communication*. Boston: Houghton Mifflin Company.

Graddol, D. e Swann, J. (1989) *Gender Voices*. Oxford: Blackwell.

Gregersen, E. A. (1979) "Sexual linguistics", en J. Orasanu et al. (eds.), *Language, Sex and Gender. Does "La Différence" Make a*

<i>Difference?</i> Nueva York: New York Academy of Sciences. Haas, M. (1944) "Men's and women's speech in Koasati." <i>Language</i> 20, 147-49. Hall, K. (eds.) (1995) <i>Gender Articulated: Language and the Socially Constructed Self</i>. Londres: Routledge. Harvey, K. (1997) "'Everybody loves a lover'. Gaymen, straight men and a problem of lexical choice," en Herring, K. e Shalon, C. (eds.) <i>Language and Desire</i>. Londres/Nueva York: Routledge. Henton, C. (1992) "The abnormality of male speech," en Wolf, G. (ed.) <i>New Departures in Linguistics</i>. Nueva York/Londres: Garland Publishing. Herring, S. et al. (1995) "'This discussion is going too far!' Male resistance to female participation on the internet," en Hall, K. e Bucholtz, M. (eds.) <i>Gender Articulated. Language and the Socially Constructed Self</i>. Londres/Nueva York: Routledge. Hogben, S. e J. Coupland (2000) "Egg seeks sperm. End of story...? Articulating gay parenting in small ads for reproductive partners." <i>Discourse & Society</i> 11(4), 459-485. Jespersen, O. (1922) <i>Language: Its Nature, Origin and Development</i>. Londres: George Allen & Unwin. Johnson, S. e U.H. Meinhof (eds.) (1997) <i>Language and Masculinity</i>. Oxford: Blackwell Kiesling, S. F. (1996) "Cultural models and alignment roles in fraternity men's discourse," en N. Warner et	al. (eds.), <i>Gender and Belief Systems</i>. Berkeley, California: Berkeley Women and Language Group. Kramarae, Ch. (1981) <i>Women and Men Speaking. Frameworks for Analysis</i>. Rowley, Mass.: Newbury House. Kuiper, K. (1991) "Sporting formulae in New Zealand English: two models of male solidarity," en Cheshire, J. (ed.) <i>English around the World</i>. Cambridge: Cambridge University Press. Lakoff, R. (1973) "Language and woman's place." <i>Language in Society</i> 2, 45-80. Leap, W. L. (1996) <i>Words Out: Gay Men's English</i>. Mineápolis/Londres: University of Minnesota Press. Malinowski, B. (1929) <i>The Sexual Life of Savages in Northwestern Melanesia</i>. Londres: Routledge & Kegan Paul. Maltz, D. N. e Borker, R. A.. (1982) "A cultural approach to male-female miscommunication," en Gumperz, J. (ed.) <i>Language and Social Identity</i>. Cambridge: Cambridge University Press. McConnell-Ginet, S. (1980) "Linguistics and the feminist challenge," en S. McConnell-Ginet et al. (eds.), <i>Women and Language in Literature and Society</i>. Nueva York: Praeger. McIlvenny, P. (1998) "Book review: Sally Johnson and Ulrike Hanna Meinhof (eds.) <i>Language and Masculinity</i>." <i>Discourse & Society</i> 9(1), 107-109.	Meyers, M. (1994) "Defining homosexuality: news coverage of the 'repeal the ban' controversy." <i>Discourse & Society</i> 5(3), 321-344. O'Barr, W. e Atkins, B. K. (1980) "'Women's language' or 'powerless language'," en McConnell-Ginet, S. et al. (eds.) <i>Women and Language in Literature and Society</i>. Nueva York: Praeger. Reik, T. (1954) "Men and women speak different languages." <i>Psychoanalysis</i> 2, 3-15. Rocheftort, C. de (1665) <i>Histoire Naturelle et Morale des Iles Antilles</i>, 2^a ed. Rotterdam: Arnout Leers. Stokoe, E. H. e J. Smithson (2001) "Making gender relevant: Conversation analysis and gender categories in interaction." <i>Discourse & Society</i> 12(2), 217-244. Thorne, B. e Henley, N. (eds.) (1975) <i>Language and Sex: Difference and Dominance</i>. Rowley, Mass.: Newbury House. West, C. e Zimmerman, D. (1983) "Small insults: a study of interruptions in cross-sex conversations between unacquainted persons," en Thorne, B. et al. (eds.) <i>Language, Gender and Society</i>. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers.
M O N O G R Á F I C O		

A REPRESENTACIÓN DA VIOLENCIA CONTRA AS MULLERES NOS MEDIOS. VERBAS QUE FEREN

O que non se nomea, non existe. O que non aparece nos medios, nesta sociedade da información que ten no chamado cuarto poder un dos seus piares básicos, tampouco. Nomear, e nomear ben, é fundamental para activar o poder das palabras como instrumento para o cambio social. Durante anos, a violencia contra as mulleres foi un problema sen nome, máis en concreto, a consecuencia máis feroz dese "problema sen nome" que Betty Friedan verbalizou aló polos anos 60 e que aludía á desigualdade estrutural que outorga as posicións de poder aos nados *varóns* e educados segundo os principios patriarcais. Co tempo as cousas cambiaron. A violencia de xénero pasou a formar parte habitual da axenda dos medios e xeneralizouse, e tamén se banalizou, o uso do concepto. Porén, aínda queda moito que roer para chamarlle, por fin, ás cousas como merecen e conseguir un tratamento mediático que parta dunha sensibilización comprometida con todas as formas de violencia contra as mulleres, pertinentemente encadradas nas súas raíces estruturais. Nos medios de comunicación en Galicia, tamén.

DO BARULLO TERMINOLÓXICO

No ano 2007, dende o grupo de investigación CIDACOM

(Cidadanía e Comunicación) da Universidade de Santiago de Compostela levamos adiante un traballo de investigación sobre a representación da violencia contra as mulleres nos medios de comunicación galegos. Analizamos para iso as informacións ao respecto publicadas por todos os xornais galegos, e máis as difundidas a través dos informativos da Televisión de Galicia, a Radio Galega e Radio Voz. Os resultados foron contundentes. En todos os medios analizados, son maioría aínda as informacións nas que non se bota man de ningún concepto que encadre os casos de violencia contra as mulleres na problemática da que forman parte. Comprobamos, polo tanto, que aínda cando este tipo de información conseguiu ser visibilizada e formar parte habitual da axenda mediática, porén segue sen ser enmarcada de modo apropiado. Continuamos, aínda, sen chamarlle ás cousas polo seu nome.

Para máis, violencia contra as mulleres identifícase maioritariamente na prensa como violencia contra as mulleres no eido doméstico. A violencia doméstica, e sobre todo cando cobra forma de suceso, é aquela que logra, e con diferenza, maior visibilidade nos medios xunto coa violencia sexual. As outras

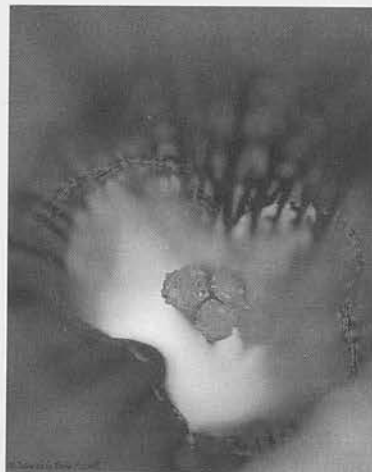


violencias sexistas, é dicir, todas aquelas que se utilizan como brazo armado do patriarcado e que sofren as mulleres polo feito de selo (a violencia contra as nenas, a prostitución e o tráfico de mulleres, a violencia psicolóxica, a cultural, a institucional, a económica...), teñen unha presenza residual e, ademais, non se identifican como tal violencia de xénero.

Lembremos que, para que calquera realidade ou explicación da mesma consiga ser aceptada polos medios, é preciso que sexa en primeiro lugar lexitimada polos mesmos, é dicir, que estes lle concedan unha virtual noticiabilidade. Para iso ten que cumprir cos valores noticia instalados na ideoloxía profesional e ademais contar con informantes que conten con autoridade suficiente ante os medios para que lles concedan credibilidade (por exemplo, as institucións públicas). Unha vez lexitimada, esa realidade pasa a ser

rutinizada, é dicir, incorpórase á axenda do medio, adxudicase persoal para cubrila e pouco a pouco vanse configurando determinados patróns profesionais para a súa conversión en noticia. E, para que todo iso aconteza, é preciso que teña lugar un proceso de determinación, é dicir, que os medios lle dean credibilidade ao discurso e ao establecemento de significantes que un determinado movemento social emprega para visibilizar e explicar esa realidade (Fagoaga, 1994).

Nos anos 70, cando o movemento feminista español aínda permanece na clandestinidade da ditadura, os medios só perciben as agresións e asasinatos ás mulleres como episodios inconexos cuxo marco explicativo non vai máis aló do crime pasional e os estereotipos patriarcais ligados ao mesmo. Nos 80, o traballo do movemento feminista fai que estes casos comecen a identificarse baixo a etiqueta dunha problemática que afecta ás mulleres só polo feito de sê-lo, os malos tratos. O movemento feminista saca testemuños á luz de mulleres afectadas, entra en alianza coas institucións (a principios dos 80 créase o *Instituto de la Mujer*) e comezan a compilarse datos. Os malos tratos convértese nunha realidade que se pode contabilizar, o que lle dá factualidade ante os



medios. É entón cando o problema comeza a ter nome e introdúcese na prensa. Principiase o proceso de determinación, mediante o cal certas partes do discurso do movemento feminista conseguen coarse nos contidos dos medios. Nos 90, e en concreto tralo asasinato de Ana Orantes, queimada viva polo seu ex marido tras denunciar a súa situación nun *talk show* da televisión andaluza, o espazo dedicado á cobertura da violencia contra as mulleres multiplícase e consolídase na axenda mediática (Fagoaga, 1994).

Mais o proceso de determinación, de asunción por parte dos medios da explicación desta realidade á luz do discurso feminista, foi só parcial. Os medios asumiron a etiqueta e

déronlle nome a unha realidade, o cal foi un avance cualitativo impresionante, mais non entenderon o seu significado e convertérona nunha etiqueta baleira. Violencia de xénero é, para eles, malos tratos. Non aceptaron o marco interpretativo que a entende como unha violencia estrutural e simbólica, á que eles mesmos contribúen, e que presenta múltiples manifestacións das que só son quen de amosar unha parte. Asumir en toda a súa fondura o concepto suporía recoñecer a desigualdade, o que non é tan sinxelo nunha sociedade na que boa parte de nós fica convencida/o de que a igualdade de oportunidades é cousa xa conseguida e que é incapaz de ver que a violencia estrutural nos afecta a todas. Ás e aos xornalistas, e á propia cidadanía, poida que non lles custe sensibilizarse co problema da violencia sexista, mais veno como algo que atenta só contra unhas cantas mulleres –ás que miran con conmisericordia- e non como unha realidade presente a diario nas nosas vidas.

A isto contribuíu o discurso institucional. Fixemos antes referencia á lexitimidade, moitas veces case incuestionada, que este ten ante os medios. Cando un feito se converte en noticia, a construción do mesmo moldéase en base aos propios estereotipos

M O N O G R Á F I C O

que transmiten aquelas e aqueles que fornecen de datos aos medios (pois estes parten en boa parte dos seus actos de fala), e tamén en función do que a profesión entende como valores noticia. As e os xornalistas beben, segundo recoñecen, da linguaxe xurídica instalada nas fonte xudiciais e policiais, e do discurso das fontes institucionais das que se nutren. E teñamos en conta que mesmo o discurso da institución explicitado na <i>Lei integral contra a violencia de xénero</i> aprobada en 2004, lexisla só como violencia de xénero a violencia doméstica. (Menéndez, 2007: 21). A cuestión non é menor. Ás cousas cómpre chamarlle polo seu nome. Se só visibilizamos e nomeamos como tal unha parte da violencia sexista, ocultaremos o seu substrato e obviaremos a concienciación ante as raíces do problema. E non esquezamos que limitar ao suceso aquilo que ten unha fonda raíz estrutural foi mecanismo ideolóxico adoito utilizado como ocultación dende o poder político na súa armazón co cuarto poder. PECADOS MEDIÁTICOS É certo que os medios, mediante a visibilización da violencia contra as mulleres no eido doméstico, contribuíron á	concienciación social e actuaron como aguillón do poder político. Mais cómpre non se enganar. O cuarto poder atendeu tamén a obxectivos ben menos altruístas. Á procura de público, os medios levan anos explotando o suceso, poñendo o dedo nos aspectos máis sensacionalistas que, en todo caso, alimentan a curiosidade malsá mais non o compromiso por parte das e dos receptores. Conscientes de que a loita contra a violencia contra as mulleres é unha batalla que se xoga tamén no campo da construcións de significados, ao longo da última década, diversos traballos de investigación puxeron o foco no que cumpría cambiar da cobertura mediática para unha información de compromiso. Repasaremos os aspectos que aparecen como común denominador neles: a) En primeiro lugar, a cobertura descontextualizada como suceso. Constrúese a información baixo un patrón ben definido, que supón a súa inclusión nas páxinas de sucesos e a súa elaboración dende o enfoque predominante da crónica negra. Óbvias o necesario tratamento interdisciplinar dunha problemática abondo complexa e a incidencia no contexto e na análise de causas e	consecuencias. Baixo o <i>corsé</i> da "nota vermella", as informacións acoden maioritariamente a fontes policiais e xudiciais e, en menor medida, testemuñais, e eluden o recurso a fontes expertas e do movemento feminista. Descontextualizar, lembremos, é a mellor forma de naturalizar. b) En segundo termo, a presenza de estereotipos patriarcais. Dende os estudos máis temperás, como os de Concha Fagaoaga (Fagoaga, 1994 e 1999) e Eulalia Lledó (Lledó et al., 1999), denunciouse a transmisión de estereotipos consolidadores da ideoloxía patriarcal na información sobre violencia contra as mulleres. Clixés todos eles que incidían no crime pasional, a culpabilización da vítima (como incitadora dos celos ou do anoxo do agresor) e a xustificación do agresor (o consabido "mateina por amor", o alcohol, os celos ou episodios diversos de alienación mental). Estereotipos aos que agora se unen novos clixés, como o "elas tamén agreden", que adoita ter xenerosa cobertura na prensa, con toda a mitoloxía do colectivo incorporada, quizais porque, como ben argumenta Isabel Menéndez e recolle Ana Balseiro, na construción xenérica do
M O N O G R Á F I C O		

feminino non ten cabida a maldade (Balseiro, 2007) e os medios reaccionan con sorpresa ante o que coidan fóra do ordinario.

c) En terceiro lugar, a falta de respecto á dignidade e á intimidade das mulleres que sofren violencia de xénero, mediante as verbas e as imaxes, en prol do sensacionalismo e a incidencia en presentalas exclusivamente como vítimas esquecendo a axencia feminina (o seu papel como axente con capacidade de actuar). Nalgún caso, como denunciou unha traballadora das forzas de seguridade do Estado nas *I Xornadas Medios de Comunicación e Violencia contra as Mulleres* celebradas en 2004 en Compostela, as mulleres mesmo desisten de denunciar por non verse de novo agredidas na súa intimidade e convertidas en vítimas polos medios.

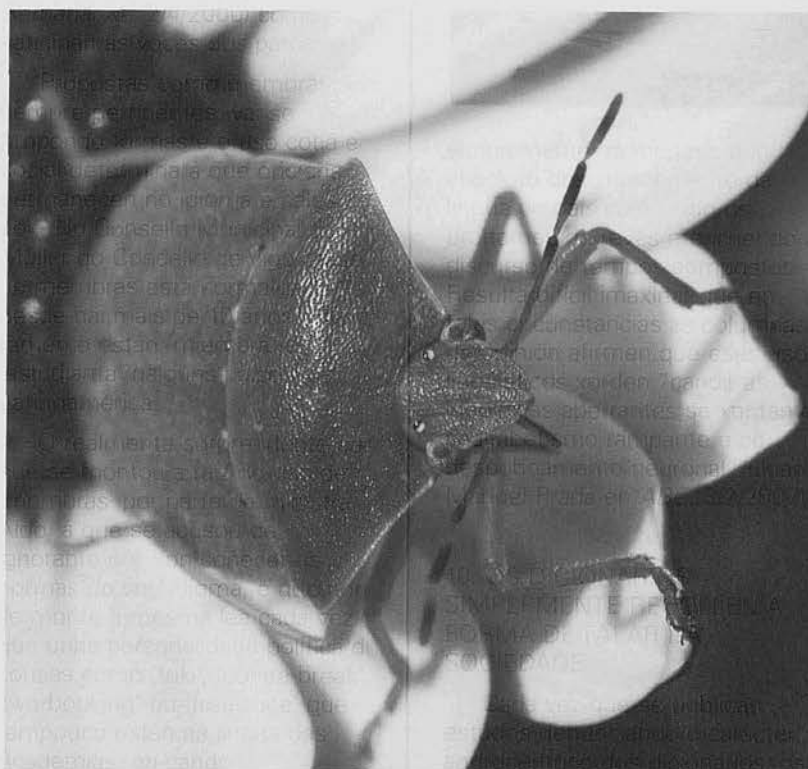
d) A ausencia dunha información elaborada dende o compromiso. Bótase en falta unha información que identifique violencia contra as mulleres como violación dos dereitos humanos, que poña por diante o compromiso e a tolerancia cero e evite así o efecto narcotizador das repetitivas informacións de sucesos que, no fondo,

convidan ao desánimo e alimentan a convicción de que ningunha solución é posíbel.

e) O uso perverso da lingua. Como ben é sabido, a lingua actúa como materia prima e envoltorio simbólico reforzador de visións patriarcais, moitas veces de maneira ben sutil. Úsanse eufemismos para referirse á violencia sexista (como falar de mortes por

violencia de xénero e non de mulleres asasinadas a mans de agresores homes) ou para ocultar ao agresor e rebaixar o seu trato como delincuente que é. Ás mulleres, por outra banda, concédeselle en casos un trato excesivamente coloquial e familiar..

A linguaxe icónica ha ser coidada para evitar magoar a dignidade e a intimidade das



MONOGRÁFICO

mulleres e tamén para rexeitar o uso de tratamentos criminalizadores (bandas nos ollos, disfraces, distorsión da voz...) en prol doutros menos agresivos (IORTV, 2002: 13). A dependencia da imaxe, a loita polas audiencias ou a inclusión de espazos de <i>infoentretemento</i> nos que se mestura a información e o espectáculo, e nos que se inclúen estereotipos de todo tipo de mans de tertulianas e tertulianos pouco informados en perspectiva de xénero (Menéndez, 2007: 34-37), fai que a situación nos medios audiovisuais adoito se agrave. DOS MEDIOS EN GALICIA Malia a proliferación de manuais, decálogos e guías para a mellora do tratamento informativo da violencia contra as mulleres, as recomendacións neles recollidas foron incorporadas a contagotas polos medios. O seu compromiso non pasou, en moitos casos, da sinatura esborrachada nalgún momento por algún dos seus representantes en papel mollado. Así aconteceu, á luz dos datos obtidos pola investigación realizada polo grupo CIDACOM (VVAA, 2007), coa <i>Declaración de Compostela</i>, aprobada en 2004 a iniciativa do Observatorio dos Medios do Colexio de Xornalistas. En que incumpren os medios galegos?:	1) En primeiro lugar, e como foi indicado, na asunción da violencia contra as mulleres como manifestación dun modelo patriarcal de sociedade. O problema, cristalizado baixo o patrón da información de sucesos, segue sen nomearse na maioría dos casos. Cando se etiqueta, son os conceptos violencia de xénero e violencia doméstica os máis presentes, precisamente os menos claros. Violencia doméstica oculta o substrato ideolóxico patriarcal e violencia de xénero adoita ser un concepto de comprensión abondo difícil e escura por parte do público lector e mesmo para as e os xornalistas. Como dato positivo, a incorporación, sobre todo na información da televisión pública galega de termos como violencia sexista ou violencia machista, por tratarse de conceptos que evidencian con claridade a problemática e os factores causantes. Conceptos como terrorismo patriarcal, terrorista ou de xénero, recomendados por autores como Celia Amorós, Pérez del Campo e Lorente, teñen, á luz dos datos obtidos en 2007, pouca cabida na prensa galega. 2) É nula a identificación de violencia contra as mulleres con violación dos dereitos humanos, a non ser que se	recolla nas declaracións dalgunha das fontes consultadas. 3) Malia que a <i>Declaración de Compostela</i> recomenda un compromiso activo máis aló da neutralidade, a maioría das informacións escúdanse precisamente nese ton de obxectividade formal. Mesmo segue habendo informacións que, adoito de maneira indirecta, inclúen datos xustificatorios coa agresión e co agresor, ben mediante elementos de contexto que se centran na mención a circunstancias, como o alcohol, as drogas ou a conflitividade previa na parella, ben mediante os actos de fala de testemuñas diversas, que non teñen máis que aportar que valoracións vagas do tipo "non parecía mal home". 4) A inclusión de elementos que inciden no sensacionalismo, no morbo e no dramatismo, que move á curiosidade malsá e ás emocións efémeras fronte á reflexión. O que se fai mediante recursos como: a incidencia na descrición do como sucederon os feitos (coa mención detallada das agresións sufridas polas vítimas, vivas ou mortas); o emprego de recursos narrativos propios do relato de crónica negra, abondo propicio á inclusión de clixés frecuentes
M O N O G R Á F I C O		

nunha práctica mecánica do xénero e pouco apropiados nunha cobertura adecuada da violencia contra as mulleres; o destaque en titulares e elementos relevantes da información dos aspectos máis morbosos e o uso do sensacionalismo como criterio de conversión do feito en noticia; o recurso a testemuñas e persoas próximas ás/aos protagonistas do acontecido; a selección de imaxes en función do seu carácter efectista, e a reconstrución audiovisual do acontecido mediante recursos propios da ficción. 5) A delación da identidade da vítima, mesmo de forma directa sobre todo unha vez foi asasinada (unha vez morta, desaparecen as reticencias a dar o seu nome, sen ter en conta a intimidade das súas persoas próximas), e indirecta, cando a agresión non tivo como resultado a morte (mediante a profusión de datos como as siglas do nome, a nacionalidade e imaxes da vivenda). Tamén son abondosas as novas nas que se identifica o agresor ou asasino, malia que este aínda non fora xulgado. A pertinencia de identificar ou non ao agresor é un debate que se deu ben a fondo no feminismo e que, dende a cultura profesional do xornalismo, choca co precepto	do respecto á presunción de inocencia. Para Pilar López Díez, aínda que non se identifique ao agresor si debe ser ben descrito e identificado o seu comportamento e a súa identidade ha de ser pública ben cando se autoinculpa ou cando hai sentenza firme (López Díez, 2006). 6) A ausencia dun tratamento especializado dende a perspectiva de xénero, o que implica contextualización apropiada do problema, análise de causas e de consecuencias, tratamento interdisciplinar e pluralidade de fontes, ademais de formación específica en violencia de xénero. A incorporación das fontes expertas e feministas ás rutinas xornalísticas permitiría que as e os profesionais da información foran quen de ler, como violencia sexista, as múltiples caras deste crisol que neste momento son incapaces de interpretar como tal –adoito aquelas que son manifestación da violencia patriarcal máis aló do eido da parella–. 7) A escaseza de información útil ou de servizo que poida serlle de utilidade a mulleres en situación similar. 8) A presenza de estereotipos, tópicos e prexuízos ligados á violencia contra as mulleres.	Malia que semella superada a referencia directa ao estereotipo do “matouna por amor”, porén é frecuente a referencia á conflitividade previa entre agresor e agredida que, sen unha adecuada contextualización da problemática de xénero, convida a interpretar o acontecido como clímax dunha tensión en alza alimentada por ámbolos dous membros da parella. Constátase a presenza de elementos xustificadores para co agresor (celos, drogas, alcohol,...) e culpabilizadores para coa vítima, non de maneira directa, en boca da ou do propio xornalista, mais si indirecta, presente no discurso que se difunde dos testemuños recollidos. Circunstancias como o consumo de drogas pola vítima ou o exercicio da prostitución son recollidos cun carácter cando menos atenuante senón xustificador da agresión. AS OUTRAS VIOLENCIAS. O CASO DA PROSTITUCIÓN Urxe nos medios unha reflexión arredor daqueloutras manifestacións da violencia contra as mulleres que permanecen á marxe dos focos mediáticos, agás cando a gravidade do suceso ditamina a noticiabilidade ou a
M O N O G R Á F I C O		

información é inducida por iniciativa dunha fonte organizada ou institucional. Pensemos na violencia machista contra as nenas e menores no eido do fogar, e no que a dobre situación de falta de poder e de desprotección no eido íntimo (como mulleres e como menores) e o selo de silencio que impón o incesto como tabú redobran a invisibilidade. Pensemos no acoso laboral e sexual no eido do traballo, no que de novo se entrecruzan dúas dimensións das relacións de poder (de xénero e de estatus laboral) unido ás dificultades en si de denunciar tendo en conta que é esta unha figura con escasa tradición xurídica. Pensemos na violencia psicolóxica, que non conta coa materialidade do factual para poder ser noticia. Pensemos na prostitución e no tráfico de mulleres, que na maior parte dos casos saltan á prensa en caso de noticias policiais (redadas, asasinatos e agresións) ou xurídicas. Reparemos un momento en que tamén a discriminación económica nas súas múltiples formas (diferenza salarial, feminización da pobreza...) é tamén violencia.

Detereime máis polo miúdo no tratamento da prostitución e do tráfico de mulleres porque nel explicitase unha contradición de raíz: a escasa visibilidade desta



realidade nos medios e o pouco esforzo e diñeiro que dedican a investigala fronte ao amplo e ben pagado espazo que a diario se lle destina á prostitución nos anuncios por palabras. Por certo, cada vez máis ricos e explícitos en recursos visuais e máis abondosos en termos que reforzan o imaxinario patriarcal da submisión e a cousificación da muller. E tamén máis cuantiosos, pois foron en considerábel incremento dende finais dos 80 (Fagoaga, 2007: 201-202), o que non é de estrañar dado a fonte de beneficios que supón. A incoherencia chega máis aló: denúnciase nos contidos a trata e o tráfico de mulleres e poténciase nos anuncios por palabras a

prostitución, sen ter en conta a relación entre ámbalas realidades.

Desde o punto de vista da cobertura xornalística, a prostitución, o tráfico e a trata de mulleres adoecen dos mesmos males que o resto das informacións sobre violencia sexista. En primeiro lugar, o seu tratamento noticioso como suceso e a raíz do suceso: conflitos veciñais no caso da prostitución de rúa e barrio, agresións, violacións e asasinatos de mulleres que exercen a prostitución ou informacións sobre detencións (case sempre protagonizadas por mulleres detidas por ser inmigrantes e non ter regularizada a súa situación no país, o elo máis feble dunha cadea da que o proxeneta conta porén con abondos recursos e artimañas para escapar ao control da lei). E falta, unha vez máis, o necesario tratamento interdisciplinar que non só informe, senón que tamén axude a coñecer, a complexidade desta problemática.

De encendérense sobre esta realidade, os focos mediáticos só proxectan a súa luz sobre determinados espazos (a prostitución de rúa ou de barrio, e a de club) fronte a outros (a prostitución en pisos, por internet, alta prostitución...), e en determinadas protagonistas (as mulleres que exercen a prostitución) fronte a outros: o

proxeneta, que baixo a eufemística etiqueta de empresario do sexo está a tecer estratexias para a súa normalización dende a percepción social (ANELA, a asociación nacional de empresarios de locais de alterne, conta co seu propio gabinete de prensa) e, sobre todo, o cliente, sobre o que se cerne o silencio mediático).

DAS RETICENCIAS DOS MEDIOS

Por que, malia a proliferación de manuais e guías, os medios insisten en certos tratamentos que só ofrecen unha visión parcial da violencia contra as mulleres? A maior parte dos puntos recollidos na *Declaración de Compostela* seguían, tres anos despois da súa aprobación, sen ser incorporados nos contidos dos medios. É máis, no estudo realizado polo grupo CIDACOM en 2007, puidemos comprobar o descoñecemento xeneralizado nas redaccións galegas arredor da propia existencia da Declaración. Para que o dito sobre o papel se conseguira levar á realidade dos medios é preciso pois un traballo de fondo de amplo calado: a formación e a concienciación dende a perspectiva de xénero. Resumo, de modo breve, algunha das principais reticencias que, dende as redaccións, se explicitan á hora de abordar a violencia

contra as mulleres dende a perspectiva de xénero.

a) Non se cre ou, cando menos non se é consciente nas redaccións, da existencia de desigualdades en función do xénero. Como sinala a profesora. Deste xeito, é difícil que a ou o profesional incardine a violencia contra as mulleres no contexto do que parte, as desigualdades que beben das relacións de poder patriarcais e que sitúan en posición de inferioridade ás mulleres. Urxe, polo tanto, incorporar nas redaccións esas “gafas violeta” que nos fan ver as inxustizas que, por naturalizadas, non percibimos.

b) Custa recoñecer o papel dos medios como xeradores de violencia simbólica. As e os xornalistas adoito se escudan en que son meros espellos da realidade. Segundo este esquema argumentativo, se as mulleres teñen pouca visibilidade na información é pois porque son menos en determinados espazos de interese informativo, e se se reproducen nos contidos estereotipos é porque se limitan a trasladar os que están presentes na sociedade. En definitiva, o vello debate entre medios como espellos ou reelaboradores da realidade social. Non se percibe así, dende as redaccións, o que de

ideolóxico ten a selección de determinados espazos, protagonistas e temas fronte a outros; o que de ideolóxico agocha no patrón seguido para a cobertura de determinados temas (como a violencia contra as mulleres), ou a influencia que a nosa socialización patriarcal pode ter en valores, actitudes e prexuízos que de maneira inconsciente podemos transmitir nos nosos contidos.

- c) Non se entende o porqué darlle un tratamento diferente á violencia contra as mulleres do que se aplica a outras informacións de sucesos.
- d) Considérase dificultosa a aplicación das recomendacións recollidas nos manuais. Ben por falta de tempo para acometer unha información máis elaborada que vaia máis aló dos clixés establecidos. Ben en función da presión que implica a competencia con outros medios e as esixencias das e dos superiores. Dende a redacción considérase que, se a competencia difunde determinados datos ou imaxes (poñamos por caso, a identidade da vítima, as imaxes do escenario do crime ou das persoas implicadas ou os testemuños das persoas próximas), eles tamén teñen que dalo.

Cómpre pois un traballo de concienciación e formación que abra vías de diálogo efectivo entre aquelas voces que reivindicán unha outra maneira de elaborar a información dende a perspectiva de xénero, as e os profesionais que no día a día acometen a tarefa de lidar coa información e aquelas e aqueles con cargos de responsabilidade nos medios de comunicación. Un diálogo que permitirá detectar, e polo tanto atacar, os mecanismos, prexuízos e crenzas que nas redaccións dificultan a abordaxe da información dende a perspectiva de xénero. E para iso, haberá que actuar, como ben reconece Juana Gallego na súa análise do proceso de produción informativa (Gallego, 2002), tanto sobre os mecanismos obstaculizadores que actúan na organización empresarial (ao fin e ao cabo, os directivos son quen deciden), como naqueles que están presentes na propia cultura profesional (o que se entende ou non por noticia e o que se entende ou non como información de interese, así como os patróns establecidos para a elaboración de determinadas informacións) como na idiosincrasia do propio xornalista (aqueles prexuízos que, froito da nosa propia educación e, de maneira inconsciente, transmitimos na información).	BIBLIOGRAFÍA: BALSEIRO EXPÓSITO, Ana: "Violencia de género, las mujeres como perdedoras del discurso mediático". En <i>Género y Comunicación</i>, nº 9. AMECO, Madrid, 2007. FAGOAGA, Concha: "Comunicando violencia contra las mujeres". En <i>Estudios sobre el mensaje periodístico</i>, Madrid, 1994. FAGOAGA, Concha: <i>La violencia en medios de comunicación. Maltrato en la pareja y agresión sexual</i>. Dirección General de la Mujer, Madrid, 1999. FAGOAGA, Concha: "Los discursos de la prostitución en la prensa española". En <i>Congreso internacional Derechos humanos y prostitución</i>. Área de Gobierno de Empleo y Servicios a la Ciudadanía, Dirección General de Igualdad de Oportunidades y Ayuntamiento de Madrid, Madrid, 2007. GALLEGO, Joana. (dir.): <i>La prensa por dentro: Producción informativa y transmisión de estereotipos de género</i>. Los libros de la frontera, Barcelona, 2002. IORTV e INSTITUTO DE LA MUJER: <i>I Foro nacional. Mujer, violencia y medios de comunicación</i>. Instituto de la Mujer e RTVE, Madrid, 2002.	LLEDÓ, Eulalia; DEL RÍO, Rocío; TOMÉ, Teresa (coord): <i>Como tratar bien a los malos tratos</i>. Instituto Andaluz de la Mujer, Sevilla / Málaga, 1999 LÓPEZ DÍEZ, Pilar (dir.): <i>Representación de la violencia de género en los informativos de TVE</i>, IORTV, Madrid, 2006. MENÉNDEZ MENÉNDEZ, Isabel: <i>Medios de comunicación e violencia de género</i>. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 2002. PUNAL RAMA, Ana Belén. "El tratamiento de la prostitución en los medios de comunicación. Algunas recomendaciones". AMECO, Madrid, nº 9. VV.AA. <i>O tratamento da violencia de xénero nos medios de comunicación galegos. A declaración de Compostela e o seu cumprimento nas redaccións galegas</i>. 2007. (inédito) *Grupo de investigación CIDACOM da USC
M O N O G R Á F I C O		

O DOBRE SILENCIO DAS PALABRAS

Cando algo non se ve resulta imposible enfrontarse ou loitar contra ese ente. Cando algo non se ve, os conflitos fanse tamén invisibles e polo tanto imposibles de artellar. Hai cousas que están aí ao noso arredor, como a prostitución ou o traballo doméstico, que durante séculos foron invisibles. O traballo das feministas conseguiu facer ver a importancia do invisible.

Neste caso imos falar non do que non se ve e sobre todo do que non se oe. Nunha forma silenciada de poder e opresión que precisa facerse visible (audible) para poder transformarse e transformar o que a rodea. Porque se ben o sexismo na linguaxe é un tema estudado e (aínda que polémico) recoñecido na actualidade (véxase a Lei Galega de Igualdade, sen ir máis lonxe), hai certas formas de comunicación que semellan quedar lonxe da crítica, polo menos en aparencia. A máis senlleira de todas elas é, sen dúbida, a tradución.

Seguramente se pronunciamos esta palabra, tradución, a maioría das persoas que a escoiten pensarán automaticamente na literatura, o único lugar onde esta actividade ten unha (pequena e moi pelexada) visibilidade, mais a dicir verdade a tradución comprende a totalidade das nosas vidas, dende

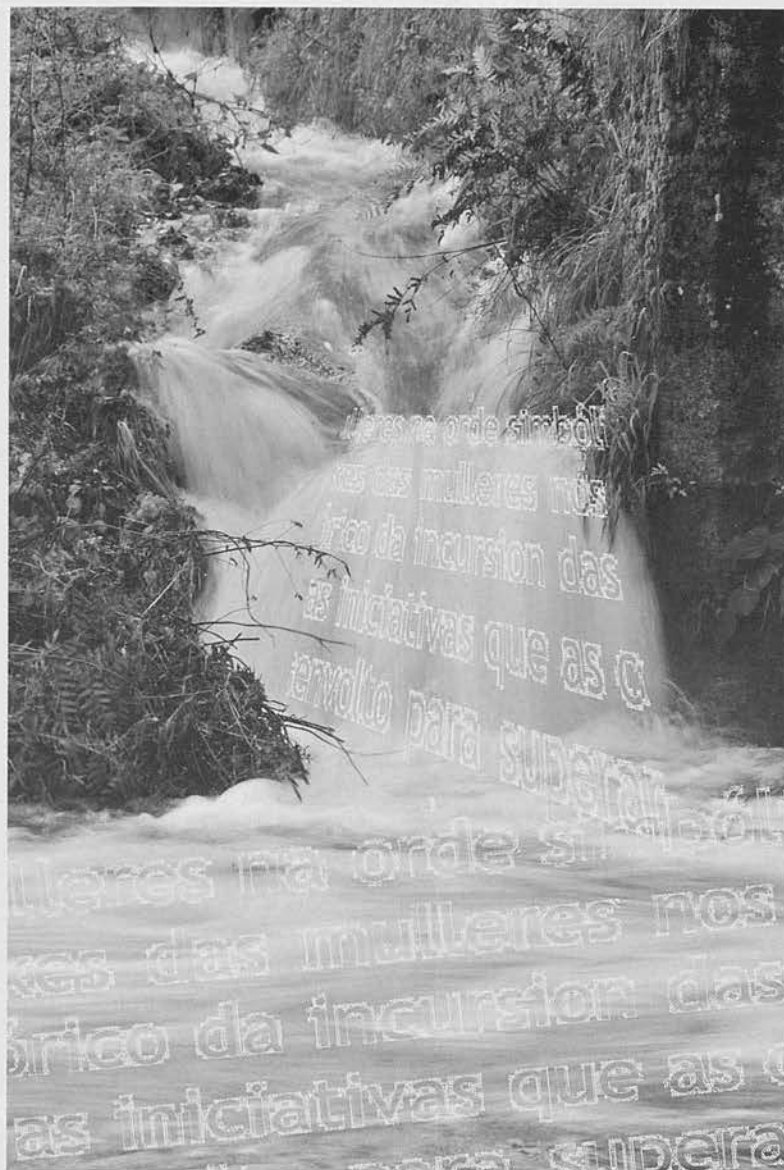
os paquetes de cereais, os prospectos das medicinas ata o que vemos na televisión. A interpretación (a modalidade oral da tradución) determina as grandes e pequenas negociacións, os intercambios financeiros, o entendemento nos Foros Sociais e nas negociacións da Organización Mundial do Comercio. Así pois, case todo o que facemos na nosa vida diaria está mediado dun xeito ou doutro pola tradución.

Malia a esta presenza e importancia vital para as nosas vidas, a tradución segue sendo invisible aos nosos ollos. E é esta unha invisibilidade que ten importantes consecuencias, como tentaremos ver de seguido, dado que a tradución é un espazo fundamental de negociación do poder. Ademais, esta actividade relaciónase de xeito directo coa explotación das mulleres, tanto a nivel de imaxinario como a nivel práctico, como tamén veremos de seguido.

FEMINISMOS E TRADUCIÓN: MARCO XERAL

Malia a que a tradución é unha actividade da que temos información e opinións dende a Antigüidade, non é ata os anos 50 que aparece unha disciplina que estuda esta práctica, a Teoría da Tradución, que inicialmente se

considerou unha derivada da lingüística. Mais axiña quedou claro que traducir implica moito máis que saber dous idiomas, que cómpre negociar entre culturas e sobre todo que as tradutoras teñen un papel central no proceso. Durante moitos anos se defendeu a tradución como un acto aséptico no que a información "entraba" nun idioma e "saía" noutro por algún proceso misterioso que deixaba a quen o realizaba, a tradutora, na total escuridade. Estas teorías da chamada "caixa negra" (que sería a tradutora) foron pouco a pouco postas en cuestión, entre outras correntes, pola tradución feminista. Os feminismos aprenderon hai moito a importancia da visibilidade e tamén o perigo da invisibilidade, que agocha, como axiña se descubriu, importantes desequilibrios de poder. Así, a persoa que traduce e o proceso de tradución están agora na cerna das teorías de tradución. O concepto da ideoloxía como o conxunto de crenzas e experiencias que conforman a nosa maneira de entender a sociedade e con ela a comunicación e a linguaxe establécese como o elemento central da análise das traducións e por iso para as tradutoras feministas resulta fundamental explicar dende onde se traduce e facer transparente un proceso de



intervención que de forma intereseira se fixo opaco. Cando non se sabe dende onde se intervén adoita ser o caso que se intervén dende os valores dominantes: o patriarcado e o imperialismo. Estas afirmacións confirmárona as tradutoras feministas en proxectos tanto teóricos como prácticos, como veremos de seguido.

As interaccións entre os feminismos e a teoría da tradución abriron un campo ben vizoso de posibilidades. Por unha banda, as críticas á globalidade do proceso de tradución, sobre todo no campo literario, que comeza pola propia escolla das obras que se traducen. Neste sentido, as críticas feministas atoparon tamén o reforzo da crítica poscolonial, que puxo en evidencia a tendencia claramente marcada de traducir principalmente obras de homes brancos ou ben de continuar a tradición do "exótico" na liña que indicaba Edward Said na súa obra "Orientalismo", é dicir, presentando a diferenza da outra como unha anomalía dende o paternalismo e a superioridade, traducindo en moitos casos obras que respondían aos estereotipos adquiridos previamente polo proceso de colonización.

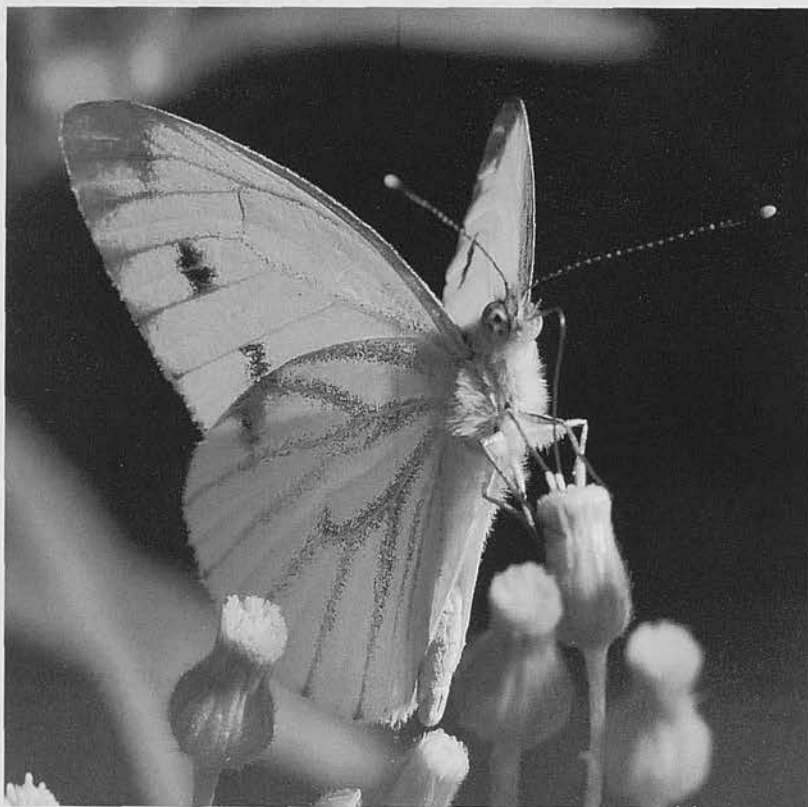
O traballo dos feminismos non se detivo aquí, e así as tradutoras feministas foron capaces de poñer en evidencia o

silenciamento das obras feministas a mans de tradutores patriarcais: un exemplo senlleiro disto é a tradución ao inglés de **O segundo sexo**, que foi traducido por un sexólogo que eliminou partes enteiras do libro, entre elas toda a historia das mulleres, por consideralas "irrelevantes". De feito descubriuse que grande parte das diferenzas entre o

feminismo francófono e anglófono partían desa tradución patriarcal dun texto básico do feminismo francófono, que resultara incomprensible para o feminismo anglosaxón. Desta constatación saíron proxectos, principalmente no Canadá, de tradución de obras de feministas por tradutoras tamén feministas, onde a intervención e a

creatividade resultaron ser os principais criterios.

Mais alén destes proxectos concretos, os feminismos contribuíron a visibilizar moitos aspectos da propia concepción da tradución como actividade "feminina" e polo tanto, no imaxinario patriarcal, secundaria. Fronte á figura masculina e de autoridade do "autor" aparecía, na súa sombra, a da tradutora. As tradutoras estaban inscritas na teoría como secundarias, tiñan que ser invisibles, non notarse que estaban aí, e convertíanse así no ideal feminino do patriarcado por excelencia: a muller muda. Algunhas teóricas, como Lori Chamberlain, estudaron as metáforas utilizadas ao longo da historia para describir a tradución para demostrar esta cuestión. Por poñer un exemplo dunha delas, a de John Florio, do século XVIII, que defendía que as tradutoras eran "as criadas dos autores" e como tal debían comportarse, submisas e compracentes cunha intención autorial que se defendía como a única verdade. Unha das metáforas que máis se espallou e da que tiran con frecuencia man as propias tradutoras e tradutores é a de "traduttore tradittore", que se relaciona directamente co termo "fidelidade". Este concepto de render obediencia ao autor complementase coa tamén ilustre e socialmente asumida metáfora



M O N O G R Á F I C O

de que as traducións son como as mulleres, cando son belas son infieis e cando son fieis son feas. Resulta máis que evidente a relación de submisión á que tanto as mulleres como a tradución debían someterse segundo o ideario patriarcal.

Vemos, xa que logo, o importante marco sexista dende o que se encadrou o traballo da tradución. Resulta preocupante que malia os anos transcorridos (nalgúns casos séculos), se sigan defendendo tales ideas sobre a tradución, sobre todo a literaria, por parte de tradutoras, editores e demais elementos do sistema textual. Neste sentido resulta interesante sinalar que malia ao recente (suposto) boom das traducións cara ao galego, son moi poucas as traducións que se realizan de obras escritas por mulleres, coa honrosa excepción da colección *As Literatas* de Edicións Xerais de Galicia. As dúas editoras que se presentan máis activas neste campo, *Rinoceronte* e *Galaxia*, carecen no seu catálogo dun mínimo significativo de obras de autoras (o caso de *Rinoceronte* resulta especialmente sangrante dado que só publica traducións e de todo o seu catálogo só DOUS libros foron escritos por mulleres). Resulta tamén perturbador que no sistema literario galego se acepte a tradución de obras abertamente

sexistas (incluídas apoloxías da pederastia), canonizando con esta escolla a visión patriarcal máis rancia doutras culturas e importándoa para reforzar o sexismo local. A crítica feminista da tradución centrouse en dar visibilidade a este tipo de cuestións.

Finalmente, a análise feminista da tradución conseguiu á fin visibilizar o papel central das tradutoras, que xa non son meras "criadas" senón as autoras dunha lectura nova dunha obra, da que, polo menos no estado español, son donas absolutas tal e como reconece a Lei da Propiedade Intelectual. O texto traducido non é propiedade do autor, non lle debe fidelidade nin este ten ningún poder de decisión sobre el. Estas afirmacións baséanse no feito de que toda lectura é unha interpretación, por iso non hai nunca dúas traducións iguais do mesmo texto. E esas interpretacións están feitas dende quen cada quen é, dende a ideoloxía. Polo tanto é este o aspecto CENTRAL de todo o proceso de tradución, A TOMA DE DECISIÓNS. Esta toma de decisións está marcada por cuestións de poder e polo concepto da responsabilidade que moitas tradutoras e tradutores patriarcais (é dicir, os tradutores "normais" para o sistema, dado que as tradutoras feministas



tenden a presentarse como unha anomalía) tentan evitar utilizando as metáforas analizadas anteriormente. A visibilización da tradutora faise sobre todo a través da estratexia das introducións, novamente un recurso moi pouco aceptado na literatura actual. Novamente no campo galego cómpre destacar a colección *As Literatas* de Edicións Xerais, que conta en todas as súas obras con introducións, mesmo se por desgraza en moitos casos non se centran na propia tradución, non están feitas pola tradutora ou padecen o mesmo tipo de complexos da tradución patriarcal habitual, amosando unha actitude servil de quen traduce con respecto á autora do texto. Ser consciente da propia ideoloxía é tamén o único garante para un traballo profesional, onde

poidamos presentar as nosas escollas dende quen somos e non dende unha suposta "obxectividade" que está desterrada xa dende vello dos discursos da ciencia. Isto, obviamente, implica unha moito maior responsabilidade para as tradutoras e demais elementos do sistema de tradución. LINGUAXE E TRADUCIÓN FEMINISTA Dentro deste novo marco que establece a teoría da tradución feminista a linguaxe ten un papel fundamental. Se ben o paradigma da tradución como lingüística está superado na actualidade, non deixa de ser un proceso onde se traballa coa linguaxe humana. Por iso que todas as análises que os feminismos levan feito da linguaxe son de vital importancia para a tradución, sobre todo tendo en conta que se traballa con dúas linguas diferentes e onde as convencións poden diferir e obrigar a visibilizar aspectos sexistas da tradución non considerados. Os exemplos máis claros disto podemos velo na escolla de xénero gramatical e no uso da linguaxe inclusiva, que son dous aspectos que afectan á tradución alén da tradución literaria. Cómpre lembrar novamente que a tradución é un traballo que afecta	case a totalidade das actividades humanas e polo tanto resulta demasiado estreito cingir as análises só ao literario. Por iso presentarei tamén algúns exemplos que non son precisamente deste eido. Se ben cada idioma ten as súas particularidades, utilizaremos neste caso o exemplo do par inglés-galego-inglés por ser ademais un par extrapolable á xeneralidade das linguas romances, dado que o inglés é un idioma que carece de xénero gramatical e cando hai que traducir cómpre escoller un, dado que en galego o xénero gramatical adoita estar marcado. Aquí pónense de manifesto trazos da ideoloxía patriarcal dominante dun xeito moi claro. Así, diversos experimentos, entre eles un realizado por min mesma, demostran que ante a ausencia dun marcador que indique o xénero gramatical en inglés (os pronomes s/he, posesivos her/his, nomes propios, Ms/Mr) a tendencia xeral é seguir o patrón patriarcal e asignar a determinación dese xénero en galego polos estereotipos patriarcais. Así, "nurse" (persoal de enfermería) é aceptado como "enfermeira" pero non "doctor", que se traduce sistematicamente como "médico" cando ante ausencia de marcador de xénero en inglés poderían ser tanto	enfermeiro como médica. Este tipo de comportamentos están fomentados pola invisibilidade do proceso de tradución e da ideoloxía (dominante) da tradutora nel, dado que ninguén cuestiona estas escollas, por moito que non sexan máis que manifestacións dunha forma patriarcal de entender, neste caso, as profesións. Neste sentido as intervencións das tradutoras feministas adoitan buscar un certo equilibrio na distribución de xéneros dentro dos textos (sobre todo no caso dos literarios) ou ben utilizar unha linguaxe inclusiva, que veremos de seguido, vital para os textos non literarios. É dicir, ante unha palabra neutra en inglés, non hai razón ningunha para se cingir á distribución de xéneros agardada, que adoita ser o masculino excepto naqueles casos, como o que acabamos de ver, no que o patriarcado indique un feminino por expectativa social. Igualmente no caso das xeneralizacións como por exemplo "students", o uso patriarcal restrinxe a escolla a "estudantes" habendo xa unha palabra inclusiva en galego, estudantado, para definir o colectivo sen marcas de xénero. Estas intervencións, que non saen do marco da gramática (é dicir, dado que o inglés é neutro nestes casos, non se pode argumentar de ningunha forma
M O N O G R Á F I C O		



válida, excepto a da discriminación de xénero, que "doctor" deba ser "doutor" e non "doutora") poden resultar polémicas e mesmo motivo de conflito entre tradutoras e editores, aínda que isto resulta máis a excepción cá norma. O feito de que resulten polémicas indica xa o seu poder subversivo, dado que o patriarcado non se rebela contra o que non sente como unha ameaza. Este tipo de intervencións son unha ameaza para o patriarcado porque cambian as expectativas sociais e ensinan de forma inconsciente un mundo máis igualitario. O seu obxectivo non é, como argumentan algúns críticos dende o patriarcado "eliminar o sexismo do texto orixinal", dado que ese sexismo nestes usos concretos non existe en inglés (é dicir, unha persoa anglófona non elicitax imaxes

sexuadas ante esas palabras porque non é un trazo relevante, simplemente se fala dunha persoa que exerce unha profesión, e tería que facerse un esforzo consciente para asignarlle xénero a esas entidades, algo que non acontece na lectura habitual). O obxectivo, como xa se comentou, é cambiar as imaxes mentais de quen le.

A linguaxe inclusiva persegue tamén o mesmo obxectivo e procura achegarse a esa indefinición orixinal do inglés. Este tipo de linguaxe aparece con moita frecuencia en textos de tipo administrativo ou comercial e polo menos na miña experiencia adoita ser aceptada pola clientela mesmo como unha mellora comunicativa. Por exemplo, se unha empresa traduce algunha comunicación co colectivo de colaboradoras e colaboradores dende o inglés ao galego, manter as formas de linguaxe inclusiva pertinentes (polo uso de barras ou ben utilizando as palabras "persoa(s)", "colectivo", "profesionais de", etc) pode verse como un xeito máis respectuoso de dirixirse a quen le. Este tipo de estratexias melloran tamén a comunicación, como fai a linguaxe non sexista en xeral, dado que elimina ambigüidades que poden ter ata repercusións legais, como a tradución nun libro de familia de "children" (fillas e fillos) como "fillos" nos que logo legalmente

non entraba unha "filla" da persoa en cuestión, ao entenderse "fillos" só como individuos do sexo masculino (no libro de familia constaban 2 fillos mentres que a muller tiña unha filla e un fillo, tema neste caso relevante para identificar as persoas particulares ás que se refería o documento e darlles o recoñecemento filial necesario). Como podemos ver, a utilización de linguaxe inclusiva na tradución resulta fundamental e non podemos partir dos estereotipos patriarcais como unha verdade dada.

Este tipo de actitude, a de utilizar os estereotipos patriarcais como unha verdade dada, abunda no campo da tradución tanto literaria como comercial. Tanto é así que nos textos científicos adoita darse un proceso que eu denomino de masculinización que chega ao punto do ridículo. Esta estratexia consiste en traducir palabras totalmente neutras en inglés como "police" (a institución da policía), para a cal en galego hai unha palabra tamén neutra (a policía) como "os policías". Queda aínda máis claro este proceso cando comprobamos que sistematicamente o alumnado de interpretación simultánea traduce a palabra "patients" por "os pacientes" en discursos referidos a xinecoloxía, nos que podemos escoitar expresións como "os pacientes primíparos".

Estes exemplos son só algúns para este par concreto de linguas na dirección concreta do inglés cara ao galego. Porén, este tipo de decisións deben ser tomadas entre todos os pares de linguas dun xeito ou doutro. Na tradución cara ao inglés adoita ser frecuente o problema de xénero dos posesivos en galego, que concordan co nome da cousa posuída e non co xénero de quen posúe. Así, se dicimos "a súa cara" sen especificar de que persoa falamos (cousa que acontece con moita frecuencia na poesía, mais non só) en inglés cómpre decidir se esa cara pertence a un home (his) ou a unha muller (her) o cal pode cambiar radicalmente o entendemento dun texto poético, como acontece con algúns poemas de Rosalía traducidos ao inglés. ATRANCOS E ESFORZOS Como se pode comprobar, son moitas e moi vizosas as interaccións entre os feminismos e a tradución. O traballo que se realiza neste campo está suxeito ou ben a unha invisibilidade herdada (resulta moi difícil para as tradutoras feministas poder utilizar, por exemplo, as introducións para dar voz ás súas escollas no caso dos textos literarios, aínda que queiran) ou	ben a unha visibilidade no ollo do furacán na que o patriarcado tenta presentar ás tradutoras feministas como "malas profesionais" desacreditando a nosa voz como a nova "tola do faiado". Porén, para as persoas que entendemos a profesionalidade como un acto de responsabilidade (no cal entra, por exemplo, non traducir de/a idiomas que non se dominan o suficiente pero tamén non ocultar dende onde se traduce) o nivel profesional das persoas que traducen dende o patriarcado é o que deixa bastante que desexar. Cómpre desfacerse dese manto de silencio imposto e sobre todo comezar a marcar un discurso público sobre a tradución que permita unha multiplicidade de voces e unha achega crítica á suposta normalidade da tradución que se resume en "que non se note a tradutora". Como se fosemos unhas boas señoritas que non deben falar moi alto, as tradutoras somos as primeiras que debemos rachar con estes estereotipos e, como di a teórica Suzanne Lotbinière Harwood, facernos no canto de belas ou fieis: "Re-belle et infidèle". Por suposto, o noso traballo desenvólvese nun marco de importantes desigualdades de poder onde só dende esta perspectiva podemos reafirmar o	que está escrito na <i>Lei da Propiedade Intelectual</i> pero non está asumido así socialmente: que as tradutoras somos as autoras do texto traducido e polo tanto non debemos cinguirnos a outro criterio que non sexa o da nosa profesionalidade entendida como indiquei máis arriba. Só cambiando o marco dende o cal se pensa a tradución poderemos conseguir este tan necesario cambio que afecta ás nosas condicións de traballo e ata remuneración. Só dando voz ás dobremente silenciadas palabras do que lemos poderemos conseguir un cambio nos alicerces do patriarcado que se mantén na escuridade, facéndose pasar como a única opción e verdade. A tradución feminista é unha fenda nese edificio, así que a próxima vez que abrades un libro ou leades unha caixa de cereais se cadra agora pensedes que silencios ou voces hai realmente detrás.
M O N O G R Á F I C O		



ACTUALIDADE

O MITO DO SABER CIENTÍFICO E OS SEUS LÍMITES EPISTEMOLÓXICOS

As ciencias, despois de todo, son propias creacións nosas, incluídos todos os severos estándares que parecen impoñernos. É bo lembrar este feito. É bo lembrar constantemente o feito de que é posible fuxir da ciencia tal como hoxe a coñecemos, e que podemos construír un mundo no que non desempeñe ningún papel.

(P. Feyerabend: *Contra o método*)

INTRODUCCIÓN

O concepto de *ciencia* vouno usar neste traballo no seu *estrito senso*, non no seu *lato senso*. Así a ciencia será entendida como forma de comprender o mundo, dun modo semellante a como o fai a filosofía desde as súas orixes. Tomo o termo ciencia no ámbito de ciencia pura ou básica, que se distingue da ciencia aplicada e, sobre todo, da técnica. Poden valer como exemplos de ciencia básica a física clásica, a física relativista, a física cuántica, a teoría da evolución, a bioloxía molecular, a xenética, a neurofisioloxía, etc. En cambio, a ciencia aplicada ten a súa fundamentación na ciencia básica e o seu campo de aplicación é moito máis restrinxido que o da ciencia pura porque a súa finalidade é primordialmente práctica e controladora do mundo. Neste aspecto, a química que estuda e manipula produtos

naturais, a silvicultura que estuda un determinado tipo de bosque e de árbores, a farmacoloxía que examina as substancias beneficiosas ou daniñas para certas especies de seres vivos, son exemplos de ciencias aplicadas. Como pode comprobarse, a ciencia básica preocúpase por descubrir leis xerais, mentres que a ciencia aplicada utiliza as leis que descobre a ciencia pura aplicándoas a determinados ámbitos do mundo real. Pero tamén a ciencia aplicada e a técnica dotan á ciencia básica de novos materiais propoñéndolle problemas interesantes. Igual que o fai a filosofía.

Imos revisar a ciencia desde unha óptica epistemolóxica, é dicir, desde a filosofía da ciencia, para revelar os seus límites dentro da súa grandeza. A filosofía da ciencia e da técnica estuda problemas lóxicos, nosolóxicos ou metafísicos que xorden na investigación científica e tecnolóxica, por exemplo, problemas metafísicos tales como que é o tempo, que é a vida, que é a psique. Problemas nosolóxicos sobre o coñecemento e en que se diferencia o coñecemento científico do coñecemento vulgar, etc. E para esta incursión no mundo da ciencia quero contar cun guía de luxo: ao eximio epistemólogo Mario Bunge.

O MUNDO NO QUE VIVIMOS

Nun libro recentemente publicado de Mario Bunge, *Cápsulas*, do ano 2003, o eminente pensador arxentino escribe o seguinte texto baixo o epígrafe *¿Descubrimiento ou invención?*: "A Antártida e Neptuno, os átomos e os fotóns, as neuronas e as moléculas de ADN, foron descubertos ou inventados? Se a persoa que le é tan realista e pouco rebuscado como o autor, dirá que todo iso foi descuberto. E agregará que todos eses obxectos naturais existían moito antes de que o souberamos, como posiblemente existen moitísimas outras cousas acerca das que non temos a menor sospeita pero que, acaso, serán descubertas eventualmente. O caso das cousas naturais é moi diferente do dos artefactos: estes, sexan materiais como os automóviles, conceptuais como as teorías, ou simbólicos como as palabras, os sinais viais e os mapas, son construídos por seres humanos. Ata aquí, o sentido común.

A novísima socioloxía do coñecemento nega o anterior: sostén que nada existe de por si, que todo é construído e nada é descuberto. Moitos escritores pertencentes a esta corrente sosteñen ademais que todo coñecemento, incluso o matemático, ten un contido ou

significado social por ser unha reconstrución social, ou sexa, obra dun grupo de xente”.

Esta pasaxe de Bunge vén a situarnos dentro do dilema epistemolóxico realismo-

construtivismo. É posible que non existan obxectos físicos e que todo o percibido non sexa outra cousa que pura construción humana? Niels Bohr sostivo que non hai feitos atómicos ou nucleares independentes do



científico, senón que todos eles son provocados polos experimentos (Bunge: *Cápsulas*, 128). Ludwig Fleck, médico polaco, publicou en 1935 un libro titulado *Xénese e desenvolvemento dun feito científico*. O feito científico ao que fai referencia Fleck era a sífilis que, segundo o autor, foi unha “construción colectiva”. Fleck atreveuse a dicir que non había sífilíticos de non haber especialistas en “enfermidades secretas”. Esa infección venérea, a sífilis, nace ao ser pensada pola comunidade médica. A tese esgrimida por este médico encaixa perfectamente coa teoría do filósofo G. Berkeley: “Esse est percipi”, o ser existe cando se percibe. O libro de Fleck influíu de forma determinante na epistemoloxía de Thomas Kuhn (1922-1996). Este historiador norteamericano, ao que se considera heterodoxo da ciencia, pero un dos máis influíntes representantes da denominada “nova filosofía da ciencia”, distingue entre a “ciencia normal” (actividade científica que funciona de conformidade con paradigmas establecidos) e a “ciencia extraordinaria” (a actividade que produce un cambio de paradigma, que el denomina revolución científica. Pois ben, Kuhn compartía as ideas de Fleck ao considerar a verdade do

coñecemento científico como unha convención social.

A partir de 1940, a socioloxía da ciencia abandona a etapa ideolóxica ubicándose na científica. Un dos primeiros epistemólogos deste cambio foi Roberto K. Merton, quen valorou a actividade científica fronte a outras actividades epistemolóxicas. Merton explicou que a comunidade científica posúe unha forma de ser que a fai única entre todos os grupos humanos: *universalista* (procura verdades transculturais), *comunista* (comparte métodos, ideas e resultados) e *escéptica* (sempre cuestiona os seus propios achados).

Despois de 1970, as teses de Merton atoparon rexeitamento por parte dunha pléiade de filósofos, antropólogos, sociólogos e ideólogos que levaron a cabo o que denominaban "o mito da ciencia". Atopamos neste grupo a P. K. Feyerabend, H. M. Collins, B. Barnes, B. Latour, H. Rose, D. Bloor, S. Woolgar... Unha das obras máis importantes desta escola é o libro de Bruno Latour e Steve Woolgar, *Laboratory Life* (1979).

Estes posmertonianos son construtivistas, negan a obxectividade da ciencia e a obxectividade do mundo e manteñen que é o ser humano

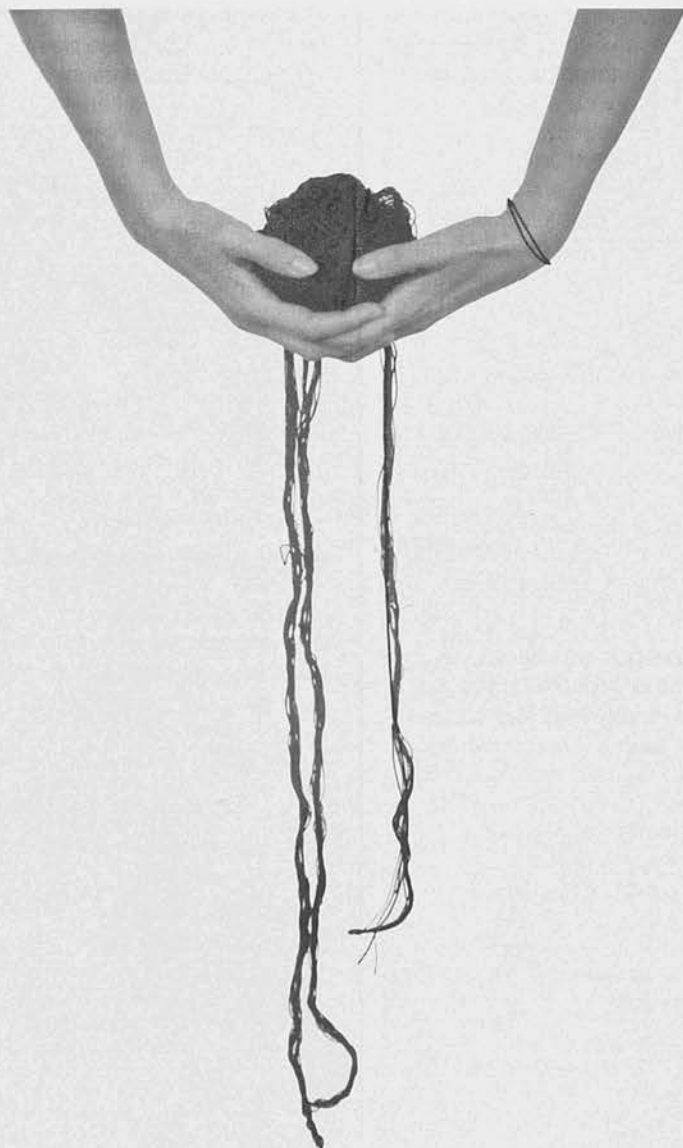
quen constrúe a realidade. En contra da teoría de Merton afirman que o coñecemento científico é esencialmente local, non universal. Así mesmo negan o "comunismo" ou carácter público dos resultados da investigación e dos métodos utilizados, así como o escepticismo organizado, porque para todos eles o que pasa por ciencia é o que cre a xente. En definitiva, negan que exista a pseudociencia xa que o que si hai é "ciencia extraordinaria", como a psicanálise, a parapsicoloxía, a astroloxía, o curandeirismo, a bruxería, a maxia, etc. O pensamento desta tendencia epistemolóxica queda sintetizado nesta consigna de Feyerabend: "Todo vale".

Popper, pola súa banda, divide o universo en tres "mundos": o "mundo 1", ou mundo físico, que inclúe a materia e a enerxía, o tempo e o espazo (incluíndonos nós mesmos). O "mundo 2", ou mundo da mente, refírese á conciencia e os procesos psicolóxicos. O noso "eu", as nosas mentes e as nosas intelixencias habitan, pois, neste mundo. Finalmente, o "mundo 3", ou mundo da cultura, inclúe todos os produtos do intelecto humano, que se achan nos cerebros da humanidade, pero tamén nas bibliotecas, na rede e nos outros medios de comunicación. Aínda cando a especie humana

desaparecese do planeta, o "mundo 3" seguiría existindo, polo menos potencialmente, nestes escritos. A ciencia pura estaría neste "mundo tres", repleta de teorías, leis, sistemas, etc. Que podemos saber do universo a través da ciencia?

Debemos admitir que o universo non está sometido á obriga de se conformar a calquera desexo científico ou conxectura intuitiva. De igual modo debemos aceptar que as formas que utilizamos os seres humanos para comprender e interpretar o universo amosan trazos e variantes diversas, tanto nos enfoques actuais como ao longo da historia. Sabemos que ao longo dos séculos os seres humanos sentiron curiosidade por coñecer o mundo que os rodea e pretenderon dar explicacións a unha serie de interrogantes que nacían do propio contacto coas cousas. Así foron aparecendo os mitos, as relixións, a maxia, a filosofía, a ciencia... deixando cada unha destas formas de ver o mundo pegadas imborrables nese longo camiño da historia. Nas últimas décadas, dous modelos cosmolóxicos rivalizaron por impoñer o seu dominio no ámbito científico, nuns momentos en que imperaba a Teoría da relatividade e se obtiñan grandes achados no micro e no macrocosmos.

A C T U A L I D A D E



O cosmos, que o asociamos ao universo de espazo e tempo con todas as cousas que contén, parece ter en xeral a simetría dunha esfera. Nós vivimos nun planeta dese universo que xira ao redor do sol, sendo este unha das millóns de estrelas que forman a nosa galaxia. Esta galaxia, a Vía Láctea, pertence a un racimo de galaxias, máis alá do cal, e a inimaxinables longas distancias, o espazo aparece configurado por outros acios de máis galaxias.

De conformidade coa teoría do *Big Bang* (gran explosión), postulada entre outros polos físicos Alexander Friedman (1922), Georges Lemaître (1927), Edwin Hubble (1929) e George Gamow (1948), o desenvolvemento do universo primitivo e a súa forma prodúcese desde unha singularidade primixenia a partir dunha cantidade finita de materia. Hai miles de millóns de anos esa materia estaba concentrada nunha enorme e densa masa. Esa masa explotou e a súa explosión orixinou a evolución do universo. Recentemente estreouse o acelerador de partículas LHC (Gran Colisionador de Hadróns) co sinxelo experimento de enviar partículas elementais en ambas direccións ao longo dos 27 quilómetros da cámara subterránea do LHC. Este pequeno experimento é o inicio dun proxecto maior que ten como

A C T U A L I D A D E

meta atopar a partícula responsable de crear a materia despois do *Big Bang*, e que os científicos bautizaron co nome de "bosón de Higgs" ou "partícula de Deus".

Pero no ano 1949 apareceu un modelo alternativo ao *Big Bang*, outro modelo cosmolóxico coñecido como teoría do *Estado estacionario*, desenvolvido por Hermann Bondi, Thomas Gold e Fred Hoyle, segundo a cal a cantidade de materia no universo é infinita. Cando se expande, está creándose continuamente materia para evitar que o universo se enrareza. Este modelo sostiña que o universo nunca tivo unha orixe, senón que sempre existiu do mesma xeito como o coñecemos hoxe Pero no ano 1965 esta teoría sufriu un duro golpe ao se descubrir a radiación de fondo de microondas e a presenza de quásaes nas galaxias máis distantes. Era evidente que o universo estaba cambiando e que o modelo estacionario, no que se defende un universo sempre igual, xa non servía para explicar estes novos achados. Non obstante, ambas teorías coinciden en defender a simetría xeral do cosmos.

Esta rivalidade, sustentada en exclusivismos antagónicos no ámbito das teorías, non é algo novo do século XX porque xa desde os filósofos presocráticos

(séculos VI-V a.C.) existía esa discrepancia de modelos sobre o mundo. Demócrito sostiña que a materia non é infinitamente divisible senón que nun determinado proceso da súa división xa non se podía seguir dividíndoa; chegábase así aos átomos. En cambio Parménides defendía a infinita divisibilidade, apoiándose o seu discípulo Zenón de Elea nesta teoría para demostrar a imposibilidade do movemento e a "impotencia de Aquiles para alcanzar á tartaruga". Máis tarde deuse o mesmo antagonismo entre a teoría que defende a eternidade do mundo (Aristóteles) e a teoría creacionista (filosofía cristiá). Kant fariase eco destas diverxencias a través do seu concepto de *antinomía*, que utilizará para demostrar que a metafísica (en canto cosmoloxía) non é posible como ciencia:

"Debemos dar unha solución, polo menos crítica, ás cuestións racionais propostas na nosa demanda, reducíndonos aos límites estreitos da nosa razón, para confesar, coa aparencia dun modesto coñecemento de nós mesmos, o que está máis alá da nosa razón: se o mundo existe sen principio nin fin e, por conseguinte, se existiu eternamente, ou se tivo principio; se o espazo do mundo está cheo de seres infinitos ou se se acha pechado en certos límites; se no

mundo existe algunha cousa simple, ou se todo pode ser dividido no infinito; se hai algunha creación ou algunha produción por liberdade, ou se todo depende da sucesión da orde natural; e, en fin, se existe un ser completamente incondicionado e necesario en si, ou se, pola contra, é condicionado na súa existencia, e por conseguinte, no exterior, dependente e continxente en si mesmo. Todas estas cuestións, en efecto, conteñen un obxecto que non pode ser dado en ningures máis que no noso pensamento" (*Crítica da razón pura*).

COÑECEMENTO E CIENCIA

A ciencia é un modo concreto de coñecer, pero non o único. Gran parte dos nosos coñecementos elabóranse a través dos sentidos, da experiencia, das crenzas, da autoridade, da tradición, da cultura, etc. Hai un tipo de coñecemento chamado inxenuo, que se adquire en contacto directo coas cousas ou persoas que nos rodean. Este modo de coñecer ten moitas limitacións desde un enfoque epistemoloxicamente crítico porque se obtén de forma superficial ou aparente. O seu valor de verdade é mínimo. Non obstante, é este tipo de coñecemento o máis estendido

A C T U A L I D A D E

entre os seres humanos de todos os tempos.

Como característica xeral podemos dicir que en todo coñecemento existe unha relación entre un suxeito e un obxecto. O obxecto non ten por que ser necesariamente físico, pode ser ideal ou conceptual. Un coñecemento resultará verdadeiro se o seu contido concorda co seu obxecto mentado.

Desde Platón o problema do coñecemento representa o cerne da filosofía. Pero para o máis famoso discípulo de Sócrates o auténtico e máis valioso coñecemento é a *episteme*, o coñecemento elaborado por medio da razón. Os coñecementos adquiridos a través dos sentidos carecen de fiabilidade xa que só nos suministran opinión, crenza, conxectura... Pero o seu discípulo Aristóteles non vai desdeñar a sensación e a imaxinación como fontes de coñecemento. É máis, a sensación será considerada para o pensador estaxirita como a orixe do coñecemento. Se non hai máis realidade que os seres singulares, como cre el, o coñecemento haberá de explicarse exclusivamente a partir dos elementos do mundo sensible. Deste modo, a sensibilidade non aparece xa como un obstáculo para o coñecemento, senón máis ben como unha mediación e un

camiño indispensables cara ao mesmo. O coñecemento será así o término dun proceso de indución ou abstracción a partir do sensible, un proceso no que os materiais presentes á sensibilidade son elaborados pola actividade sintética da mente en distintos niveis ou graos, cada vez máis complexos.

O primeiro grao de coñecemento é o *sensible*. É un coñecemento imperfecto que se adquire a través dos sentidos, e a información que estes nos dan é pasaxeira, parcial e fráxil. "Todos os homes teñen naturalmente o desexo de saber. O pracer que nos causan as percepcións dos nosos sentidos é unha proba desta verdade. Agrádannos por si mesmas, independentemente da súa utilidade, sobre todo as da vista" (*Metafísica*. Libro I). Porén, grazas á memoria que posuímos os seres humanos e os animais, eses coñecementos sensitivos acumúlanse na memoria formando a *experiencia*. "Os animais reciben da natureza a facultade de coñecer polos sentidos. Pero este coñecemento nuns non produce a memoria; ao paso que noutros a produce. E así os primeiros son simplemente intelixentes" (*Metafísica*. Libro I). A experiencia representa o segundo grao de coñecemento na epistemoloxía aristotélica.

A partir de aquí, os outros graos de coñecemento son exclusivos dos seres humanos. E son: a *poiésis* (técnica) – a acción dunha persoa produce un obxecto distinto do propio acto—; a *phrónesis* (praxe) – a acción que ten por obxecto a propia acción; o modo da súa aplicación pertence á ética—; a *episteme* (ciencia) – saber demostrativo por causas—. A *episteme* foi para Aristóteles o coñecemento equivalente do que actualmente entendemos por ciencia. Pois ben, o ideal aristotélico de ciencia consistiría en que toda verdade científica fose demostrable. Isto implicaría que todas as premisas utilizadas nas demostracións fosen conclusións de siloxismos anteriores. O obxecto da ciencia é o necesario. O *nous* (intuición) –facultade que contén os primeiros principios do razoamento. E, por último, está a *sophía* (sabedoría) — da que Aristóteles di que sería a visión simultánea dos principios e da demostración.

A parte dos graos de coñecemento, Aristóteles clasificou as ciencias en tres apartados: *Ciencias teóricas* (Filosofía primeira: Ontoloxía e Teoloxía; Física e Matemáticas), *Ciencias prácticas* (Ética, Economía e Política) e *Ciencias produtivas* (Poética, Retórica, Medicina, Música...)

As características que apunta Aristóteles na ciencia son: coñecemento das esencias, coñecemento causal, coñecemento necesario e coñecemento universal.

“Entre todas as ciencias, son as máis rigorosas as que son máis ciencias de principios; as que recaen sobre un pequeno número de principios son máis rigorosas que aquelas cuxo obxecto é múltiple; a aritmética, por exemplo, é máis rigorosa que a xeometría. A ciencia que estuda as causas é a que pode ensinar mellor, porque os que explican as causas de cada cousa son os que verdadeiramente ensinan. Para rematar, coñecer e saber co só obxecto de saber e coñecer, tal é por excelencia o carácter da ciencia no seu grao sumo que existe. O que queira estudar unha ciencia por si mesma escollerá entre todas a que sexa máis ciencia, posto que esta ciencia é a ciencia do que hai de máis científico. O máis científico que existe constitúeno os principios e as causas. Polo seu medio coñecemos as demais cousas, e non coñecemos aqueles polas demais cousas. Porque a ciencia soberana, a ciencia superior a toda ciencia subordinada, é aquela que coñece o porqué debe facerse cada cousa. E este porqué é o ben de cada ser, que tomado en xeral, é o mellor en todo o

conxunto dos seres” (*Metafísica*. Libro I, cap. 2)

Moitos dos trazos sinalados por Aristóteles na súa concepción de sabedoría ou ciencia foron seguidos e utilizados durante

séculos por pensadores de todas as tendencias epistemolóxicas. Algúns dos trazos mencionados aínda permanecen no fondo de moitas teorías científicas actuais.



A C T U A L I D A D E

Pero o concepto que temos actualmente de ciencia non só ten que ver co saber, senón tamén co predicir. A predición é o aspecto pragmático da ciencia e a súa dimensión máis mimada.

O MÉTODO CIENTÍFICO

“Unha ciencia é unha disciplina que utiliza o método científico coa finalidade de obter estruturas xerais (leis). As disciplinas que non poden utilizar o método científico —por exemplo, por se limitar á consecución de datos— non son ciencias, aínda que poidan fornecer á ciencia material bruto; tal é o caso da xeografía. Nin tampouco son ciencias as doutrinas e prácticas que, como a psicanálise, se negan a utilizar o método científico” (M. Bunge: *A investigación científica*)

A explicación científica intenta revelar a conexión entre fenómenos que ao ser humano lle resultan sorprendentes e admirables; mediante o método científico búscanse uniformidades e regularidades onde antes parecían existir cousas únicas e fenómenos incomprensibles. Pódese chegar a mostrar deste modo que acontecementos aparentemente diversos son en realidade da mesma clase e conteñen características comúns.

O século XVII foi a etapa na que o método científico empezou

a elaborarse case con obsesión intelectual e a perfilarse como a estratexia para comprender o mundo con máis garantía. Descartes, Spinoza, Bacon, Galileo... foron os grandes creadores e impulsores do método, tanto a nivel filosófico como científico. Especialmente é Francis Bacon o artífice do método científico, magnificamente explicado no seu *Novum Organum*. O método científico proposto por Bacon está fundamentado na tese de que a observación sistemática ten que ser a fonte do coñecemento da natureza. Non obstante, hai que ser xustos coa historia e recoñecer que esta idea baconiana xa estaba presente no método que Aristóteles aplicara á bioloxía. E na física e na astronomía dos alexandrinios. E no proceder investigador de Copérnico, Tycho Brahe, Kepler, Gilbert, Harvey...

Porén, no método científico hai algo máis que esa simple apelación á observación dos feitos. A formación de hipóteses e o uso de métodos matemáticos son tamén elementos esenciais de dito método. Bacon estaba convencido de que a acumulación de datos empíricos tiña que dar automaticamente lugar ao descubrimento das regularidades naturais que busca a ciencia. A ocupación dos científicos debía

consistir en acumular observación tras observación, experimento tras experimento, e apuntar os resultados. Teorizar era para Bacon unha perda de tempo porque as verdades xerais xurdirían por si mesmas en canto se reunise unha colección suficientemente ampla de feitos particulares.

A epistemoloxía dos últimos tempos modificou a base do método baconiano. En efecto, o cerne do método científico actual son as hipóteses que se propoñen como modelos posibles de explicación dos fenómenos observados como problemas. “O home de ciencia, ben sexa teórico ou experimental, propón enunciados —ou sistemas de enunciados— e contrástaos paso a paso. En particular, no campo das ciencias empíricas constrúe hipóteses —ou sistemas de teorías— e contrástaas coa experiencia por medio de observacións e experimentos. Segundo a miña opinión, a tarefa da lóxica da investigación científica —ou lóxica do coñecemento— é ofrecer unha análise lóxica de tal modo de proceder: isto é, analizar o método das ciencias empíricas.” (Karl R. Popper: *A lóxica da investigación científica*). Con esa opinión coincide Mario Bunge cando escribe que “a maior parte dos mecanismos responsables das aparencias están ocultos.

Entón, en lugar de tratar de velos, hai que imaxinalos" (Bunge: *Teoría e realidade*). Hai algo nesta afirmación bungeana que nos retrotrae aos conceptos kantianos de fenómeno e noumeno. E de igual maneira, á física macroscópica e á física microscópica.

O método científico fai referencia á ciencia como un conxunto de pensamentos universais e necesarios, e que en función disto xorden determinadas calidades importantes, como a de estar constituída por leis universais que conforman un coñecemento sistemático da realidade. Dito método empeza sendo un procedemento na investigación para descubrir as formas de existencia dos procesos obxectivos e logo profundar nos coñecementos así adquiridos.

Se os fenómenos observados no mundo fosen completamente comprensibles para os seres humanos non habería necesidade de investigación científica. Pero como a realidade nos ofrece constantemente experiencias novas e non sempre intelixibles, a curiosidade arrástranos a buscar as razóns e os porqués de tales condutas obxectivas. E, de momento, o método científico que se utiliza na investigación do mundo parece ser unha forma suficientemente crible para

acceder ás solucións máis verosímiles.

O punto de partida do método científico é sempre a existencia dun problema. "O coñecemento científico é, por definición, o resultado da investigación científica, ou sexa, da investigación realizada co método e o obxectivo da ciencia. E a investigación, científica ou non, consiste en achar, formular problemas e loitar contra eles. Non se trata simplemente de que a investigación empece polos problemas: a investigación consiste constantemente en tratar problemas. Deixar de tratar problemas é deixar de investigar, e ata suspender o traballo científico rutinario. A diferenza entre a investigación orixinal e o traballo rutinario consiste só en que a primeira traballa problemas orixinais, ou estuda problemas vellos con formulacións orixinais, mentres que o traballo científico rutinario se ocupa de problemas que tamén o son, por exemplo, problemas dun tipo coñecido e estudados por un procedemento coñecido" (M. Bunge: *A investigación científica*).

Segundo a Mario Bunge, considero necesario ampliar e explicar ese concepto de "problema" que debe presidir toda actividade investigadora. Nos últimos traballos do pensador arxentino atopamos analizados

máis polo miúdo dous tipos de problemas: os *directos* e os *inversos*. Os primeiros forman parte da maioría dos problemas científicos abordados polas diversas ciencias; son problemas "cuxa investigación procede, xa segundo a secuenciación lóxica, xa segundo a corrente de acontecementos, é dicir, ou de premisa(s) a conclusión(s), ou de causa(s) a efecto(s)" ("Problemas inversos", en *Congreso-homenaxe internacional a Mario Bunge*. Grupo Aletheia). Os segundos son máis difíciles, con máis solucións e menos utilizados por filósofos e investigadores de ámbito social. "Un problema inverso é un problema cuxa investigación remonta a secuencia lóxica e a corrente dos acontecementos; ou sexa, vai desde conclusión(s) a premisa(s), ou desde efecto(s) a causa(s)" (Mario Bunge: ("Problemas inversos"). Obter as solucións dada unha ecuación alxebraica é un exemplo de problema directo; formular unha ecuación alxebraica a partir dun número ou función sería un exemplo de problema inverso. Demostrar a existencia do mundo utilizando o argumento ontolóxico de San Anselmo sobre a existencia de Deus é un problema directo; demostrar a existencia de Deus mediante as *vías tomistas* (baseadas na existencia do mundo) é un problema inverso.

A C T U A L I D A D E

Os problemas inversos resultan ser máis intelixentes, abertos e orixinarios que os directos. Sobre un determinado fenómeno observado pódense buscar incalculables explicacións a modo de teorías ou modelos, en cambio se partimos dunha determinada teoría, a explicación sobre dito fenómeno é pechada e predeterminada. "Nunca unha idea relativa a obxectos físicos é unha descrición fotográfica dun referente proposto, senón unha representación hipotética, incompleta e simbólica do mesmo" (M. Bunge: *Teoría e realidade*). Xa dixera tamén neste senso Stuart Mill no seu libro *Sobre a liberdade* que "a unidade da opinión non é desexable, agás que resulte da máis libre e completa comparación de opinións opostas, e a diversidade non é un mal, senón un ben."

CAIXAS NEGRAS E CAIXAS TRASLÚCIDAS

Retomando de novo a Bunge (*Teoría e realidade*), as teorías científicas e os seus referentes comparáronse a dispositivos "en forma de caixas con cuadrantes externos que poden manipularse". Os cuadrantes corresponden a variables externas que representan propiedades observables, mentres que as pezas do interior da caixa

corresponden a variables internas ou hipotéticas. Se para que a caixa funcione só hai que manipular os cuadrantes, temos unha teoría de caixa negra, pero se ademais dos cuadrantes nos vemos obrigados a introducir un mecanismo interno con variables internas ou construcións hipotéticas, temos unha teoría de caixa translúcida. As teorías das caixas negras relaciónanse coas teorías fenomenolóxicas ou condutistas; as teorías translúcidas asóciase ás teorías representacionais.

"As teorías da caixa negra son aquelas cuxas variables son todas externas e globais. As teorías de caixa translúcida, por outra banda, conteñen ademais referencias a procesos internos que se describen por medio de variables indirectamente controlables, as cales non ocorren na descrición da experiencia ordinaria". As teorías da caixa negra concéntranse na conduta de sistemas e, particularmente, nas súas entradas e saídas observables. As teorías da caixa translúcida non consideran a conduta como algo último, senón que tentan explicala en termos da constitución e estrutura dos sistemas concretos de que se ocupa; a tal fin introducen construcións hipotéticas que establecen detallados vínculos entre os *inputs* e *outputs*

observables" (Bunge: *Teoría e realidade*).

A maioría dos seres humanos interpretamos o mundo no que nos atopamos seguindo o modelo da "caixa negra". Aprendemos por experiencia a conduta dos fenómenos físicos (macroscópicos) e actuamos con eles coa familiariedade de observacións anteriores. Seguindo este modelo, hai máis preocupación por comprender a conduta global do mundo que por coñecer as causas da mesma ou investigar a súa estrutura interna. O coñecemento que utiliza unha persoa acerca do mundo utilizando o modelo de "caixa negra" poderíase sintetizar nesta igualdade: $O = MI$. "O" representa as expectativas (*output*) dunha situación física determinada (por exemplo, a chuvia); "I" representa o estado inicial do sistema (*input*) ou o conxunto de estímulos (por exemplo, o ceo nublado, vento do sur, temperatura alta...); "M" expresa as propiedades da situación determinada da caixa (no caso proposto, establece a relación entre os datos observados (*input*) —nubes, dirección do vento, temperatura...— e as expectativas creadas (*output*) —chuva—. É evidente que a gran maioría dos humanos descoñecen as claves internas de "M", as relacións

lógicas que establecen a conexión entre os datos *input* e *output*. Para ver un programa de televisión só sabemos que hai que enchufar o televisor á corrente eléctrica e buscar a canle preferida. Pero no caso de non ver ningunha imaxe na pantalla despois dos dous pasos anteriores xa non sabemos que facer. Temos certos coñecementos de que debe haber algo no interior do televisor que non funciona, pero non sabemos que. Por iso avisamos a un técnico que nos solucione o problema. Esta simple actividade cotiá representa un modelo de conduta respecto ao coñecemento baseado no modelo de *caixa negra*. Coñecer as causas internas dos fenómenos observados — por exemplo, por que non funciona o televisor— instálanos xa no modelo de *caixa traslúcida*. As teorías científicas nas súas orixes empezaron situándose no modelo de *caixa negra*, pero na actualidade, e desde hai décadas, funcionan no modelo de *caixa traslúcida*. O experimento, citado anteriormente, realizado no acelerador de partículas LHC pertence ao modelo de *caixa traslúcida*.

Admitir unha determinada teoría para explicar un paquete de fenómenos non supón esgotar a capacidade de crear e formular

outras moitas coa mesma finalidade. Hai moitos modelos dentro da ciencia que se poden aplicar para xustificar determinadas condutas dos obxectos do mundo físico. Así, para explicar a presenza do ser humano no planeta Terra pódense utilizar as teorías fixistas, as teorías transformistas, as teorías mutacionistas, as teorías evolucionistas, etc. A posición nunha determinada teoría avánzanos unha determinada conduta nun sistema de fenómenos; pero un determinado sistema de fenómenos non nos arrastra inexorablemente a unha determinada teoría.

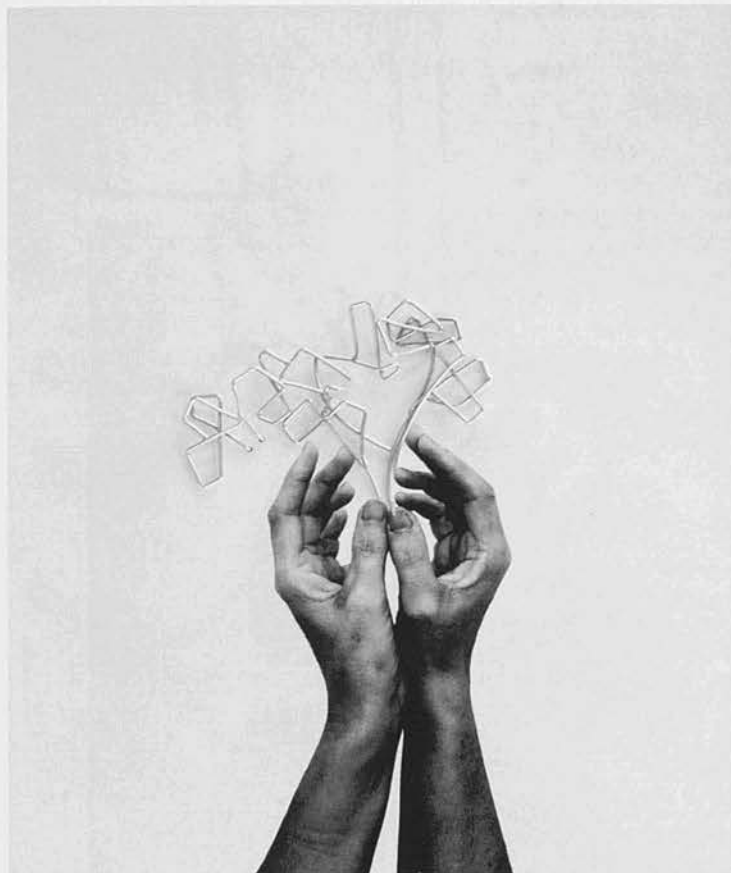
A natureza e a orixe das teorías científicas revelan unha enorme dependencia respecto das teorías filosóficas, sobre todo das empiristas-materialistas e das racionalistas-idealistas. O modelo abstraccionista aristotélico, de base empirista, impregna de realismo a interpretación epistemolóxica da ciencia, polo que, por un lado, a existencia obxectiva, empírica e extrasubxectiva dos fenómenos está fóra de sospeita e, polo outro, a actividade mental do subxeito resulta imprescindible para calquera lei, hipótese ou teoría científica. En cambio, no modelo platónico, do que atopamos ecos no “mundo-3” de Popper, ou nos modelos racionalistas modernos, o

mundo empírico, obxectivo e material queda perigosamente cuestionado. O *acosmismo* de Malebranche (coñecemos o mundo aínda que non exista, porque o coñecemento é exclusivamente de ideas), a *monadoloxía* de Leibniz (as mónadas son inmateriais, polo tanto non existe a materia, e o espazo non existe, senón que é un concepto —idea— ben fundado) ou o *apriorismo* kantiano reivindicando o papel das ideas e do suxeito desprezando o valor do obxecto. Desde esta última perspectiva, as teorías científicas serían modelos subsistentes, con existencia autónoma (“Ideas, en Platón; obxectos do “mundo-3”, en Popper) ou serían produtos exclusivamente do pensamento humano (“categorías”, en Kant; “apercepcións”, en Leibniz; “intuición das ideas divinas”, en Malebranche). Os conceptos de “harmonía preestablecida” (Leibniz), categorización das intuicións (Kant), ontoloxismo (Malebranche) ou “methesis” (Platón) serían os primeiros alicerces dunha fundamentación epistemolóxica da ciencia pura á que nos estamos referindo neste estudo.

O TALÓN DE AQUILES DO MÉTODO CIENTÍFICO

“As crenzas que consideramos de máis garantía non teñen máis

A C T U A L I D A D E



salvagarda que unha permanente invitación a que se demostre que son infundadas" (J. Stuart Mill: *Sobre a liberdade*).

Di Bunge que o proceder científico empeza coa observación dos feitos, despois estes feitos descríbense, logo fórmulanse hipóteses, constrúense teorías

para explicalos, dedúcense conclusións particulares verificables, obsérvanse novos feitos, contrástanse as conclusións e finalmente, se se fai necesario, corríxe as súas conxecturas.

A inferencia lóxica, tanto dedutiva como indutiva, é un

recurso imprescindible na formación das teorías científicas, pero o seu uso supón eivas intelectualmente serias respecto á propia coherencia intelectual que debe presidir a formación da ciencia. O mestre da lóxica dedutiva foi Aristóteles, que a simplificou no *siloxismo*, pero non faltaron críticas ao mesmo considerando que nel a conclusión xa está contida nas premisas (por exemplo, *Sócrates é mortal* non di nada novo respecto á información contida na combinación destas dúas premisas: *Todos os homes son mortais* e *Sócrates é home*), polo que non existe ampliación real de coñecemento. As inferencias dedutivas —deducións lóxicas— resultan tautolóxicas porque non incrementan o noso coñecemento. Ademais, como escribe Hans Hahn, "non se basean, de ningún modo, nas conexións reais entre os estados de cousas, que apreendemos mediante o pensamento... Pero a dedución lóxica, aínda non sendo outra cousa que transformación tautolóxica, resulta importante para nós porque non somos omnisapientes" (J. A. Ayer: *O positivismo lóxico*).

A investigación científica diríxese, primordialmente, ao descubrimento de proposicións xerais, pero estas non se poden formular inmediatamente senón só partindo de proposicións

singulares ou particulares, por medio do método da inferencia indutiva, é dicir, establecendo hipóteses. E tamén foi Aristóteles o que se ocupou da lóxica indutiva, que consiste en chegar a unha proposición universal a partir de proposicións particulares. Pero as críticas á inferencia indutiva foron, se cadra, máis furibundas que as que se fixeron á dedución. Hume criticou este método afirmando que non existe ningunha cantidade suficiente de enunciados de observacións particulares que nos permita inferir loxicamente, e sen restricións, un enunciado xeral ou lei. Tampouco Popper escatimou esforzos en contra do método indutivo. A súa crítica céntrase especialmente no aspecto da *verificación* das proposicións empíricas (proposicións particulares), que el substitúe pola *falsación*. A verificación por indución é unha verificación limitada aos feitos observados e non se pode pretender a universalización das regularidades observadas con sentido universalista.

Cando observamos un certo número de casos particulares que se repiten na realidade e enunciados un principio xeral, o que fixemos é realizar unha indución, que consiste no paso do particular ao xeral. A famosa anécdota sobre o pavo de Popper

manifesta as deficiencias dese método. O resumo desa fábula vén a dicir que na súa primeira mañá na granxa avícola, este pavo descubriu que a hora da comida eran as nove da mañá. Con todo, sendo como era un bo indutivista, non sacou conclusións precipitadas e esperou ata recoller unha gran cantidade de observacións: comía ás nove da mañá, independentemente do día da semana, da temperatura, de días claros ou nublados.... Cada día engadía unha nova proposición observacional á súa lista. Para rematar, a súa conciencia indutivista sentiuse satisfeita e efectuou unha inferencia indutiva para concluír: "Sempre como ás nove da mañá." Pero, ¡ai!, demostrouse de xeito indubidable que esta conclusión era falsa cando a véspera de Nadal, no canto de darlle a comida, cortáronlle o pescozo.

Tradicionalmente, a universalización das características condutuais dos seres físicos descansaba no principio de causalidade. O coñecemento de feitos está fundado na relación causa e efecto. Esa relación interpretouse como un dos principios fundamentais do entendemento. Pero, que contén exactamente a idea de causalidade? Segundo Hume, a relación causal concibiuse tradicionalmente como unha

"conexión necesaria" entre a causa e o efecto, de tal modo que, coñecida a causa, a razón pode deducir o efecto que se seguirá; e viceversa, coñecido o efecto, a razón está en condicións de remontarse á causa que o produce. "Non existen ideas, das que aparecen en metafísica, máis escuras e incertas que aquelas de poder, forza, enerxía ou conexión necesaria, as cales xorden sempre en todas as nosas disquisicións", escribiu Hume.

Que ocorre se aplicamos o criterio de verdade establecido por Hume para determinar se unha idea é ou non verdadeira? Unha idea será verdadeira se hai unha impresión que lle corresponde. Hai algunha impresión que corresponda á idea de "conexión necesaria" e, polo tanto, é lexítimo o seu uso, ou é unha idea falsa á que non corresponde ningunha impresión?

Se contemplamos o choque de dúas bólas de billar, dinos Hume, observamos o movemento da primeira bóla e o seu impacto (causa) sobre a segunda, que se pon en movemento (efecto); en ambos casos, tanto á causa como ao efecto correspóndelles unha impresión, sendo verdadeiras as devanditas ideas. Estamos convencidos de que se a primeira bóla impacta coa segunda, esta desprazarase ao supoñer unha "conexión necesaria" entre a

A C T U A L I D A D E

causa e o efecto. Pero, hai algunha impresión que lle corresponda a esta idea de "conexión necesaria"? Non, di Hume. O único que observamos é a sucesión entre o movemento da primeira bola e o movemento da segunda; do único que temos impresión é da idea de sucesión, pero por ningunha parte aparece unha impresión que corresponda á idea de "conexión necesaria", polo que habemos de concluír que a idea de que existe unha "conexión necesaria" entre a causa e o efecto é unha idea falsa.

O que denominamos causa-efecto (principio de causalidade) non é máis que unha impresión empírica do anterior-posterior. Se funcionasen os fenómenos baixo o modelo categorial causa-efecto, todo o futuro cósmico sería previsible para un xenio como o "demonio laplaciano". E no mundo todos os fenómenos estarían determinados *a priori* en función da natureza das causas coincidentes nun momento dado.

Esta forma de modelar o mundo foi propio da Física clásica (Galileo, Newton, Kepler...). Non obstante, o pensamento contemporáneo ofrece variantes na interpretación da realidade física. Existe unha vertente que se coloca nun punto desde o que procura superar a Física clásica utilizando axustes nos conceptos de espazo e tempo, masa e

enerxía, aínda que conserva a esencia do causalismo. É o caso de Einstein e da súa Teoría da relatividade. Pero hai outra tendencia, a da Física cuántica, que á súa vez se escinde en dúas alternativas: a) unha que cambia por completo a orde de cousas da física ao facer intervir o azar con categoría ontolóxica nos fenómenos físicos, mostrándonos un mundo —o mundo do átomo— que é o reino do puro indeterminismo ou probabilismo e de certas abstraccións matemáticas coas cales se comprende a realidade atómica. Esta tendencia está representada por M. Born, N. Bohr, W. Heisenberg, P. Jordan, P. Dirac... b) A outra —representada por Louis de Broglie, F. Joliot-Curie, Erwin Schrödinger... aspira a unha interpretación causal e obxectiva da mecánica ondulatoria.

Pero aceptando o *principio de incerteza* de Heisenberg, resulta imposible coñecer simultaneamente a velocidade e a posición dun electrón. Sabemos que para superar certos inconvenientes na medida do estado inicial dun sistema, debemos correlacionar esta medida coas nocións de aproximación e contorna; agora ben, da continuidade aceptada para os procesos do mundo físico, resulta que en teoría polo

menos podemos facer aproximacións tan precisas como se queira, pero chegados a este punto atopámonos en franca contradición co principio de Heisenberg, xa que este afirma que a precisión non pode levarse máis alá do valor da constante de Planck ($h = 6,63 \times 10^{-27} \text{ erg s}$). Logo, se en principio resulta imposible definir o estado inicial dun sistema atómico, todo o máis que podemos aspirar entón, en canto ao seu comportamento futuro, é ao coñecemento estatístico ou probable do mesmo; en consecuencia, o causalismo determinista que permite predicir un estado final único do sistema cuxo estado inicial se coñece, declárase en creba.

Retomando a teoría das *caixas —negras e traslúcidas—* podemos afirmar que o mundo microscópico sería o fundamento do modelo de caixa traslúcida porque o funcionamento do mundo macroscópico (relacionado co modelo caixa negra de coñecemento) depende do mundo microscópico. Noutras palabras, o mundo subatómico sería a base dun coñecemento científico superior e máis prestixioso; e en consecuencia, o principio de causalidade que subxace subrepticamente na formulación das hipóteses científicas queda devaluado.

CONCLUSIÓN

É un erro moi frecuente confundir ao filósofo co científico, e a razón pode estar en que ningún científico renuncia seriamente á filosofía e algúns filósofos, na súa pretensión, cren que propoñer unha teoría é comprobar. O coñecemento científico é dinámico e consecuente. A ciencia permítelle aos humanos elucubrar todo o que queiran, pero tarde ou cedo esixiralles que contrasten as súas teorías coa realidade; é aí cando a ciencia se endurece e empeza a diferenciarse das demais ideas e doutros saberes, chámense opinións, mitos, relixións ou filosofías. O que fai que a ciencia sexa ciencia, é a súa posición de desconfianza ante o coñecemento obtido e a súa confianza en obter un coñecemento moito mellor que o reemprace. Como ben sinalou Mario Bunge, "hoxe en día circulan pola sociedade varias ideas e tópicos, que parecen renunciar dos valores da Ilustración como son: a razón, a obxectividade, a procura da verdade e o escepticismo, os cales forman parte da práctica científica". Nunca chegaremos á verdade absoluta acerca do mundo no que vivimos, pero o que si se pode afirmar é que da man da ciencia nunca nos imos deter cara á súa aproximación.



Non obstante, tampouco se pode ser inxenuos crendo que a ciencia o pode explicar todo. A fragilidade e as deficiencias epistemolóxicas e lóxicas do método da ciencia pura ou básica arrastran e impregnan de

limitacións todos os procesos e os resultados da ciencia aplicada, que é a que nos resulta máis familiar e útil.

A C T U A L I D A D E

O FRAUDE DE FREUD

As mulleres soportan a metade do ceo e correspóndelles a metade dos raios do sol.

Proverbio chinés

A diferenza entre a medicina practicada antes do Renacemento e a da Idade Moderna é que na primeira época, o coñecemento médico establecido era aceptado sen cuestionalo; é dicir, percibíase coma un dogma, tamén era produto da interferencia dun poder sobrenatural ou ben da acción maléfica doutro ser humano e, por último, tiña un contido máis emocional que científico. As teorías de Freud, a pesar de ter nacido nos primeiros anos do século XX estaban máis preto do Renacemento que da época en que saíron á luz. Eivadas dende a súa concepción, polo indemostrable das súas afirmacións, polo establecemento de relacións causais entre feitos que non se podían demostrar e por fundamentarse nas súas crenzas persoais, afastáronse do rigor científico converténdose en teorías auto-consistentes, para el e para os seus discípulos e seguidores, que non demostraban o que proclamaban. Estas teorías veñen adornadas co erro sistemático, nesgo, da inclinación mental e falta de neutralidade que supuña ter nacido coa marca da sociedade patriarcal, afirmando a

existencia de esencias ou naturezas de cada xénero e, xerminando a sombra do prexuízo da inferioridade do sexo feminino. Freud pasou por alto a práctica dunha ética responsable, o respecto aos valores da outra e a capacidade de cuestionar os puntos de vista propios e alleos, condicións sen as cales non é posible a neutralidade nin o rigor científico.

Karl Popper, no seu modelo de demarcación da ciencia, tomou a psicanálise como exemplo de pseudociencia porque violaba o Principio de Falsabilidade, en contraste coa teoría da relatividade de Einstein. Popper observou que mentres as condicións de refutación da hipótese de Einstein estaban determinadas con precisión, e Einstein estaba disposto a comezar de novo se a evidencia non as sustentaba, as teorías de Freud eran infalsables e permitíanlle reinterpretar a evidencia cando non confirmaba as hipóteses.

A psicanálise é o tipo de especulación previa á formación de hipóteses científicas. A postura de Freud, totalmente antiempirista, buscaba confirmacións e interpretaba a evidencia contraria de modo favorable a súa tese, chamándolle "resistencia" á terapia. Se a razón é, como di Russell, o

intento de coñecer a verdade en lugar do intento de probar o que desexamos, entón os fallos na psicanálise son exemplos de abusos, coñecidos en socioloxía como hipóteses auto-cumpridas. Para Mario Bunge non se axusta ao método científico, a máis de non cumprir o importante requisito de consistencia externa, é dicir, trátase dunha disciplina illada do resto do coñecemento. Non interactúa con disciplinas como a psicoloxía experimental ou a neurociencia cognitiva, é máis, a psicanálise non é congruente coas ideas desenvolvidas por estas disciplinas. Estas non acharon nada que poida apoiar a psicanálise, senón máis ben información que a contradi.

Skinner tamén criticou aos psicanalistas por especular cos procesos internos cando non dispoñen dos medios de observación axeitados. Construcións metapsicoanalíticas como o complexo de Edipo, o complexo de castración, o desexo fálico das mulleres e o instinto da morte, non posúen ningunha base empírica ou científica, máis ben son interpretacións con doses de persuasión que nada teñen que ver co descubrimento.

O pai da psicanálise, animado por intencións científicas e racionais en aparencia, fundou unha extensa escola de acólitos, charlatáns e pseudocientíficos

cuxos desvaríos chegaron aos nosos días, afirma Juan José Sebrelli, acusando a Anna Freud e a súa amiga, a princesa Marie Bonaparte, de inimigas acérrimas da liberación da muller. O que se perfilaba nos seus inicios só como un instrumento terapéutico, chegou a niveis do que en filosofía se coñece como un Sistema de Pensamento. Acadou unha importante influencia no cine e na literatura do século XX debido á divulgación atractiva que supuña a busca detectivesca de desvelar a profundidade da mente.

Wittgenstein pensaba que a psicanálise era unha mitoloxía poderosa, da que era difícil desembarazarse. Sinalaba que, a pesar de que segundo Freud sería moi difícil que a xente aceptara a súa teoría, foi máis ben ao revés: a teoría seduciu case de inmediato e volveuse parte do sentido común popular. Unha das explicacións que ofrece Wittgenstein é a similitude con moitos mitos que se encontran amplamente na cultura.

Van Rillaer agrega outras razóns, 1) Freud falou de sexualidade nunha época de moita represión sexual, e isto fixo que a súa teoría adquirira rapidamente popularidade. 2) É unha teoría con aspecto científico que permite explicar calquera fenómeno, non importa o complexo que sexa, o cal é moi atractivo para adoptar

como ideoloxía (máis moi distinto dunha teoría rigorosa) 3) Posúe características similares á relixión (fe no invisible, apelación á autoridade, ritos de iniciación) ocupando o lugar dunha relixión laica nun período histórico de crise das relixións 4) Non menos importante é o ton literario de Freud, os seus escritos semellan contos (*Libro dos sonhos*). 5) Por suposto non todo na súa teoría é falso, pero os datos máis válidos (as trampas do amor propio, a importancia da linguaxe e a relevancia dos vínculos humanos) non son especificamente freudianos senón que xa se encontraban noutras teorías filosóficas e psicolóxicas. Co cal, segundo Rillaer, **poderíase resumir que na teoría, o orixinal non é certo e o certo non é orixinal.**

A investigación, sempre ten un carácter político, está sempre afectada por valores e ten sempre consecuencias políticas. As investigacións de Freud, ao contrario doutras cun impacto social pequeno, debido a que as súas repercusións descansan nos poeirentos andeis das librerías e, polo tanto, non son preocupantes, contaxiárono todo a pesar de non ser unha investigación emancipadora, máis ben todo o contrario, para nada pensou Freud en transformar a sociedade

occidental, nin na liberdade, nin na igualdade, nin na xustiza.

O nesgo confirmatorio da psicanálise, prestar máis atención aos datos favorables e ás propias crenzas e ignorar os datos contrarios, foi o causante de que Freud non tivera nada en conta do que xa dixeran Engels, "a muller, no réxime capitalista, é o obreiro do home, de aí que no réxime escravista sería a escrava do home, e no feudal a serva do home, esta escravitude das mulleres entorpeceu o desenvolvemento da súa intelixencia fomentando o dos sentidos. A súa condición de sometemento, do xénero coma xerarquía de poder, Freud pasouna totalmente por alto "*a anatomía é o destino*" baseándose no esencialismo de xénero, (nin por un momento pensou na especie humana como unitaria), e na negación do económico e social, detívose, en exclusiva, no biolóxico. Seguiu unha orde que vai do material, ausencia de pene, en dirección ao espiritual, envexa do pene (crenza propia dun tremendo infantilismo intelectual), do medio físico, as crenzas relixiosas e os mitos, propio dunha racionalidade de tipo evolucionista.

Lacán, vai máis alá e dicía que "a muller non e-xiste", a palabra así cortada é de Heidegger, quere dicir que o ser viril maniféstase

A C T U A L I D A D E



nunha proxección, é pois, un símbolo fálico e como a muller é cóncava non pode proxectarse, entón non existe. Isto recorda a ideoloxía "dos dons" de acordo coa cal a presenza ou ausencia de

determinados dons no nacemento levaríanos a ocupar un estatus superior ou inferior. Vinculada ao racismo e ao sexismo, pretende lexitimar que certos pobos están máis dotados que outros e que os

homes teñen unha intelixencia práctica e as mulleres afectiva ou emocional. Esta ideoloxía monstruosa non deixa de ser utilizada para defender os intereses dos dominantes sobre os dominados, tanto entre as distintas razas coma entre homes e mulleres. A vista disto, é difícil, senón imposible, non estar de acordo co filósofo e sociólogo francés Pierre Fougereyrollas cando afirmaba: "todas estas banalidades clericais están expresadas nunha xerxa que dá impresión de pensamento, cando en realidade non pensa nada. É máis, vai en contra dun aspecto dos máis positivos do pensamento ilustrado, a concepción igualitaria dos seres humanos, segundo a cal a diferenza de sexos non altera a igualdade de condición". Pensamento que tamén está presente en *O Segundo Sexo* de Simone de Beauvoir.

Xa no século V a. de C. foron os Sofistas os que consideraron que os seres humanos son iguais por natureza sendo a sociedade a que crea as diferenzas. O lema de principios do século XX "A cultura substitúe a natureza" non fixo efecto nos psicanalistas polo que respectaba ás mulleres. Non foi ata 1949 cando Simone de Beauvoir en *O Segundo Sexo*, facéndose eco deste lema, afirmou que moitas das

características que presentan as mulleres non lle veñen dadas pola xenética, senón por cómo foron educadas e socializadas.

En Freud, tópanse dous límites, o "etnocentrismo" ao definir a muller a partir do modelo masculino, "a muller é o home menos o pene" Haberá un sexismo máis vulgar? E o "eurocentrismo" ao mostrar que non puido saír do sistema cultural xudeu-cristián de Occidente, iso que mostrou interese pola etnografía, máis non o suficiente, senón tería caído na conta do que en etnografía se coñece como "estrañamento", técnica pola que se persegue saír do sistema cultural propio para poder analízalo con neutralidade e libre de prexuízos. O estrañamento, é unha actitude que faculta para realizar dúas operacións da máxima importancia: en primeiro lugar predispón para someter a falsación as hipóteses, é dicir, permítenos percibir que outras persoas non fan nin pensan o mesmo que eu faría ou pensaría e, en segundo lugar, permite unha actitude relativista ante o que non encaixa cos nosos esquemas converténdoo nunha fonte frutífera de reflexión intelectual.

A cultura, proporciona individuos cuxo comportamento non se pode entender só co estudo da anatomía e da fisioloxía,

senón que se ten que estudar a través da análise do determinismo social, é dicir, do proceso de condicionar e modelar. A Freud, foille suficiente a anatomía e a fisioloxía, que ben puido ter sacado da narración bíblica da creación, a muller feita dun anaco de home, a diferenza do home completo feito a imaxe e semellanza de deus, para desenvolver unha teoría sobre as mulleres, pasando totalmente por alto o sometemento e a desigualdade na que vivían, a capacidade dos homes para negar ás mulleres relacións sexuais ou de imporllas para o seu exclusivo beneficio, para dirixir ou explotar o seu traballo, para controlar ou roubarlles os fillos, para confinalas fisicamente e privalas de todo movemento, para usalas como obxectos en transaccións entre homes e para restrinxir a súa creatividade ou negarlles a participación en amplos sectores do coñecemento social e nos avatares culturais.

Os primeiros psicanalistas foron defensores da familia tradicional, da parella monogámica e do papel estereotipado da muller como esposa e nai, foron detractores de toda liberdade amorosa e de toda forma de sexualidade non convencional, á que denominaba perversión (os homosexuais non foron aceptados nas sociedades psicanalíticas ata

ben entrado o século XX). Idealizaron o amor materno, aínda que a nai desempeñaba un papel secundario na familia respecto ao do pai. A psicanálise que recomendaban ás mulleres tiña por obxectivo a resignación ás esixencias da súa natureza sexual e a frustración das súas realizacións persoais. No século XIX médicos e filósofos xa afirmaran que o útero era o órgano determinante na muller, na oposición cerebro-xenitais, o primeiro está totalmente determinado polo segundo. Schopenhauer, inspirador de Freud, chegou a dicir que as mulleres son algo así como unha escala intermedia entre os animais e o especificamente humano.

Para Freud, Stuart Mill estaba tolo porque falaba da igualdade dos xéneros, cando el pensaba que as mulleres eran moralmente inferiores e comparábaas cos nenos. Estas ideas pouco humanitarias e moi conformistas, recordan as falsas atribucións aos pobos primitivos de inferioridade ou de incapacidade mental que algúns antropólogos seguían mantendo no segundo terzo do século XIX. Nun artigo de 1931 sobre a sexualidade feminina afirmaba "o desenvolvemento da sexualidade feminina vese complicado pola necesidade de renunciar á zona xenital

A C T U A L I D A D E

orixinalmente dominante, é dicir, ao clítoris, en favor dunha nova zona, a vaxina" non é de estrañar que a primeira muller psicanalista, Marie Bonaparte no seu primeiro libro "A sexualidade feminina", escrito baixo a atenta mirada de Freud, predicara a mutilación do clítoris, aducindo que en moitos casos cando unha muller se desví da normalidade convén facer unha intervención cirúrxica para mellor cumprimento da función normal. Semellante aberración mutiladora e primitiva só podía ter a razón utilitarista de relegar a sexualidade da muller á función reprodutora e restarlle capacidade de goce.

Respecto ás terapias psicanalíticas, dende xa hai algún tempo, é ben coñecida a diverxencia entre a evolución dos casos clínicos tal e como Freud os presentaba nos seus textos e os casos reais. O caso de Sergei Pankejeff (o home dos lobos) e o de Anna O. son dous casos dos máis famosos que Freud afirmou ter curado sen presentar as probas correspondentes. Anna O. non só non foi curada pola psicanálise senón que foi mal diagnosticada xa que non era histeria o que padecía senón unha seria enfermidade física coñecida como meninxite tuberculosa, é máis, recuperou a saúde mental grazas ao compromiso e militancia polos dereitos sociais e o

feminismo. Pankejeff, pola súa parte, cobraba un soldo mensual a cargo da fundación Sigmund Freud co propósito de mantelo oculto en Viena para que o fraude non se fixera público.

No ano 2005, publicouse en Francia *O libro negro da psicanálise*, onde máis de corenta especialistas analizaban a Freud, as súas teorías e prácticas, e todo o que veu despois. Agora, acaba de aparecer unha nova edición de *A regra do xogo. Testemuñas de encontros coa psicanálise* (Gredos, 2006), reunindo comentarios de artistas, escritores, psicanalistas e intelectuais sobre a súa relación, teórica e práctica, con esa disciplina, esta nova edición incorpora diferentes apartacións procedentes de España e Arxentina. Este libro de comentarios é só iso, comentarios subxectivos de distintos persoeiros que falan de curacións, de terapias contra o aburrimiento, de axudas para render nos exames, en definitiva do beneficioso que lles foi o diván. O mesmo dirían os católicos practicantes do confesionario e da confesión. Paréceme ben que cada un poña a fe no que queira, sempre que non se pretenda pór á mesma altura que o recoñecido como científico. Que as opinións e experiencias persoais non se



utilicen para dar sensación de desacordo sobre se a psicanálise é unha ciencia ou un fraude. Mario Bunge di que unha pseudociencia, entre as que se encontra a psicanálise, é un montón de macanas que se venden como ciencia. Tahar Ben Jelloun, incluído en *A regra do xogo*, sostén que "rexear a psicanálise vén do medo a ir ao fondo de un e do medo a descubrir o que non se ten en absoluto desexos de descubrir" o mesmo se podería afirmar a cerca dos ateos, que rexear a deus só porque teñen medo a chegar ao fondo e toparse con el, e non porque non exista ningunha evidencia da súa existencia. Como

afirmaba Wittgenstein "interpretar non é descubrir senón persuadir" Eysenck vai máis alá e afirmou que Freud "foi, sen dubida un xenio; non da ciencia, senón da propaganda; non da proba rigorosa, senón da persuasión". Souberon persuadir e con éxito as clases privilexiadas xa que contaban co tempo e cos cartos suficientes, o pago da sesión formaba parte da terapia, para mercar longas sesións de diváns e longos silencios dos psicanalistas.

A maior parte das teorías de Freud foron abandonadas por non ser consistentes cos achados da psicoloxía experimental e da bioloxía. En xeral, a súa vixencia diminuíu considerablemente dende mediados do século XX pola aparición de tratamentos psicolóxicos empiricamente validados na súa maioría cognitivo-condutuais.

O libro, mencionado en *Racionalismo político e literario* de M^{re} Xosé Queizán, de Sánchez Ron *O século da ciencia*, afirma que o século XX non se pode entender sen recorrer ao coñecemento científico e á tecnoloxía, que estes modificaron a maneira en que vivimos e as nosas crenzas, xa que afectaron aos dereitos humanos, á liberdade e á xustiza. Baixo eses termos non cabe a máis mínima dúbida de que a psicanálise non será lembrada



por eses valores polo que respecta ás mulleres, que conformamos a metade da humanidade, aínda que para moitos, e non só doutras culturas, a humanidade séguena formando só os homes.

A pesar do anterior, os conceptos masculino e feminino, home e muller, seguen viaxando case intactos a través do tempo e dos distintos movementos filosóficos que os empregan unha e outra vez sen revisalos.

A C T U A L I D A D E

Dende a perspectiva científica desenvolvida na nosa cultura cómpre establecer unha precisión, a distinción formulada por Paul Bohannon e outros, entre o sexo dun ser humano, a súa sexualidade e o seu xénero. Mais aínda hoxe, a cultura occidental moderna profesa unha concepción da tríada "sexo-sexualidade-xénero" caracterizada polos seguintes aspectos: a presuposición de que na especie humana existen só dous sexos, macho e femia, e só dous xéneros, home e muller; a paradóxica combinación dunha oposición entre o sexo como polo biolóxico, natural, e o xénero como polo cultural, coa postulación da determinación "natural" da identidade e o rol de xénero polo sexo; unha concepción da sexualidade esencialista, homofóbica e centrada na reprodución, segundo a cal a orientación sexual dos individuos define a súa esencia sexual, sendo a heterosexualidade a condición natural dos seres humanos e un dos aspectos definitorios do xénero cultural correspondente a cada sexo biolóxico.

A estes prexuízos ideolóxicos da nosa cultura, fórmalle serias obxeccións a teoría biolóxica que de entrada obriga a distinguir entre diferentes aspectos ou dimensións do sexo dun individuo

(sexo cromosómico, sexo xenético, sexo gonadal, sexo hormonal, sexo anatómico interno, sexo anatómico externo) que non sempre se corresponden entre si nin encaixan no paradigma dimórfico predominante nin na afirmación de Freud "a anatomía é o destino".

Este dimorfismo sexual e de xénero produce unha cadea ideolóxica cos seguintes elos: a redución da sexualidade feminina ao papel reprodutor, a atribución da orixe e persistencia da división sexual do traballo ao feito "natural" de que son as mulleres as que paren e crían os fillos, a atribución da desigualdade de poder entre homes e mulleres, a división sexual do traballo bioloxicamente determinada, e finalmente o arraigo das diferenzas de xénero en diferenzas políticas económicas e sexuais, e por medio delas, en diferenzas biolóxicas entre machos e femias.

Hoxe en día, para comprender a Freud ¿onde hai que poñer os testículos coma se fosen óculos? de xeito implícito ou explícito, formando parte do sexo anatómico interno ou do externo? é necesario contar coa posible potencialidade testicular ou é necesario demostrala anatómica ou fisioloxicamente? Afortunadamente o influxo de Freud xa non é o que era, nin as mulleres nin as leis, os

testículos estanse a desprazar de enriba da mesa a debaixo dos pantalóns. Xa só queda por os óculos no seu sitio para distinguir a equidade, a verdade e a xustiza do que non o é.

BIBLIOGRAFÍA

- Sebrelli, Juan José (2007): *El olvido de la razón. Un recorrido crítico por la filosofía contemporánea*. Barcelona, Debate.
- Freud, Sigmund (1931): *Sobre a sexualidade feminina*. Madrid, Biblioteca Nueva.
- Van Rillaer, Jacques: *As ilusões da psicanálise*.
- Beauvoir, Simone (2008): *O segundo sexo*, Volume I, Os feitos e os mitos. Vigo, Xerais.
- Queizán, M^a Xosé (2004): *Racionalismo político e literario*. Vigo, Xerais.
- Freud, Sigmund (2002): *Escritos sobre a histeria*. Madrid, Alianza Editorial.
- Bohannon, Paul e Glazer, Mark (2007): *Lecturas de antropoloxía*. Madrid, McGraw-Hill.
- Nº 22 Festa da palabra [silenciada] (2006): *Os feministas*. Galicia, Concellería da Muller. Vigo.
- Cañedo Dorantes, Luis (1997): *Investigación clínica*. Interamericana. McGraw-Hill.
- Bohannon, Paul (1992): *Para raros nosotros. Introducción a la antropología cultural*. Akal, Madrid.
- H. Puleo, Alicia. *Género y sexo en la filosofía contemporánea*.

ENTRE A POLIS E A VIDA: AS POLÍTICAS DE IGUALDADE

As mulleres desde antigo atópanse asociadas, a nivel simbólico e material, co ámbito da vida e da natureza. Isto privounas, durante moitos séculos, de ser consideradas cidadás de pleno dereito e deixounas fóra das regras da polis. Desde deusas da fertilidade na antigüidade ou raíñas do fogar burgués até gardiás do ecosistema na actualidade toda unha serie de discursos e prácticas asignáronlle o papel de coidadoras universais de criaturas, persoas maiores, bosques,... Isto non só as pechou na imaxe da súa maior capacidade para manter relacións máis empáticas coa contorna humana e non humana senón que tamén as reduciu ao plano do biolóxico, convertíndoas en menores de idade permanentes e privando de valor ao seu traballo.

Mesmamente xa non se considera un traballo porque se realiza fóra da contorna laboral e de xeito gratuito.

O feminismo desde os seus comezos formulou a necesidade de revisar este vínculo e desbotar esencialismos tan fortes como o mito da maternidade. No centenario do nacemento de Simone de Beauvoir é obrigado lembrar que foi xustamente a súa obra, *O segundo sexo*, a que marcou un momento fundacional na revisión de todo entramado cultural que constrúe o ser muller.

Moitas pensadoras e activistas profundarían con posterioridade nesta idea co obxectivo de establecer unha praxe das mulleres e un corpus teórico feminista capaz de contrarrestar a cultura patriarcal.

Beauvoir consideraba que para mudar a "experiencia feminina" forxada nunha educación sexista e incrementar a presenza das mulleres no espazo público a independencia económica das mulleres era a condición necesaria. Autoras como Mary Wollstonecraft ou Virginia Woolf tamén fixeran referencia a este necesario grao de autonomía imprescindible e puxeran na educación o principal motor de cambio na asignación de papeis sociais de mulleres e homes. Isto tivo unha tradución directa no ámbito normativo mediante a aplicación do principio de igualdade de oportunidades. O primeiro paso foi garantir os dereitos básicos de cidadanía para as mulleres e garantirlles, deste xeito, as mesmas oportunidades para acceder ao ámbito público.

Tal vez sexa unha simplificación expositiva excesiva, pero podemos dicir que na orixe das políticas públicas de igualdade a preocupación fundamental era a deficitaria presenza das mulleres na vida pública, do que son exemplos claros aínda na actualidade as maiores

dificultades das mulleres para acceder ao traballo remunerado¹, o efecto tesoiras no mundo académico², ou a escasa presenza das mulleres en postos de responsabilidade política ou empresarial, ... O proceso de recoñecemento dos dereitos das mulleres e a súa efectivización posterior a través de mecanismos como a igualdade de oportunidades ou a acción positiva foi absolutamente determinante para poder contar na actualidade cunha presenza pública das mulleres que dista moito da que, por exemplo, existía en Galiza nos primeiros anos da transición.

Cómpre recoñecer o traballo realizado polo feminismo para tentar que todas as cuestións sobre a presenza e representación equilibrada das mulleres tiveran un espazo na axenda política. Non obstante, aínda é certa a cuestión formulada por Amelia Valcarcel na súa reflexión sobre as mulleres e a política: "mudou tanto a división de papeis sociais que non siga acontecendo que quen vaian detentar un poder determinando sexan moito máis facilmente aqueles que aquelas?" (p.95)³. Certamente o feminismo ten desgastado a forte rocha do patriarcado e moitas cousas teñen mudado, mais o reparto de papeis sociais, que implica un reparto asimétrico de espazos e tempos, non mudou o suficiente para

transformar en feminino a faciana do poder.

As políticas de igualdade de oportunidades e de acción positiva marcaron momentos importantes na implementación das políticas públicas de igualdade. Foron quen de traballar desde os concellos até o goberno de Galiza na dirección de conseguir unha participación máis equilibrada de homes e mulleres. Pero se volvemos sobre o punto co que comezabamos esta reflexión, realmente as políticas de acción positiva e de igualdade de oportunidades, con todos os logros conseguidos, non son capaces de desmontar o problema fundamental subxacente, nomeadamente, todo un enmarañado de relacións que manteñen a vida. Isto non significa unha crítica ao traballo feito, todo o contrario, para poder avaliar as políticas de igualdade necesitamos mostrar os diferentes momentos que existen no seu deseño e implementación.

De feito Judith Astelarra⁴ analiza estes períodos na políticas de igualdade e afirma ao respecto: "que ocorre?, que elas, as mulleres, seguen sendo responsabeis en forma total ou parcial do ámbito familiar e doméstico, independentemente de calquera outra actividade familiar que desempeñen, e a

dobre xornada convértese no seu modo de vida. A avaliación de implementación das políticas de igualdade de oportunidades e de acción positiva conduce inevitablemente ao ámbito privado e a súa incidencia nas actividades

das mulleres, aínda cando modifican a situación das mulleres, subxace o problema de como transformar a organización social que sustenta a discriminación e o rol que ocupan na familia" (p.79).



A cuestión reside en como esa entrada no ámbito público das mulleres non é quen de redefinir o privado. Incluso asumindo completamente o discurso da igualdade como <i>mainstreaming</i>⁵ ou transversalidade de xénero, a noción de conciliación segue a ser ambigua. A conciliación da vida familiar, laboral e persoal sempre aparece vencellada ás mulleres como un tema directamente relacionado co déficit demográfico e os cambios nos estilos de vida familiar. O marco interpretativo da igualdade de xénero que sustenta esta planificación política basease na organización do traballo remunerado e deixa á marxe a organización da intimidade⁶. A consecuencia é unha infravaloración das actividades realizadas tradicionalmente polas mulleres, unha invisibilización da súa función de sustento do espazo público. Como afirma Teresa Torns "o traballo doméstico constitúe un elemento fundamental do benestar na vida cotiá das persoas: resulta prioritario pór en evidencia que da súa existencia depende a dispoñibilidade laboral da poboación ocupada" (p. 59)⁷. Este menosprezo da contribución feminina ao coidado e reprodución da vida humana conleva que a dobre xornada non sexa entendida e que a conciliación se presenta só en	clave feminina ou que se desprece o que de positivo teñen as relacións de coidado. Por unha banda temos que traballar a prol da eliminación desa fronteira entre o público e o privado⁸ con tino de non caer nas trampas do propio patriarcado no que se refire a súa redefinición. Por outra, existe unha materia pendente que algunhas feministas propuxeron desde hai varias décadas, nomeadamente, sen volver aos esencialismos valorar o que de positivo ten unha educación máis centrada nos procesos da vida tanto para establecer novos coñecementos como novas formas de relacións. Moi difícil é a tradución á cotianeidade desta proposta, pero aí reside o seu reto. NOTAS 1. Como exemplo salienta que en Galiza no 2007 o 27% das mulleres en paro teñen estudos universitarios ou que o salario das mulleres galegas é o 74% do dos homes. 2. O efecto tesouras representa o teito de cristal académico, por exemplo, nas universidades galegas cursan estudos un maior número de mulleres e a porcentaxe de catedráticas só é do 12%. 3. Valcárcel, A. (1997): <i>La política de las mujeres</i>, Madrid, Cátedra.	4. Astelarra, J. (2005): <i>Veinte años de políticas de igualdad</i>, Madrid, Cátedra. 5. "O mainstreaming de xénero é a organización (a reorganización), a mellora, o desenvolvemento e a avaliación dos procesos políticos, de modo que unha perspectiva de igualdade de xénero se incorpore en todas as políticas, a todos os niveis e en todas as etapas, polos actores normalmente involucrados na adopción de medidas prácticas (Consello de Europa, 1999). 6. Lombardo, E. (2003): "El mainstreaming de género en la Unión Europea", <i>Aequalitas. Revista Jurídica de Igualdad de Oportunidades entre Mujeres y Hombres</i>, vol.10-15, pp.6-11. 7. Torns, T. (2008): "El trabajo y el cuidado: cuestiones teórico-metodológicas desde la perspectiva de género", <i>Empiria. Revista de metodología de ciencias sociales</i>, nº15, pp.53-73. 8. Unha das liñas estratéxicas de traballo da Secretaría xeral da Igualdade nos últimos tres anos consistiu na posta en marcha do Plan de fomento da corresponsabilidade. O plan inclúe desde a creación da rede de galescolas ata a implementación de medidas de acción positiva para que os homes accedan ao ámbito privado, como por exemplo a subvención para a redución de xornada para homes para o coidado de criaturas.
A C T U A L I D A D E		

A NORMATIVA COMO INSTRUMENTO CAPAZ DE CAMBIAR AS REALIDADES

Aínda que traballadores e traballadoras son iguais ante a lei en virtude da Constitución e de todas as nosas leis, o Goberno galego considerou que un dereito neutral é incapaz de desempeñar unha función de equiparación cando se enfronta a un estado de desequilibrio social entre os sexos no que os homes están firmemente asentados nas elites políticas e sociais.

Para mudar o 3 de maio de 2007 entrou en vigor a Lei 2/2007, do 28 de marzo, do traballo en igualdade das mulleres de Galicia, promovida pola Consellería de Traballo e aprobada polo Parlamento de Galicia ofrecendo ás traballadoras galegas un ambicioso texto legal que ten por obxectivo conseguir que as mulleres, todas, teñan as mesmas oportunidades que os seus compañeiros masculinos de forma real e efectiva no ámbito laboral; conseguir en definitiva que a igualdade formal, que referenda o marco legal vixente, sexa unha realidade na práctica.

A norma fundaméntase na toma de conciencia de que a discriminación sufrida polas mulleres é a máis antiga e persistente no tempo, a máis estendida no ámbito territorial, a que máis formas revestiu ao longo da Historia, e a que afecta ao maior número de persoas.

A paridade é unha proposta política na que se basean as sociedades democráticas máis avanzadas ao propoñer unha estratexia temporal destinada á distribución igualitaria de recursos e de poder entre homes e mulleres. Para o Goberno galego, implantar políticas paritarias significa aplicar a esencia da democracia aos dereitos de cidadanía, entendendo que unha democracia só está lexitimada se os seus homes e as súas mulleres poden exercer plenamente os seus dereitos. En definitiva, o compromiso da Consellería de Traballo, ao promover a Lei foi o de ampliar os límites da democracia.

A Lei 2/2007 foi a primeira no Estado e nas Comunidades Autónomas, dirixida especificamente a remover, do ámbito do emprego e as relacións laborais, eses obstáculos que provocan unha situación inxusta para a sociedade e para as mulleres e, ademais, unha perda inaceptable de activos que este país necesita.

Desde o seu inicio, a Consellería de Traballo abordou esta normativa en permanente comunicación cos axentes sociais da Comunidade Autónoma, coas asociacións de empresarias e empresarios, coas organizacións sindicais máis representativas, coas mulleres, coa Federación

Galega de Municipios e Provincias e coas institucións locais. O resultado é un texto no que se tiveron en conta moitas das súas achegas e que supuxo unha operación política destinada ao crecemento do noso país.

A Lei 2/2007, do traballo en igualdade das mulleres de Galicia nace cunha innegable vontade de actuar e, xa no seu propio texto, establece a entrada en vigor inmediata das melloras dos dereitos do persoal da Administración pública galega, recoñecidas nas Disposicións adicionais primeira - Modificación da Lei 7/2004, do 16 de xullo, para a igualdade de mulleres e homes- e segunda - Modificación da Lei 4/1988, do 26 de maio, da función pública de Galicia-.

Na mesma dinámica, unha vez aprobada a Lei, a Consellería de Traballo non quixo deixar pasar a lexislatura para desenvolve-la regulamentariamente; unha vez máis, puxéronse en marcha todos os mecanismos e reuníronse de novo todos os axentes sociais para facer realidade a súa aplicación práctica. No DOG de 29 de agosto de 2008 publicáronse o Decreto 181/2008, do 24 de xullo, polo que se regula o Consello Galego de Participación das Mulleres no Emprego e as Relacións Laborais, e a integración da igualdade nas políticas de prevención de riscos laborais e o

Decreto 182/2008, do 31 de xullo, polo que se establece a promoción autonómica das medidas municipais de conciliación e se determinan os requisitos para a súa validación e funcionamento.

A razón de todo este esforzo parte da consideración de que a aplicación do enfoque transversal á análise da realidade laboral galega nos fixo detectar múltiples formas de desigualdade, polo que a resposta non pode ser simple. A Lei de Traballo en Igualdade das Mulleres de Galicia establece a transversalidade no exercicio das políticas de emprego e relacións laborais, que exercerá o departamento da Administración autónoma con competencias na área de traballo, coa colaboración co correspondente en materia de igualdade. E tanto a Lei como o seu desenvolvemento regulamentario reflicten este enfoque multidimensional.

En canto ao desenvolvemento regulamentario no Título VII da citada norma contéplase a participación das mulleres no departamento da Administración autonómica competente en materia de traballo, e establécese, nos seus artigos 52 e seguintes, a creación do Consello Galego de Participación das Mulleres no ámbito do Emprego e das Relacións Laborais.



O Decreto 181/2008, do 24 de xullo, polo que se regula o Consello Galego de Participación das Mulleres no Emprego e as Relacións Laborais e a integración da igualdade nas políticas de prevención de riscos laborais, que entrou en vigor o 18 de setembro, recolle a necesidade da creación das estruturas precisas para a introdución e o desenvolvemento do principio de igualdade entre mulleres e homes no ámbito do Emprego e das Relacións Laborais que xorde da obriga da aplicación do principio de transversalidade en todas as políticas públicas.

Este principio de igualdade, inspirador das leis actuais de igualdade de oportunidades entre mulleres e homes, esixe non só a

realización de modificacións funcionais, senón tamén a necesidade de examinar calquera decisión dos poderes públicos desde a perspectiva do seu impacto de xénero incluíndo os actos administrativos, as leis e as actuacións xudiciais. Pero a transversalidade obriga, así mesmo, á realización de modificacións orgánicas que esixen aos poderes públicos actuar de forma coordinada entre si e cos suxeitos privados e a sociedade civil.

A posta en marcha do Consello Galego de Participación das Mulleres no Emprego e as Relacións Laborais responde á necesidade de crear as estruturas precisas para aplicar o principio de

A C T U A L I D A D E

transversalidade de xénero en todas as políticas públicas. Considerando a transcendencia do emprego e a inserción laboral como elementos de mellora substancial da igualdade entre mulleres e homes, considerouse preciso articular esta participación a través de estruturas específicas no ámbito do departamento da administración autonómica con competencias en materia de emprego. E desde unha perspectiva da igualdade, non podemos obviar que as políticas de igualdade se constrúen non só con elaboracións teóricas, senón coas achegas prácticas de quen coñece a cotío a discriminación por razón de xénero, e, que os poderes públicos teñen a obriga de escoitar á outra metade da humanidade, a obriga de dar prioridade as que, ao longo de séculos, estiveron mantidas na ocultación e nos marxes da acción pública: as mulleres. Este Decreto é a proba máis palpable do interese de contar coa participación das mulleres na busca de solucións aos problemas de emprego e de ocupabilidade e na consolidación dun mercado laboral integrador e igualitario. O Consello Galego de Participación das Mulleres no Emprego e as Relacións Laborais, órgano de carácter administrativo, consultivo e de participación, servirá para axilizar e intensificar o	diálogo entre as representantes dos colectivos femininos e a Xunta de Galicia, a través dos seus departamentos competentes en materia de traballo e de igualdade. Artellar esta fórmula organizativa facilitará a coordinación entre os distintos órganos administrativos do departamento da Xunta de Galicia con competencias en materia de emprego ao servir estas estruturas como canle eficaz de suxestións de mellora da aplicación do principio de igualdade entre mulleres e homes nos ámbitos económicos e no tecido produtivo do noso país, e permitirá manter unha comunicación fluída entre o departamento, os axentes sociais, o empresariado e a sociedade civil. O enfoque de xénero esixe observar e analizar, dunha maneira específica tamén, as situacións que afectan ás mulleres, a nosa realidade tal como é, formada por homes e mulleres que, inxusta e secularmente, se desenvolveron dunha forma desigual. Por iso a análise transversal do mundo do traballo e as relacións laborais esixe, necesariamente, a integración do principio de igualdade nas competencias autonómicas en materia de prevención de riscos laborais; e de aí que o segundo Capítulo do	Decreto 181/2008, do 24 de xullo, se dedique ás medidas concretas de integración da igualdade entre mulleres e homes nas políticas preventivas, ao fomento público da erradicación, na súa orixe, dos riscos derivados das condicións de traballo que poidan afectar negativamente ao embarazo, ao parto e á lactación natural, ás axudas económicas a tal efecto e á publicación dos anexos da Directiva 92/85/CEE, do Consello, do 19 de outubro de 1992 tal é como se establece na disposición adicional quinta da Lei 2/2007, do 28 de marzo do traballo en igualdade das mulleres de Galicia. Con estes obxectivos, no Decreto 181/2008, do 24 de xullo, o departamento da Administración autonómica competente en materia de traballo fomenta a formación, a información e a sensibilización das empresas e das traballadoras e traballadores, e subvenciona o custo empresarial da adaptación dos postos de traballo con riscos para as traballadoras embarazadas, que teñan dado a luz ou que estean en período de lactación, cando esa adaptación os elimine totalmente ou os reduza de maneira significativa. Ademais das consideracións técnicas ou de actuación política, a incorporación do principio de transversalidade supón unha modificación substancial no
A C T U A L I D A D E		

deseño e na práctica das liñas políticas xa que sitúa ás mulleres e aos homes no punto de mira de todas as accións. A acción de xestión pública enmárcase en novas coordenadas entre as que é preciso sinalar o maior número de persoas comprometidas nos ámbitos político, técnico e asociativo, e no progresivo desenvolvemento de redes que fan posible a coordinación para impregnar do principio de igualdade todas as políticas que se leven a cabo no ámbito do emprego e das relacións laborais. Tal e como se recolle na Lei 2/2007, do Traballo en Igualdade das Mulleres de Galicia, o obxectivo final é acadar a corresponsabilidade entre homes e mulleres.

E unha vez máis, coa Lei 2/2007, a Xunta de Galicia impulsou unha iniciativa lexislativa pioneira: Galicia é a primeira Comunidade Autónoma en dar forza de lei aos Bancos de Tempo e dos Plans de Programación do Tempo da Cidade coa función de contribuír á mellora da conciliación da vida familiar e laboral.

E a razón é, de novo, unha profunda reflexión sobre a nosa sociedade e os seus tempos, que nos permite afirmar, os conceptos de conciliación, corresponsabilidade e traballo están intrinsecamente ligados; porque non se pode pór o

mercado laboral por enriba da vida.

Os Bancos de Tempo e os Plans de Programación do Tempo da Cidade forman parte do proxecto de trasladar a suposta responsabilidade individual das mulleres á sociedade na súa totalidade, ao considerar que a conciliación entre a reprodución e o traballo remunerado debe ser obxecto de contratación e negociación política e que as solucións deben ser colectivas e públicas.

Preséntanse como sistemas de intercambio locais que responden á reflexión en torno á conciliación da vida familiar, persoal e laboral e á convicción de que as responsabilidades sobre as tarefas reprodutivas e de coidados deben ser compartidas paritariamente por todos os homes e as mulleres.

Os Plans de Programación do Tempo da Cidade coordinarán os horarios da cidade coas esixencias persoais, familiares e laborais da cidadanía, establecendo mecanismos que proporcionen a coordinación dos horarios de apertura e peche de oficinas públicas, comercios e servizos públicos ou privados con atención ao público, incluíndo actividades culturais, bibliotecas, espectáculos e transportes.

Tamén se constituirá a Mesa de Concertación do Plan de Programación do Tempo da Cidade, organismo no que participarán, como mínimo, as administracións públicas, as asociacións de mulleres, as asociacións de consumidores e usuarios, os sindicatos máis representativos, as asociacións empresariais, as asociacións de profesionais da agricultura, do artesanado ou do comercio, as asociacións de nais e pais do alumnado dos centros educativos e as asociacións veciñais municipais ou concellos implicados. Esta Mesa de Concertación será a encargada de recoller as propostas dos seus integrantes e, no seu caso, de particulares, para coñecer as necesidades de horarios da cidadanía. E vixiará o cumprimento dos compromisos asumidos, dando conta ante o pleno de cada concello implicado no plan.

A maior abundamento está en tramitación o terceiro dos decretos, que desenvolve a citada lei, o que regulará a promoción da igualdade nas empresas e a integración do principio de igualdade nas políticas de emprego. Este texto legal pretende ser unha ferramenta para afondar no desenvolvemento do principio de igualdade no ámbito empresarial, na economía e na

A C T U A L I D A D E

sociedade galega. O obxectivo do decreto é operativizar o principio de igualdade de oportunidades a través dun proceso organizado de intervención, coa finalidade de

obter uns resultados positivos na igualdade entre mulleres e homes. Ademais, permitirá ás empresas de Galicia facer firme o seu compromiso coa igualdade a



través da elaboración de plans de igualdade.

O dereito, como todos os apartados ideolóxicos do estado hexemónico, non é unicamente un reflexo das relacións sociais e culturais dominantes; tamén pode actuar ou, mellor dito, pode ser usado, pode ser utilizado para transformar as tradicións, os costumes e as inercias axiolóxicas.

En definitiva que é imprescindible arbitrar un proxecto político de cambio que non caia na tentación do desprezo á loita xurídica, sen que iso leve a confiar a cegas en que só a través da súa utilización conduzámos á sociedade galega a unha sociedade non-sexista na que caiban todas as expectativas, non só as hexemónicas.

Agora ben, unha boa lei é aquela que ensancha os ámbitos da igualdade e da liberdade. Dito noutros termos, unha lei é boa cando ten a vista posta na diminución da desigualdade do colectivo hacia o que vai dirixido. Esa foi a pretensión da Lei do traballo en igualdade das mulleres de Galicia. O transcurso do tempo xa falará do seu cumprimento.

*Delegada Provincial da Consellería de Traballo n'A Coruña

A C T U A L I D A D E

LEE KRASNER, HELEN FRANKENTHALER E JOAN MITCHELL

O EXPRESIONISMO ABSTRACTO EN CLAVE FEMININA

A eclosión do expresionismo abstracto norteamericano, como é ben coñecido, prodúcese na década dos corenta. Son anos que representan un dos momentos de maior crise da humanidade, concretados na Segunda Guerra Mundial coa súa extrema crueldade. No mundo artístico unha das consecuencias da contenda será o traspaso da hexemonía artística europea representada por París, que cede o seu posto aos EEUU e concretamente a Nova York, cidade na que xa durante os anos de guerra se trasladan artistas surrealistas como Marcel Duchamp, Max Ernst, Roberto Matta ou Yves Tanguy e o líder do movemento André Breton. Ao tempo, novos artistas como Jackson Pollock ou Mark Rothko crean a Escola de Nova York e o expresionismo abstracto, que nun prazo de poucos anos conseguiu que o centro da arte occidental pasase da capital francesa a Nova York, o que hai que atribuír non só a razóns estéticas ou estilísticas senón tamén, e en maior grao, a motivacións de carácter sociopolítico ligadas á nova

hexemonía mundial norteamericana.

Efectivamente, tras a guerra, a americana é xa a cultura dominante, estamos no momento de auxe do expresionismo abstracto realizado en paralelo á pintura máterica europea de forte carga existencial (Fautrier, Dubuffet, Tàpies...) ou á figuración, tamén de intenso calado reflexivo e angustiado que realizan artistas como Bacon ou Giacometti.

Os corenta son tamén un momento de canonización da vangarda histórica, que se integra definitivamente no museo, como un novo clasicismo en figuras que seguen a realizar unha obra de gran valor como Picasso, Braque, Matisse ou Mondrian. Neste contexto son de enorme importancia para a consolidación desta hexemonía o labor de críticos como Clement Greenberg -exemplo de exmarxista reconvertido en formalista- ou a consolidación do MOMA, *Museum of Modern Art* de Nova York, como deseñador da historia da modernidade estética, que acabará por impor o canon da modernidade durante toda a segunda metade do século XX.

No ambiente social, político e cultural dos Estados Unidos da posguerra, con forte selo conservador, en plena Guerra Fría,



as mulleres non teñen precisamente doado o recoñecemento como artistas. O testemuño de coñecida pintora Lee Krasner, que foi esposa de Jackson Pollock, é neste sentido esclarecedor cando afirma que as mulleres "eran tratadas como gando" no *Cedar Bar*, un dos principais lugares de encontro dos pintores da Escola de Nova York¹. A pesar desta realidade non son poucas nin irrelevantes as mulleres presentes no movemento expresionista abstracto, estando varias delas representadas nas principais mostras do movemento desde comezos dos cincuenta, pero de ningún xeito conforman un grupo unificado. Imos tratar da obra e personalidade dalgunhas das máis representativas.

Carlos L. Bernárdez

A C T U A L I D A D E

I.S.S.N.: 1139-4854

Lee Krasner (1908-1984), a máis coñecida das pintoras do expresionismo abstracto, naceu en Brooklyn nunha familia de emigrantes xudeus rusos, foi alumna da Women's Art School de Cooper Union entre 1926 e 1929 e da National Academy of Design en 1929. A obra inicial de corte posimpresionista, axiña dá paso a influencias de Picasso, Matisse ou Mondrian. Nos anos trinta e nun ambiente influído polo compromiso social e polo muralismo mexicano, realizou traballos murais co pintor Max Spivak, dentro das coordenadas dos realismos de entreguerras. A comezos dos corenta, como outros pintores de Nova York, comeza unha obra que quere sintetizar a abstracción e o contido psicolóxico, de influxo surrealista. A relación con Pollock, iniciada en 1941, foi para ela ambivalente, xa que compartía con el presupostos estéticos, tamén esta ligazón é fonte de tensión para a procura dunha identidade propia no plano estético. Neste sentido a pintora non deixará de tentar desligarse da lousa de ser a esposa de Jackson Pollock e reforzar a imaxe da pintora Lee Krasner. A súa é unha pintura que aos poucos, desde mediados dos corenta, vai asentándose nunha abstracción con fortes doses de improvisación e intuición, que foxe dos grandes formatos dos homes do movemento expresionista abstracto, inspirándose na

miniatura dos códices medievais irlandeses e persas e na caligrafía hebrea. Lee Krasner, como en xeral a *action painting* pretenden "expresar" máis que "representar" no sentido de que a súa pintura se estende polo lenzo como unha descarga de tensión acumulada, na que redes, reixas, mosaicos cobren todo o espazo mais non dun xeito puramente casual e desordenado, a pintora escolle cores, cantidades e dirixe o xesto, de aí o cualificativo de xestual para este tipo de pintura.

Logo da morte de Pollock en 1956 a súa pintura virou cara a formas de grande escala, antropomórficas e híbridas, que funcionan a xeito de exorcismos. En canto á recepción crítica da súa obra é significativo que Lee Krasner, que figuraba desde o comezo no contexto renovador da escola de Nova York con Pollock, Rothko, De Kooning, Gorky ou Clyfford Still, acabou por ser incluída na "segunda xeración" expresionista abstracta xunto con pintoras como Joan Mitchell ou Helen Frankenthaler.

Joan Mitchell (1926-1992), é precisamente outra das pintoras máis interesantes do movemento. Introduce elementos paisaxísticos na abstracción e como Arshile Gorky, por exemplo, parte de fontes pictóricas europeas: Cézanne, Picasso, Kandinsky, Masson, e en xeral o surrealismo.

Interpreta en clave abstracta o irracionalismo surrealista, de maneira que a súa pintura a sitúa entre o surrealismo e o expresionismo abstracto, cunha obra de transición que ocupa un papel de ponte entre ambos movementos. A obra Mitchell delata a débeda co automatismo e o biomorfismo de pintores como Masson, Matta ou Miro. As obras da pintora, aínda que parecen moi espontáneas e xestuais, son produto dun longo proceso de xestación, pero realizadas con brochadas directas e vigorosas. Son en definitiva, os seus, traballos cheos de sentido dramático e de profundidade psicolóxica e moi representativos do momento de



desenvolvemento da nova pintura americana na década dos cincuenta.

Helen Frankenthaler (1928) traballa con masas de rechamantes cores sobre grandes pezas de tea estendidas no chan do seu obradoiro, con formas fluídas que lembran o biomorfismo de Gorky e De Kooning. A súa obra asume un carácter xestual completamente libre, con enérxicas pinceladas e cunha enorme capacidade para empregalas na construción dun ambiguo espazo pictórico no que o plano e as suxestións de profundidade entrelázanse nun vibrante diálogo. Helen Frankenthaler utiliza a liña para crear un conxunto de formas orgánicas que se ligan entre si, ás veces por proximidade e outras superpoñéndose, e que se mesturan nunha disposición espacial que non dá nacemento a unha superficie continua nin a outra descontinua. Son abstraccións construídas a partir de elementos tomados da realidade visual ou da imaxinación.

Lee Krasner, Helen Frankenthaler e Joan Mitchell, como outras artistas ligadas ao expresionismo abstracto como Grace Hartigan ou Hedda Sterne, son pintoras que afrontan o feito artístico como un intento de dar solución a un reto (formal e temático) no que a perspectiva feminina está ben presente e lonxe



de coartar a liberdade formal, funciona como liberadora e enriquecedora, como pulo para indagar na comprensión e na interpretación do mundo contemporáneo, producíndose, unha interrelación entre logros plásticos e desenvolvemento da perspectiva feminina entendida como "outredade." Un exemplo excelente son as obras realizadas por Lee Krasner na segunda metade dos cincuenta nas que escolle deliberadamente cores con connotacións "femininas," mais usados de xeito pouco convencional, cadros, por exemplo, nos que os tons pastel, os contornos frondosos e as formas ovóides son combinados con brochadas agresivas.

Estamos perante actitudes, en moitos casos, abisais e convulsas no conceptual, e dunha enorme liberdade formal que logo serán levadas a novos afondamentos e retos a partir dos anos sesenta e con diferentes presupostos estéticos, e penso en artistas como Ana Mendieta, Nancy Spero, Marina Abramovi? ou Faith Wilding, entre outras.

Os silencios, os ocultamentos, as veladuras, que historicamente coutaron o mundo feminino, como materia e fonte de creación autorreferenciada, podémolo percibir na obras das pintoras do expresionismo abstracto, unhas artistas que rebaten os modelos sociais dominantes na súa praxe. A ollada sobre os anos corenta e cincuenta, tan achegados aínda a nós no tempo, seméllanos, cando contemplamos a obra destas pintoras, como precursora é dunha riqueza de suxestións moi considerábel. As novas miradas, froito dunha sociedade que sufriu unha evolución intensísima e que desde os anos trinta tentaba romper barreiras e abrir físgoas de liberdade desde a posta en cuestión dos roles sociais e sexuais, son dunha enorme intensidade e, sobre todo, pluralidade, que as artistas transmiten dun xeito moitas veces sutil e cunha evidente complexidade e riqueza de matices.

A C T U A L I D A D E

CAMILLE, A PROHIBIDA (1864-1943)

A biografía de Camille Claudel, non é moi diferente da vida de moitas outras creadoras, marcadas tamén pola loucura e o suicidio, artistas que aparecen reflectidas tanto no mundo da literatura de finais do século XIX, como nas biografías de diferentes creadoras do século XX, desde Sylvia Plat até Diane Arbus. Son mulleres que tentan saír dun sistema opresor grazas ao delirio, que xorde cando a muller arrisca a súa identidade dentro dun sistema que a exclúe, cando non acepta a submisión. A histeria e o suicidio serán as únicas dúas saídas posibles, nas creadoras que se enfrontan á sociedade e que non desexan resignarse ao papel asignado polo patriarcado. Camille, achégase á loucura debido aos acontecementos que marcaron a súa vida: o rexeitamento, por parte dos poderes fácticos do mundo da arte, da súa obra nos seus últimos anos creativos, a represión levada a cabo pola súa familia e o seu mergullo na soidade imposto por ela mesma, xa que a artista se debatera entre o que lle podería dar beneficios económicos, benestar social e tranquilidade e a súa independencia tanto emocional como artística. Ignorada durante moito tempo, foi chamada a *Prohibida* (así se titula unha monografía sobre ela).

A pesar de ter unha curta produción, xa que moita da súa

obra foi destruída por ela mesma ou ten desaparecido, Camille fixo unha obra de gran intensidade, sólida e independente, adiantándose ao que máis tarde sería a escultura contemporánea, e que revolucionou o papel da muller artista nun mundo de homes.

O papel transgresor de Camille aos ollos dos que a coñecen, o seu carácter difícil e indómito, non impide que o seu traballo sexa recoñecido entre os seus contemporáneos, que admiran nela unha forza "viril", impensábel nunha muller do seu tempo. Este adxectivo, que hoxe en día nos parece estúpido, cobraba naqueles anos un singular significado, xa

que logo comprometía a aceptación dunha artista que saía da norma e quen -sen esquecer o seu compoñente feminino- se achegaba a patróns expresivos que naqueles momentos, só estaban adscritos ao creador *varón*.

Camille posúe unha admirábel enteiraza, unha falta de aceptación da realidade e un orgullo aínda no seu encerro que demostran a súa forte personalidade. Foxe da condición feminina e dos estereotipos que falan da muller coma un ser delicado. Desde moi nova, aquela a terra coas súas mans, traballa en soidade cando non ten diñeiro para pagar axudantes e a súa forza de carácter



é tan incríbel que non necesita para vivir máis que a súa paixón, o seu propio traballo. A paixón de Camille non se centra no amor por Rodín, quen nun principio a anima a traballar, pero que logo a afoga ante a súa independencia, a paixón de Camille é o seu traballo como escultora, pesado, de moito esforzo físico e intelectual, traballo para o que unha muller non debería estar dotada, segundo os seus contemporáneos, pois comeza un traballo vetado ás mulleres nadas no século XIX, copiando os corpos espidos de homes, cunha forza e unha violencia inusuais na época. A artista, racha con todas as convencións do seu tempo, nun momento en que as mulleres só podían aspirar a pintar obras de interior, bodegóns e retratos familiares. Vetado o seu ingreso á Escola de Belas Artes, funda na rúa Nôtre-Dame-des-Champs, un obradoiro con outras mulleres artistas, ao cal vai todos os venres o escultor Alfred Boucher, para corrixir e aconsellar no seu traballo a Camille e as súas compañeiras. Neses anos, as mulleres non tiñan acceso á Escola de Belas Artes, mais no ano 1889, a escultora Madame Bertaux consegue o voto no Congreso de Obras e Institucións Femininas para poder asistir ás mesmas ensinanzas que os homes, iso si, en clases especiais e separadas daqueles "sen ofender a compostura", sendo

no ano 1903, autorizadas a concorrer ao Premio de Roma.

Porén, o que convén subliñar, é que será precisamente ese comportamento masculino –a súa vida bohemia, o compromiso coa arte que a leva ao celibato, a necesidade creativa compulsiva, fóra de toda norma, afastada do resto dos mortais en soidade, o traballo a pesar dos atrancos e da miseria– o que a conducen a que sexa considerada non unha excéntrica, senón unha tola, e a pechala de por vida nun psiquiátrico.

A súa traxectoria vital verase ateigada de acontecementos negativos, a partir do seu afastamento de Rodín, de quen pasa a ser nun primeiro momento alumna avantaxada, a unha



perigosa competidora, cunha intensidade nos temas que empequenecen a figura do mestre. A artista posúe unha gran habilidade técnica para a escultura e domina á perfección a talla en mármore, e se ben as súas primeiras obras levan o selo de Rodín, nas pezas máis consagradas do autor vese claramente a mirada de Camille. Diversos estudos fan comparanza entre a obra dos dous creadores, que están tan preto que non se sabe ben cal é a obra do mestre ou cal da alumna, ou ben se se copiaron entre eles. O que si é certo é que tras a súa ruptura, Camille traballa nunha serie de obras, como *A idade madura* que expoñen a súa vida privada e que Rodín teme que o público a compare coa súa relación. Armand Silvestre, firma nun informe a propósito deste obra: *"o home ao fin da súa madurez, vertixinosamente arrastrado pola idade mentres tende inutilmente unha man á xuventude que quere seguilo en van."*

Parece ser que a súa necesidade de independencia pode incluso rastrear-se na diferenza entre dúas obras paradigmáticas e exemplificadoras das obras dos dous artistas. Se na obra de Rodín *O bico*, o artista fai xurdir o acto físico, Camille no grupo *Vertumme e Pomone* (chamada tamén *O abandono*), reflicte unha relación,

A C T U A L I D A D E

unha vontade de entrega, no corpo abandonado da muller que é mais espiritual que corporal.

Coma retratista Camille, manexa a materia con enerxía, facendo mostrar os músculos e o relevo dos rostros, cun realismo patente, buscando a personalidade e o carácter dos retratados. Esixente e magnífica debuxante, ten unha forza e imaxinación e máis unha vontade fóra de toda norma social. Cando no obradoiro, os modelos se rebelan, ela, é quen de comezar de novo unha obra, co obxecto de non unir o brazo dun modelo ao lombo doutro, demostrando así que posúe unha forte conciencia dos seus dereitos e dos seus deberes como artista.

A orixinalidade dos seus temas radica na relación destes coa vida, (a maioría non son temas literarios, senón tomados directamente do cotiá e das impresións físicas ou sentimentais) na interpretación do real, no que existe un forte intelectualismo. Cando realiza a súa obra *Clotho*, é a súa propia vellez a que explica no tratamento da materia, na fisionomía da figura; sabe sacar das dificultades técnicas, solucións perfectas e fai unha interrogación sobre o destino humano, que mostra a decrepitude da vellez; mentres que na obra *Sakuntala*, espectacular, da que fixo sete versións, trata de distanciarse do mestre ao escoller un tema literario, e realiza unha



obra na que os personaxes están animados por unha enerxía poderosa. De feito o seu poder de creación é tan forte, que cando non posúe diñeiro, esculpe directamente sen presenza de modelos, demostrando así a agudeza da súa mirada. A partir de 1905, Camille, traballa con xesos, pois non pode pagar materias máis caros, pero segue creando até o seu internamento, pois no seu obradoiro se atoparon xesos informes.

A artista, que non foi unha enferma mental, senón unha muller de familia conservadora e tradicional, a quen a sociedade mira con indiferenza e volve as costas cando cae, posúe conciencia de creadora, do seu papel na sociedade e na dificultade

para manterse en pé, e tamén do afastamento da artista a quen se quere facer suar sangue. É consciente da excentricidade do seu xeito de vivir, soa, sen un home ao seu carón, independente na creación, posuidora dun estilo propio, levando a cabo todas as tarefas, tallar a pedra e pulir, grazas a unha obstinada vontade.

Nos seus últimos anos como creadora, antes de ser pechada para sempre, traballa con frío, no medio dunha precariedade extrema, nun mundo propio, afastada do resto da sociedade, consciente do seu dereito a ser distinta. Consegue poucos encargos nos últimos anos, e as últimas adquisicións das súas obras polo Estado desde o ano 1905 até o 1907, chegan demasiado tarde. Unha tarde, tres enfermeiros botan a porta da súa casa abaixo e colócanlle unha camisa de forza. Por orde da súa familia, ingrésana nun sanatorio psiquiátrico próximo a París. Non lle deixaron volver a esculpir. Diagnosticóuselle unha "sistemática manía persecutoria acompañada por delirios de grandeza". Ao fin da súa vida recuperou a cordura, segundo os mesmos informes, mais ninguén a reclamou. O fin de Camille, ten relación co sistema represivo coa muller artista finisecular, pois o pechamento era común cando existía unha forte resistencia das mulleres contra o sistema

patriarcal, polo que o caso de Camille, non foi o único. Nada se coñece sobre os seus últimos anos, agás as cartas desesperadas que envía queixándose do seu abandono, pechada contra a súa vontade nun sanatorio psiquiátrico, sen poder traballar, aínda que deveza por facelo. Tráxica é a situación que reflicten as cartas, no convencemento de que é desgraciada debido aos demais, que non lle permitirán nunca máis saír ao mundo. Existe unha obra na que ela actúa como modelo para Rodín, que é coma unha premonición: unha cabeza xorde do mármore, coma se a pedra retivera prisioneiro o seu corpo, que non pode saír.

Recentemente saíron á luz un facho de documentos, que aínda que atopados no soto dun asilo de París en 1995 por Philippe Versapuech, investigador en historia psiquiátrica, non se fixeron públicos até resolverse a batalla legal desencadeada pola súa propiedade. Neles consta o diagnóstico realizado no seu día polos doutores que observaron na paciente delirios paranoicos. Pero entre eses papeis tamén se atoparon cartas da propia artista que denuncian con extraordinaria lucidez a dureza do seu confinamento e o odio contra o seu antigo mestre e amante. Un fragmento dunha das cartas servirá para falarnos da paixón de Camille:



Camille Claudel a Paul Claudel
Montdevergues, 3 de marzo de 1930

"Hoxe, 3 de marzo, é o aniversario do meu secuestro en Ville-Evrard: hai 17 anos que Rodin e os marchantes de obras de arte me enviaron a facer penitencia aos asilos psiquiátricos. Despois de apoderarse da obra de toda a miña vida servíndose de B. para executar o seu sinistro proxecto, fixéronme cumprir anos de prisión que ben merecían eles. B. non era máis que un axente do que se serviron para terte á marxe e utilizarte para dar este audaz golpe que saíu tal e como tramaran grazas a túa credulidade e a de mamá e Louise. Non esquezas que a Muller de B. é a antiga modelo

de Rodin. Agora ves a maquinación da que fun obxecto. Que fermoso! Todos aqueles millonarios lanzándose contra unha artista indefensa! Xa que os señores que colaboraron en tan boa acción son todos máis de 40 veces millonarios.

Parece que o meu pobre obradoiro, algúns pobre mobles, algúns útiles construídos por min mesma, o meu probe enxoval aínda excitaban a súa cobiza! Como a imaxinación, o sentimento, o novo, o imprevisto que xorde dun espírito desenvolvido é algo que lles está vedado, pechados de miolos, cerebros obtusos, cegos eternamente á luz, failles falla alguén que lles provea. Eles o dicíano: "servímonos dunha alucinada para atopar os temas".

Tería que haber polo menos algúns estómagos agradecidos que soubesen compensar a probe muller á que despoixaron do seu xenio: non! Unha casa de tolos! nin sequera o dereito a ter a miña propia casa!..."

Os traballos de Camille, contrariamente ao que se dixo durante moitos anos teñen un selo persoal e o seu temperamento artístico é poderoso. Ver as súas esculturas serve, para confirmar mais aló da lenda romántica debido a súa relación con Rodin, a unha artista exquisita, moderna e turbadora, que soubo aproveitar ao

máximo o material plasmando o movemento, a derrota ou a decadencia da alma humana.

Camille, pagará co exilio e o abandono a súa condición de escultora e de muller libre, que loita soa nun mundo de homes. Parece que a loucura e paranoia de Camille está xustificada, se temos en conta, que non se lle pagan os seus traballos, e ao mesmo tempo róuballe no obradoiro e desaparecen algunhas das súas obras, e moitas das súas esculturas sofren unha serie de desgrazas que reflicten unha persecución real. Con toda probabilidade a inestabilidade psíquica da artista, estaría xustificada se fora un home, e as súas particulares crises non a



levarían a un internamento non desexado, imposto pola súa familia. O silencio sospeitoso que rodea a súa vida desde o seu internamento con 49 anos, e o coñecemento da súas crises, que non explican a verdadeira natureza da súa enfermidade, converten a esta Muller-artista nunha vítima sacrificada no altar do poder burgués e as súas convencións. De feito, incluso os seus restos mortais desaparecerán, e cando tras a morte do seu irmán Paul a súa familia tenta dar a Camille "unha sepultura máis digna da gran artista que era", teñen transcorridos polo menos doce anos e a tumba desaparecera.

De Camille, morta o 19 de outubro de 1943, tras trinta anos de internamento, non quedan máis que as pegadas deixadas pola escasa obra conservada, pola obra dunha grande artista que hoxe en día ten recuperado por fin o seu lugar no mundo da arte. Quedan as súas peticións de axuda á súa familia nas numerosas cartas enviadas, nas que repite sempre o mesmo desexo, nunca concedido:

"Deus! Coma quixera estar en Villeneuve!"

"O meu soño sería volver deseguida a Villeneuve"

"Que alegría se puidera regresar a Villeneuve!"

"Quixera estar sentada ante o lume de Villeneuve!"

BIBLIOGRAFÍA:

Chadwick, Whitney: *Mujer, arte y sociedad*. Ediciones Destino. Barcelona. 1999

Ramírez, Juan Antonio: *Arte y arquitectura en la época del capitalismo triunfante*. Artigo: Arte e complexo de culpa: o caso de Camille Claudel. La balsa de la Medusa. Visor. Madrid. 1992

Rivière, Anne: *Camille Claudel, La internada*. El laberinto.33. Edicións de Nuevo Arte Thor. Barcelona. 1989

VVAA: *Fenda, loucura e morte*. Prólogo de María Xosé Queizán. Edicións Xerais. 1999

www.uned.es/biblioteca/conoce/EXPOSICIONES/mujarte/siglo19claudel

www.camilleclaudel.asso.fr

www.artcyclopedia.com/artists/claudel_camille

www.musee-orsay.fr/es/colecciones/obras-comentadas/busqueda/commentaire_id/lage-mur

A NARRATIVA VISUAL DE KÄTHE KOLLWITZ

"Eine Gabe ist eine Aufgabe."

Julius Rupp, avó materno de
Käthe Kollwitz¹

Käthe Kollwitz (1867 – 1945) é, indubidabelmente, a artista gráfica de maior sona da primeira metade do século XX². A súa obra recolle o efecto devastador da industrialización na vida dos obreiros e expón a brutalidade da guerra. Kollwitz amplía o retrato da guerra para incluír os efectos que exerce sobre as cónxuxes, os fillos e os pais dos soldados caídos³. Non foi, xa que logo, a única da súa xeración en expresar o rexeitamento dos defectos da sociedade. Contemporáneos seus como Hans Baluschek, Max Liebermann, Max Klinger, George Grosz e Hannah Höch tamén participaban na crítica do belicismo, a inxustiza e a hipocresía burguesa. Non obstante, só Kollwitz empregaba imaxes de xeito realista, evitaba o sarcasmo e reformulou o debate dos males sociais en termos que incluían a perspectiva das mulleres. A súa versión insólita, realista e empática da experiencia obreira fixo que a súa arte se tornara popular inmediatamente entre os membros desa clase. A inclusión das experiencias non idealizadas de mulleres e nais motivou que se lle dera unha especial atención e o

recoñecemento dos movementos feministas e grupos femininos⁴. Na arte de Kollwitz as mulleres descubren o recoñecemento das súas experiencias vitais desde a perspectiva feminina, sen a lente obxectificadora do discurso dominante masculino. Este compromiso social, evidente na crítica que expresan as súas imaxes, máis que a excepcional calidade artística, ten sido obxecto de moita atención.

A fonte do compromiso social de Käthe Kollwitz é a súa nenez. Nacida Käthe Schmidt, criouse en Königsberg, na Prusia oriental (hoxe Kaliningrado, Rusia). Os seus pais pertencían á *Freie Gemeinde* ('Congregación Libre') de Königsberg, grupo fundado polo seu avó. O avó ensináralle un forte senso de utilidade e responsabilidade social á rapaza, sentimentos que moldearán a súa política e a súa arte⁵. O pai era albanel e a familia tivo unha vida de clase media, con acceso á música, a libros e a estudos privados para protexer os fillos do rixido sistema escolar prusiano. A literatura á que tivo acceso Kollwitz acendeu e canalizoulle a imaxinación. Desde moi cedo o pai e o avó recoñeceron o seu don e animárona a desenvolverlo. O primeiro profesor de arte que ela tivo foi gravador; máis tarde Kollwitz salientaría neste medio. Axiña soubo que o seu don non

incluía a pintura nin o uso das cores.

Non experimentou persoalmente a vida dos obreiros pobres, mais observou e documentouna. Nun texto en que lle conta a súa vida ao fillo Hans, Kollwitz lémbrese da nenez en Königsberg como excepcionalmente libre. Xunto cos irmáns maiores, frecuentaba os peiraos do porto. Nesas ocasións a artista observou e fixo os primeiros debuxos da clase traballadora (Kollwitz 28). Observou como os traballadores estaban marcados polas duras condicións do traballo, as rifas das tabernas e as coiteladas, e as doenzas e mortes das súas donas e fillos. Eses primeiros debuxos da adolescente non foron o esperado retrato bucólico dos portos senón que os mostraban con toda a súa face violenta. No seu diario, Kollwitz anota que nesa época da xuventude a fascinación que sentía polo proletariado non era de compaixón nin de crítica social; era simplemente cuestión de estética, a fascinación da artista co que ela vía como a beleza especial das mulleres e homes da clase obreira. Observou que as mulleres desta clase controlaban menos os seus movementos e xestos e portanto eran máis expresivas (Kollwitz 43-44). En períodos posteriores de maior

madurez, o motivo da súa arte mudou; no traballo do marido médico vía diariamente os efectos da interminábel loita dos traballadores simplemente para sobrevivir⁶. A morte – outro motivo principal da obra de Kollwitz – tamén ten as orixes na nenez⁷. Ela foi testemuña das mortes violentas de rapaces. Conta como viu o cadáver dunha nena afogada no río Pregel, como foi rescatado e como o levaron nun cadaleito negro. Non coñeceu aos dous irmáns máis vellos, que morreran antes de nacer ela, mais eles seguían presentes no fogar por medio da nai. Un irmán menor tamén morreu moi novo, cun ano de idade. Käthe viu a doenza e a morte e sentiu-e culpábel por ter ela venerado unha deusa pagá. Kollwitz nunca viu vencida á nai pola dor dos fillos perdidos, mais tampouco Frau Schmidt foi capaz de superar as mortes e ficou sempre ausente na súa forma de ser, creando na filla o temor de que a nai tamén ía morrer, como morrera a nai de Liese, unha amiga e veciña⁸. Se cadra como expresión da dor silandeira na súa nai, Kollwitz torna toda a vida á imaxe da nai obviamente sofrente que apreta ao fillo morto nos brazos. As perdas que sufrira a nai e o ar ausente que lles mostraba aos demais fillos deixou a Käthe a soas para resolver as	preocupacións da adolescencia e do seu corpo, que ía mudando de forma. Expresaba as súas dúbidas urxentes, mais non expresadas sobre a sexualidade, nos seus debuxos (Kollwitz 23). Este acto de traducir as experiencias infantís en forma física forma parte da cerna do traballo de Kollwitz, coas súas imaxes da morte que arrinca ás nais dos fillos que as agarran, ou aos fillos das nais. Kollwitz estudou en München e Berlín e fixo viaxes de estudo a Italia e Franza. Xamais dubidou que a súa profesión sería a arte; de si mesma, dixo que era ambiciosa. Aínda que en 1891 casou cun médico, mudouse a Berlín e foi nai de dous fillos, participou na consulta do esposo e logo coidou da nai doente, sempre foi unha artista en activo. Escribeu que a súa vida, malia as esixencias, sostivera as enerxías e vision⁹. En 1919 Kollwitz converteuse na primeira muller en ser nomeada á Academia Prusiana das Artes. En 1928 foi a primeira muller en ser xefa da sección de artes gráficas. En 1933 foi destituida do seu posto por motivos políticos e tivo que continuar o traballo en obradoiros privados. En 1936 foi interrogada polo réxime e ameazada con ser enviada a un campo de concentración. En 1943 a súa casa en Berlín-Prenslauer Berg, a cal contiña cincuenta anos de traballo	artístico e documentos, foi totalmente arrasada polo bombardeo dos aliados. Kollwitz morreu como refuxiada perto de Dresde, poucos días antes do remate da Segunda Guerra Mundial. A mestría extraordinaria na arte do gravado, do deseño e do debuxo en combinación coa capacidade narrativa e escolma de temas fan dela unha das máis importantes voces da arte moderna. Non obstante, a súa sona internacional subía e baixaba segundo o clima cambiante da política no canto dunha valoración obxectiva da súa obra (Schäfer 10). Kollwitz acadou unha elegancia visual creando desde “unha distancia brillante entre suxeito e forma” (Prelinger 13). Mostra unha constante evolución de anovadas técnicas de impresión, a miúdo combinando obras diferentes, e acadando, como consecuencia, imaxes realmente revolucionarias¹⁰. Desta impresión de ter sido elaboradas extemporaneamente, feitas directamente desde o corazón da artista, non obstante son a consecuencia de procesos longos e arduos, que supoñen numerosas versións dunha soa imaxe, amais de técnicas novidosas para obter a solución imaxinada. Estas revisions ás veces levaron anos¹¹. Kollwitz interesase en describir procesos
---	--	--

A C T U A L I D A D E

interiores máis que na realidade non-reflexada. No seu diario (1909) escribe sobre un grupo constituído por nai e fillo (Kollwitz 94): "Un vestido estaría ben, se un vestido puidese explicar algo máis que un nu... Como sempre, só a actitude de conxunto e o rostro e as mans dinme algo." Mans e rostros de obreiros grandes e fortes, e o espazo descrito polas súas figuras vén ser o seu vocabulario gráfico, moitas veces salientado pola súa técnica anovadora¹².

Moita da súa obra artística testemuña períodos violentos da historia alemá, que ela relata en portafolios¹³. Unha vez e outra inspirase en obras literarias, que ou ben leu ou ben viu representar. Despois de pór á beira o portafolio que tiña pensado facer para *Germinal* de Emile Zola, Kollwitz comezou a traballar en "Ein Weberaufstand" (*A Revolta dos Tecedeiros*, 1893-98) como consecuencia de ter visto a peza do seu amigo Gerhard Hauptmann "Die Weber" (*Os Tecedeiros*). Este primeiro portafolio tróuxolle o recoñecemento internacional¹⁴. É un relato constituído por seis imaxes: "Not" (*Pobreza*), litografía; "Tod" (*Morte*), litografía; "Beratung" (*Consello*), litografía; "Weberzug" (*A demostración dos Tecedeiros*), augaforte; "Sturm" (*Treboada*), augaforte; "Ende" (*Fin*), augaforte. Cada imaxe é

unha rexa acusación das políticas económicas aventureiras, que explotan aos seres humanos até o límite da destrución. Cada imaxe monocromática céntrase na figura que conta a historia. O fondo é algo secundario, actuando só de marco ou significativo do lugar.

A serie de "Der Bauernkrieg" (*A Guerra dos Labregos*, 1902-08) trata do intento fracasado dos labregos alemáns a raíz da reforma de Lutero para conseguir condicións de vida menos severas. Este levantamento

quedou marcado por unha enorme crueldade dirixida contra a poboación rural, mais desembocou nunha exhibición reaccionaria do poder. Aínda que enmarcado en termos históricos, a crítica apunta claramente ao presente. A serie "Krieg" (*Guerra*, 1923) narra en sete imaxes a destrución secular dos seres humanos na guerra e comenta sobre o resultado irreparábel. Aquí tamén a artista deixa ver a viraxe cara a experiencia de mulleres e nenos. Non é unha sorpresa que



A C T U A L I D A D E

se escollera unha estatua de Kollwitz para representar o esforzo de Alemaña en recoñecer a conciencia do seu terríbel legado: a enorme perda de humanidade durante os tempos da ditadura. Desde 1993 unha reprodución da súa estatua "Mutter mit totem Sohn" (*Nai con fillo morto*) está situada no lugar oficial de lamento e conmemoración, no "Neue Wache" (*Nova Casa de Garda*) en Berlín. Esta estatua é un "Mahnmal" (*lugar de admonición*) e é o emblema da dor de Alemaña e recoñecemento de todas as vítimas da opresión e da guerra por dúas ditaduras en dúas guerras mundiais.

No tempo en que a vangarda europea se endereitaba cara a pura abstracción, Kollwitz adheríuse ao seu estilo figurativo fortemente emblemático. A súa imaxinería intensa céntrase exclusivamente na forma humana, cunha singularidade "que non ten parangón na historia da arte" (Hülseweg-Johnen 9). Con realismo, medrando de maneira máis esencialista e expresionista segundo foi madurando, Kollwitz representou o efecto específico da inxustiza social e da guerra no seo da clase obreira. Describe a pobreza, o paro, a fame, a inanición, a morte e a axitación social. Nos seus diarios e cartas afirma que era o seu deber

testemuñar estas realidades na súa arte (Kollwitz 104).

Na cerna do conxunto da súa obra encóntrase a muller e o xeito en que a muller resulta afectada por estas forzas destrutivas. Nos seus relatos visuais Kollwitz re-enmarca as expectativas xenéricas. Produciu un sorprendente número de autorretratos e incluíu alusións a si mesma noutras obras. Hoxe coñécense máis de corenta autorretratos impresos e máis de setenta debuxos (Hülseweg-Johnen 9). Esta identificación coa súa obra é rechamante como proba de que a expresividade e a paixón atópanse no centro da arte de Käthe Kollwitz e da súa escrita. A artista dixo da súa obra: *Nunca traballei friamente... senón, máis ben, nun certo sentido, co meu propio sangue. Aqueles que miren a miña arte deben sentir iso.*

Para comprender plenamente a mensaxe e a significación da arte de Kollwitz, cómpre lembrar, unha vez máis, que por medio dela, conscientemente, a artista expresou tanto o amplo contexto histórico da súa vida como a súa experiencia persoal, sendo o elemento máis decisivo a morte do seu fillo Peter. Viviu inmersa nun período de inmensos cambios sociais e políticos: a hexemonía do Imperio Prusiano (1871-1918), a Guerra Franco-

Prusiana (1870-71), a entrada de Prusia no territorio colonial, a primeira guerra mundial. As perdas desta guerra afectaron personalmente a Kollwitz, igual que á maioría dos alemáns: como millóns de nais e pais, ela tamén perdeu un fillo, pouco despois do comezo da guerra en 1914. Experimentou logo a subida de Hitler ao poder en 1932, o comezo da segunda guerra mundial en 1939 e a morte do seu neto no Frente Oriental en 1942.

Kollwitz comprendía con claridade a súa misión na vida: sabía que cumpría empregar o seu don artístico para crear a conciencia das desigualdades sociais ao mostrar os efectos nos membros máis indefensos da sociedade: mulleres e criaturas. Quixo mostralos e deste xeito cambiar a realidade violenta e oprimida da clase proletaria e os efectos da guerra, de calquera guerra, nos seres humanos. Kollwitz quixo influír na sociedade mediante a súa arte. Dixo de si mesma que nacera para cambiar o mundo. Nunha entrada no seu diario de novembro 1922 – un momento de moita dificultade económica en Alemaña – escribe:

Estou contenta de que a miña arte teña obxectivos máis alá de si mesma. Gustaríame exercer unha influencia nestes

momentos nos que os seres humanos están tan perplexos e necesitados de axuda. Moita xente sente a obriga de axudar e exercer a súa influencia, mais a miña traxectoria é clara e inequívoca. (Kollwitz. *Letters and diaries* 104)

CONCLUSIÓN

Por tanto, ao observamos obras como "Mutter mit totem Kind" (*Nai con fillo morto*)¹⁵, "Saatfrüchte sollen nicht vermahlen werden" (*Non cómpre moer a semente*)¹⁶ e "Losbruch" (*Erupción*), decatámonos de que a artista, sen pathos, preséntanos a imaxe do sufrimento humano. Käthe Kollwitz narrou a historia dos indefensos, dos explotados, dos magoados, dos homes e das mulleres da clase obreira, das vítimas da Guerra. Fíxoo cunha claridade, unha intensidade e unha mestría insuperábeis. Pouco antes de morrer, escribiu no seu diario que ela tiña utilizado até o máximo o seu don: o talento artístico. Cando miramos a situación xeopolítica actual, está claro que a súa mensaxe segue a ser moi relevante.

*Universidade de Maine

BIBLIOGRAFÍA

- Chadwick, Whitney (1997). *Women, Art, and Society*. 2ª ed. Thames & Hudson.
- Comini, Alessandra (1992). "Kollwitz in Context. The Formative Years." *Käthe Kollwitz*. Elizabeth Prelinger, ed. New Haven: Yale University Press.
- Fritsch, Gudrun et al (2005-6). *Käthe Kollwitz Retrospektive*. Trad. Miyuki Oyama. Osaka: The Yomiuri Shimbun.
- (1993). "Käthe Kollwitz – Bild eines Lebens. 'Das ist nun einmal mein testament: Saatfrüchte sollen nicht vermahlen werden.'" *Die Neue Wache Unter den Linden. Ein deutsches Denkmal im Wandel der Zeit*. Christoph Stölzl, Hrsg. Berlin: Koehler und Amelang.
- Hülsewig-Johnen, Jutte (2001). *Käthe Kollwitz, Das Bild der Frau*. 2ª ed. Bielefeld: Kerber.
- Kollwitz, Hans (1989). *The Diary and Letters of Kaethe Kollwitz*. Trad. Richard e Clara Winston. Evanston, Ill.: Northwestern U Press.
- Prelinger, Elizabeth (1992). "Kollwitz reconsidered." *Käthe Kollwitz*. New Haven: Yale University Press.
- Schaefer, Jean Owens (1995). "The Kollwitz Konnection." *Women's Art Magazine*. vol. 62, pp. 10-16.

NOTAS

1. "Todo don é unha responsabilidade". Kollwitz. *Letters and Diaries. The early years*.
2. As técnicas que empregou foron o debuxo, augaforte, litografía, *intaglio*, incluíndo augatinta, e máis tarde, o gravado en madeira. Seguindo os temas principais da súa obra, a meirande parte da súa arte é monocromática, aínda que hai uns exemplos exquisitos de cores lixeiras. Kollwitz menciona a influencia de Rembrandt e Max Klinger como a máis importante para o seu desenvolvemento artístico. Fixo traballos tridimensionais en bronce e barro como modelos para as grandes esculturas en pedra. Nos anos tardíos produciu obras de gran tamaño.
3. Exemplos son "Mütter" (*Mothers*, litografía, 1919) e "Gefallen" (*Caído*, litografía, 1920). Despois da Primeira Guerra Mundial a serie "Krieg" (*Guerra*) está dedicada a este cambio. Ver imaxe 3 "Die Eltern" (*Parentes*), imaxe 4 "Die Witwe I" (*Viúva I*), imaxe 5 "Die Witwe II" (*Viúva II*) e imaxe 7 "Das Volk" (*O pobo*), todos gravados en madeira, 1922-23. Ver tamén "Die Überlebenden" (*Os sobrevivintes*), debuxo en tinta e carbón, 1922-23 e litografía, 1923. Unha obra en bronce de 1937-38, "Abschiedswinkende Soldatenfrauen" (*As mulleres de soldados dicindo adeus coa man*) prefigura a segunda guerra mundial.
4. O Emperador Wilhelm reaxiu fortemente contra o '*urbanismo feo*' de artistas como Kollwitz. Chamou esta crítica un acto en contra do pobo alemán e chamouna 'arte de sumidoiro'. Na Exposición de Arte de Berlín foi premiada cunha pequena medalla de ouro, mais o Emperador puxo veto á elección.
5. O avó Rupp e a comunidade social de cariz relixioso que se desenvolveu arredor del foi instrumental no desenvolvemento do compromiso social de Kollwitz. Rupp tiña a idea dunha

comunidade similar ás primeiras comunidades cristiás, con propiedades comunais e un concepto marcado de igualdade social e de xénero, onde os membros se trataran de "du" (informalmente). (Kollwitz 35) A idea da paz entre países tamén era esencial na filosofía de Rupp. (Fritsch 1993, 110-111)

6. "Só moito despois, cando, especialmente polo meu esposo, coñecín a profunda dificultade e traxedia da vida proletaria, cando coñecín ás mulleres que acudiron ao meu marido na procura de axuda e incidentalmente me chegaran a min, puiden comprender con todo o seu poder, o destino do proletariado..." (Prelinger 76)

7. Segundo o Museo Käthe Kollwitz de Colonia, entre 1908 e 1911, produciu máis de 50 debuxos e 15 litografías da morte dun neno. <<http://www.kollwitz.de>>

8. O medo de perder á nai tivo expresión en pesadelos que duraron até a madurez, e máis tarde, en imaxes surreais como "Tod und Frau" (*Morte e muller*), augaforte, 1910.

9. Kollwitz sentiuse indecisa respecto ao período da súa vida en que xa medraran os dous fillos e o traballo artístico ocupaba o primeiro lugar. Escribeu que a tranquilidade de traballar arreo, sen interrupcións, inclusive as emocións, que acompañan as relacións con nenos e outros, non era pura benzón. Parecíalle que a conexión á vida real e a vitalidade faltaban e que isto era a fonte da súa capacidade artística. Gozaba enormemente da vida familiar harmónica. (Kollwitz 53)

10. A inclusión da tea como textura é unha desas anovacións. Prelinger (38) afirma que esta textura ten varias funcións en "Losbruch" (*Ruptura*, augaforte 1902-03), pertencente ao ciclo da guerra campesiña. Aquí a tea e a súa textura representan as roupas dos labregos e á súa líder, "Die schwarze Anna" (*Ana a Negra*).

Metaforicamente representa a dureza da vida dos labregos e do seu universo. Tecnicamente unifica esta imaxe de gran dimensión (50,7 por 59,2 cm.). Son inseparábeis a súa capacidade para modular a expresividade das súas imaxes e as súas anovacións técnicas.

11. O motivo de "Muller con fillo morto" é un exemplo. Kollwitz utilizouno na primeira imaxe do ciclo da "Rebelión dos Tecedeiros". Aquí o motivo da nai e o fillo forma parte dun relato máis extenso; está situado nun cuarto dominado polo tear, o instrumento de opresión. Máis tarde, en 1903, Kollwitz elimina todo contexto narrativo, e concéntrase no grupo de nai e fillo só. Numerosos cambios e revisións nesta e noutras imaxes dan fe do constante diálogo interior da autora para aproximarse á forma esencial da súa mensaxe.

12. Xa de nena as mans tiñan importancia para Kollwitz. Fai observacións sobre as mans grandes, expresivas e fermosas do seu avó e da súa nai.

13. Kollwitz produciu un gran número de carteis, a miúdo chamados á acción, mostrando todos os comentarios sociais. Pódense encontrar exemplos no cartel que fixo para a Sociedade para a reforma social "Deutsche Heimarbeit Ausstellung" (*Exhibición das Industrias Agrícolas Alemás*), litografía, 1925, ou "Frauen gebt von euren Überfluß!" (*Mulleres, dade a vosa abundancia!*, litografía, 1926, pedíndolles ás nais lactantes que axudasen aos nenos a sobrevivir.

14. A peza de Hauptmann e a serie gráfica de Kollwitz conmemoran a sublevación dos tecedeiros de Silesia de 1840, unha rebelión infrutuosa das desprazadas comunidades de tecedeiros contra as horribes condicións de vida, como resultado da explotación e a introdución de teares fabrí.

15. Nesta obra non hai máis que as dúas figuras: unha muller e o seu fillo

morto. Non se indica o espazo onde se sitúan, nin hai contexto narrativo. Kollwitz quere expresar unicamente a dor e sentimento de perda da nai. As figuras núas están lixeiramente inclinadas cara un lado e a expresión da perda abafante da muller non está no rostro dela senón na postura encorvada do seu corpo. Parece abalar ao neno como se estivese nun berce con todas as súas extremidades e os seus brazos, mans e pernas dobregadas semellan cingulo de volta ao corpo materno. Hai rabuñaduras e manchas que amalgaman os dous corpos. Os brazos e pernas dela son musculosos e fortes, están cheos de vida, de mundo; o corpo do neno parece lixeiro, fláccido. O rostro claro contrasta fortemente coa súa morte. A muller está sumida na escuridade da dor. É esta a imaxe máis poderosa de Kollwitz.

16. A idea para a súa derradeira litografía tivéaa Kollwitz desde a morte do fillo na primeira guerra mundial; empregáara nun discurso contra a guerra en 1918. As palabras están inspiradas en Goethe. É esta unha variante do motivo das mulleres protectoras de nenos. A imaxe mostra a unha muller con aspecto decidido, cos brazos fortes e mans de tamaño esaxerado servindo de abrigadoiro a un grupo de tres nenos. As fortes liñas horizontais dos brazos e a liña vertical do corpo e a roupa crean unha impresión de raigame, como unha cova e cúpula-típico de moitas das imaxes dela. A expresión do rostro e o xesto da muller son protectoras; os brazos recollen aos nenos e non os deixan fuxir. Dous nenos miran por debaixo do brazo dereito. Un terceiro neno, mirando á esquerda, no sentido contrario, mostra curiosidade. Aparta a roupa da muller, máis disposto este neno a entrar en contacto co mundo. A man dereita da muller descansa en xesto tenro sobre a outra man, enriba e diante das cabezas das criaturas.

MÚSICA E DANZA CONTRA A INTOLERANCIA

É opinión común que as mulleres occidentais do século XXI somos unhas privilexiadas. É certo, gozamos dunhas condicións de vida que nos ofrecen mil veces máis oportunidades que as que tiveron as nosas nais e avoas. Hai un século, non se consideraba necesario que unha nena aprendera algo máis que a ler e a escribir, se a súa familia podía permitirse o gasto que iso significaba, o importante era que fose unha boa ama de casa e, en todo caso, que tivera algunha habilidade que aportase ingresos extra á precaria economía doméstica. Qué dicir dos seus dereitos como persoa? As mulleres estaban sometidas á tutela dos homes ao longo da súa vida: primeiro ao pai, despois ao marido. As españolas non puideron abrir unha conta bancaria ou mercar unha vivenda por si soas ata despois de 1975. Hoxe en día unha nena pode estudar e chegar a ser o que queira, porque a lei a ampara, pero, a realidade social fará que, en moitos casos, o consiga con máis dificultades que os seus compañeiros nenos.

As nosas antecesoras tiveron que loitar moitísimo para que se lles recoñecesen dereitos que, hoxe en día, se consideran inalienables á persoa, polo menos, na parte do planeta occidental, democrático e, teoricamente, libre na que vivimos. Iso non quere dicir,

baixo ningún concepto, que estea todo feito e que, nosoutas, as "privilexiadas" do século XXI non teñamos aínda moitas metas que acadar, moitos cumios que subir e, sobre todo, moita igualdade real, máis ca legal, que conseguir, tanto a nivel social, económico como laboral.

Chega con mencionar a violencia de xénero como gran lacra a erradicar. A conta de mulleres que morren a mans das súas parellas non deixa de medrar e, malia que a conciencia social mellorou substancialmente, pouco se pode facer para mudar unha mentalidade posesiva, machista e de instintos primixenios que considera á muller como "algo" da súa propiedade. Será preciso avanzar unha ou dúas xeracións para acadar o respecto pleno. O proceso levará décadas, un tempo que, miles de mulleres non poden permitirse. Moitas han morrer a mans daqueles que din amalas antes de que consigamos poñer freo a unha violencia que non conduce máis ca á destrución de familias e ao desamparo de moitas e moitos menores.

Con todo de termos nosoutas moitos retos que superar, son as nosas irmás africanas, latinoamericanas e orientais as que, realmente, deben percorrer máis camiño; A pesar de haber



moitos movementos que xurdiron no seu seo para reivindicar unhas mellores condicións de vida, máis dereitos e, sobre todo, máis respecto. Non é doado que logren os seus obxectivos en pouco tempo porque parten de "menos cero." Non podemos máis ca sorprendémonos e admirar a súa capacidade de resistencia e adaptación, a súa non rendición á hora de conquistar o espazo e os dereitos que lles corresponden polo feito de nacer e ser persoa. Desde o dereito básico á saúde e á educación, pasando pola posibilidade de optar por casar ou non, sen imposicións e cando queiran, ata a súa integridade física evitando a ablación do clítoris e outras prácticas, a loita destas mulleres preséntase como unha tarefa hercúlea, sobre todo, porque non contan co apoio da sociedade, arraigada en tradicións ancestrais e machistas.

Vénse demostrando que, por fortuna, a gran mortalidade

asociada á maternidade, a extensión de enfermidades como a SIDA, a mala nutrición e a falta de formación, non son obstáculos para o seu progreso con axuda de programas, tan simples como eficaces, como son os microcréditos. Co apoio necesario as mulleres son quen de sacar adiante calquera tipo de iniciativa: unha pequena contribución económica pode marcar a diferenza entre o acceso á educación e mellora dunha familia e a perpetuación da miseria e a dolor. Mais, o progreso é lento e dificultoso. As guerras, as malas colleitas, as secas e as inundacións, a subida dos prezos dos alimentos básicos, a crise económica mundial non benefician en nada a situación das persoas máis indefensas : mulleres e criaturas. Necesítase tanta axuda e dáse tan pouca...

Máis, sen dúbida, é o fanatismo relixioso ligado a unha profunda ignorancia, a maior das ameazas ás que se enfronta o ser humano e, sobre todo, as mulleres do século XXI. Parece increíble que sexa posible xustificar case todo en nome de algo intanxible e que só é susceptible de ser valorado desde a fe : Deus. Por desgraza, téñeno feito case todas as relixións, fano e han seguir facéndoo. Neste contexto, o islamismo radical erixiuse como o maior depredador das liberdades e

dereitos do individuo nas últimas décadas. E como adoita acontecer, son as mulleres, as súas principais vítimas. Recordar as condicións ás que se sometía ás mulleres en Afganistán, e as que aínda quedan no radio de acción dos Talibáns, ouriza os pelos: encarceradas nos seus burkas, condenadas a depender en todo dos homes da súa familia, desamparadas quedando viúvas ou orfas, sen dereito sequer á máis mínima asistencia sanitaria, suxeitas a unha xustiza tribal e arbitraria onde non poden esperar clemencia senón lapidación.

Non é obxecto deste artigo analizar as causas e condicións nas que se desenvolveu o fundamentalismo islámico inda que sí debe mencionarse que son a pobreza, a ignorancia, a inxustiza, a falta de dereitos e a desesperanza os ingredientes básicos do seu caldo de cultivo. A pobreza dunha poboación cun crecemento demográfico galopante como en Exipto, as guerras eternas como en Afganistán, Libano ou Palestina, a ignorancia propiciada pola falta dunha educación sa e en igualdade, as graves desigualdades sociais polas que unha minoría vive na opulencia mentres a maioría morre de fame, as ditaduras- xa militares xa das monarquías absolutistas-, os intereses económicos que priman sobre os dereitos dos individuos explican

aínda que non xustifican este fenómeno.

Non se debe, non obstante, botar no mesmo saco ás diversas vertentes do fundamentalismo e/ou radicalismo islámico, nin crer que as diferentes faccións ás que acubilla no seu seo Al Qaeda, son o mesmo que os Irmáns Musulmáns de Exipto ou os Talibáns, se ben é certo, que os resultados das súas accións e crenzas soen ser ben semellantes. Tampouco se pode acusar a todos os musulmáns, nas súas diversas ramas, de radicalismo pese a que todos teñen en común a súa consideración da muller como un ser inferior e suxeita á necesaria tutela do home.

Mostra da vinculación existente entre fanatismo e subdesenvolvemento é que, aqueles estados cuxas maiorías profesan a fe musulmá, pero se rexen por un sistema laico, lograron un progreso social pola incorporación das mulleres a gran número de ámbitos. Non obstante, este avance sempre estivo supeditado ao control político e militar, o que condiciona a súa duración á vida do goberno en cuestión. O paradigma deste fenómeno é Iraq.

Millóns de mulleres iraquís tiveron que facer fronte á dolor pola perda de seres queridos, ao medo aterrador ao exército invasor

que non entende o seu idioma, nin a súa tradición nin o seu comportamento, ao pavor a ser vítima dun atentado, á angustia de que a escaseza de comida ou a falta de diñeiro lle provocan por non poder alimentar á súa familia, á impotencia ante a enfermidade, sobre todo a mental e os traumas, á imposibilidade de se desenvolver como persoas, educar a súa mente e a dos seus, exercer unha profesión en liberdade e a mil obstáculos máis. Un retroceso substancial nas súas condicións de vida que non impediron que sigan a pelexar día a día. Con todo, o peor problema ao que se enfrontan, ademais da violencia sectaria, é ao crecente radicalismo relixioso que busca encerralas dentro de catro paredes para invisibilizalas a través do medo. A muller iraquí na década dos setenta e dos oitenta- certo que de mans do carniceiro de Bagdag, Sadam Hussein- logrou cotas de liberdade e de recoñecemento de dereitos, descoñecidas en todo Oriente Medio e, probablemente, no mundo musulmán. A educación obrigatoria e a posibilidade de acceder á formación elixida, sempre que se obtivera a puntuación académica necesaria, igualounas en nivel laboral e salarial cos homes. A lei equiparounas con eles á hora de herdar, mercar ou transmitir bens, casar ou divorciar	e mesmo obter a tutela de fillas e fillos, algo inaudito no contorno da Península Arábica. A pesar da ausencia de liberdade política e de expresión, ou quizás, grazas a ela, desenvolveuse unha elite intelectual e artística que, hoxe en día, constitúe a única esperanza de conservación do patrimonio cultural iraquí. Esa elite formouse na Escola de Belas Artes e no Colexio de Música e Ballet de Bagdad, canteira de grandes intérpretes da Orquestra Sinfónica Nacional. Unha vez bombardeado e, outra, saqueado, pouco queda do complexo escolar no que tiveron o privilexio de formarse durante tres anos. Algúns profesores valentes e moitos alumnos con coraxe seguen acudindo día tras día ao centro para impartir e recibir clases en condicións imposibles. Os alumnos non se atreven a levar os seus instrumentos a casa, nin a practicar nos seus fogares temerosos de que alguén os escoite e os radicais islamistas os secuestren ou asasinen por realizaren tan impía actividade. Os bailaríns ocultan o centro no que se instrúen, porque, moitos recibiron serias ameazas. Ante o baleiro deixado polo coñecemento e o talento, o fanatismo dos ignorantes fíxose dono da que foi unha das capitais culturais de Oriente. Os mellores profesionais víronse obrigados a fuxir,	empuxados pola terrible realidade que lles impedía gañarse a vida coa súa arte. Os grandes músicos, bailaríns e artistas iraquís viven espaxados por todo o planeta. Os actuais alumnos do Colexio de Música e Ballet, reciben o apoio da UNESCO e, teñen a oportunidade, de cando en vez, de ir a Xordania para recibiren clases maxistras e viviren con certa tranquilidade o seu adestramento. Son os pequenos heroes da arte, sobre todo, as bailarinas novas que reúnen dous dos peores estigmas que unha persoa poida ter: ser muller e bailar. Esas nenas son un pequeno milagre e a esperanza dun Iraq mellor ao actual, porque a sociedade poderá liberarse do xugo da ignorancia e da intolerancia, só se as novas xeracións reciben unha educación diversa e equilibrada, e desenvolven a súa sensibilidade formándose nas diferentes ramas artísticas. Combátese o que se teme e técese o que se descoñece. O estudantado do Colexio de Música e Ballet é a vangarda dunha loita que parece perdida de antemán. Malia iso, é quen de seguir tocando e danzando rodeado de medo e de incompreensión. Se quen vive así pode, qué non poderemos facer nós? Tradución: Marga Rguez. Marcuño
A C T U A L I D A D E		

CASA INTERNAZIONALE DELLE DONNE

A Casa Internacional das Mulleres está situada nun convento feminino do ano 1615 coñecido como o *Buon Pastor*, un magnífico edificio que ocupa un bloque no centro de Roma, no barrio de Trastevere. Fora, antano, un lugar de clausura para mulleres que optaban por separarse do mundo e illarse da realidade externa. Agora, desde os 90, foi concedido, pola Comuna di Roma, ao primeiro núcleo feminista que ocupara o Goberno *Vechio*, para facer alí a Casa da Muller.

Tiven ocasión de visitar aquel vetusto e estarelado edificio a principios dos 80, a primeira vez que visitei Roma. Daquela pareceume que o feminismo italiano estaba moi avanzado a respecto do español. Foran quen de ocupar un edificio público para as súas actividades e xuntanzas e, incluso, tiñan unha emisora radiofónica para difundir as ideas. Asistín a un simulacro de xuízo ao machismo e a unha manifestación do 8 de marzo nunha Roma chea de mimosas, convertidas en flores feministas para a ocasión.

Nos anos 90, conseguido este novo local, duns 4.000 metros cadrados, constituíron un Consorcio para xestionar e restaurar o complexo, grazas á vontade e colaboración da Comuna de Roma e outras institucións. Un enorme traballo

realizado por AFFI (*Associazione Federativa Femminista Internazionale*) e CFS (*Centro Femminista Separatista*) coa finalidade de reunir a todas as asociacións romanas primeiro, para despois artellar un espazo útil, eficaz e activo para que as mulleres de todo o mundo poidan encontrar acollemento na capital, e aquelas que o precisen poidan recibir asistencia legal en dereito de familia, dereito penal e dereito de traballo.

A *Casa Internazionale delle Donne* é o símbolo do feminismo romano, un proxecto de múltiples actividades de estudo e encontro, cunha estrutura aberta, un laboratorio onde conxugar empresas culturais e servizos. Consta dunha hospedaxe con 40 cuartos; un restaurante con cociña rexional, étnica, e internacional; unha cafetería, coas mesas situadas nunha praciña interna, un claustro, con árbores e plantas, un lugar tranquilo, sen ruidos, situado no centro da cidade e protexido do tráfico disparatado de Roma. Á noite, neste restaurante e bar non se permite a entrada aos homes.

Ademais da fonda, comprende un Centro de congresos con sala expositiva, e 5 salas de diferentes tamaños que poden acoller desde 10 a 130 persoas. Nestas salas fanse presentacións de libros, proxeccións de filmes, música, teatro, debates e seminarios,



cursos de formación, consultorios legais e psicolóxicos, informacións para as mulleres emigrantes... A biblioteca e librería ocupan un lugar importante así como os arquivos. É fundamental o Centro de Documentación e Estudos sobre o Feminismo que recolle libros, revistas e documentos do feminismo desde o ano 1970, así como A.L.I. Arquivos Lésbicos Italianos: conservación e catalogación de documentos, libros, manifestos do lesbianismo en Italia e no mundo.

Neste proxecto participan máis de 40 asociacións e grupos que promoven, propoñen, discuten ou realizan actividades que teñen como suxeita á muller. Cultura, Asistencia, Consultas, Creatividade artística ou corporal...



Unha Casa aberta no corazón de Roma para crear ideas, cultura e servizos ás mulleres.

Pasados máis de 20 anos, volto a Roma e visito a Casa en maio deste ano 2008 cando Alemagno, político neofascista, gaña a Alcaldía da cidade, e cando Berlusconi, un político que avergonza á cidadanía italiana se permite facer chistes machistas sobre a composición paritaria do actual goberno español. Constató o escaso, por non dicir nulo, poder político que teñen as mulleres en Italia. Contar cunha Casa das Mulleres tan ampla e ben dotada faría prever unha situación máis destacada na sociedade. Non é así. Están lonxe de gozar das leis

de igualdade ou contra a violencia ou de traballo en igualdade que temos nestes lares. Tampouco están as italianas incorporadas ás tarefas económicas, políticas, profesionais, nas que as españolas acadaron postos de responsabilidade no goberno, nas institucións, no ensino, na sanidade, na xudicatura, na empresa..., que lles foi concedendo prestixio e consideración social. O trato, o desprezo público dos gobernantes italianos cara a poboación feminina sería imposible na actualidade no noso país. A conciencia feminista, a autoestima colectiva das mulleres está aínda nun nivel moi baixo en Italia.

Cismo neste asunto e conclúo que depende do tipo de feminismo das últimas décadas, moi distinto en ambos os dous países. Aínda que tamén existen feministas da diferenza, en España dominou un feminismo da igualdade, un feminismo activo que se manifesta tanto no mundo académico e filosófico como no núcleo dos partidos políticos ou nos *lobys* das profesionais. É o pulo dun feminismo dinámico que aspira a medirse no terreo político e social, facéndose un oco nos diferentes estamentos da sociedade. Un feminismo de inclusión, de participación social. Unha loita pola equipotencia e polo empoderamento das mulleres.

En Italia quedaron no feminismo da diferenza, establecido por Carla Lonzi, desde finais dos anos 70 e os 80, e polas mulleres da Librería de Milán que crearon o concepto de *affidamento* que consiste en dar seguridade ás mulleres que deben recoñecerse entre elas, desenvolver novas relacións e dar relevancia aos contextos femininos. Significa unha solidariedade activa entre mulleres que leva a aceptarse como diferentes. Trátase dun feminismo de exclusión, de separación dunha sociedade que cuestionan, dun poder político e

A C T U A L I D A D E

económico masculino que rexeitan. Propoñen un mundo de mulleres con mulleres, que se escoitan entre elas, pacifistas, como as mulleres de negro que se manifestan en silencio, mulleres que senten a súa diferenza e se gratifican nela. O mundo en feminino que permanece nun nivel representativo, ideal, mentres que a opresión real e concreta a penas se ten en conta. Este feminismo italiano, non só carece de capacidade para ditar leis e establecer normas que debiliten o sistema patriarcal, senón que lles parece prexudicial. Para elas, "a igualdade só é posible pagando o prezo da perda da identidade". Esa "identidade" é unha abstracción esencialista. A que identidade feminina se refire? Unha muller, de que época? De que cultura? De que clase? De que idade? De que país? Onde radicaría esa identidade inmutable e perenne que conviría salvagardar?

Comprendo que a Comuna de Roma non teña inconveniente en sufragar a *Casa delle Donne* porque dalgún modo continúa aquela feminidade do *Buon Pastor* que no 1615 acollía unha comunidade conventual de mulleres illadas da realidade externa. As feministas da Casa actuais non están enclaustradas pero, celosas da súa diferenza,

non compiten no ambiente público. Todo o que alí ven, crean, debaten... pode ser magnífico pero non ten a penas proxección pública. O privado non ten valor. O feminismo xa foi definido como unha adxudicación de espazos. Saír do privado ao público, nisto consiste o movemento de liberación das mulleres que se iniciou no s.XVIII. Grazas a este esforzo, podemos ler a Rosalía, estudar na Universidade ou traballar nas industrias. A saída das mulleres ao público supuxo moitos riscos e segue causando moitas mortes ao ano. Pero é no público onde hai que competir e cambiar a sociedade. É moi agradable estar

entre mulleres, compracerse, colaborar, falar, dialogar, defender os propios valores. Unha fuxida da realidade similar á daquelas que ingresaban no convento en séculos pasados para escapar do matrimonio, dunha dura dependencia, de embarazos e mortes no parto. Pero, mesmo se é máis duro, é na acción no ámbito público e nos pactos onde se modifica a sociedade, onde hai que derrocar o sistema patriarcal para conseguir unha humanización de mulleres e homes que acabe coas opresións.



A C T U A L I D A D E

LEMBRANDO A CARLOS MASIDE

A cincuenta anos do seu pasamento, Carlos Maside (1897-1958) preséntasenos como unha figura decisiva na configuración da nova arte galega no período comprendido entre os anos vinte e a posguerra. A vontade de construír un discurso estético modernizador e ao tempo fiel ás raíces galegas e unha postura ética de fidelidade inquebrantábel a uns principios democráticos, republicanos e galeguistas, vai ser un dos sinais de identidade dun dos artistas máis importantes que deu o noso país.

A súa obra inicial hai que poñela en relación co Castelao viñetista, de xeito que podemos afirmar que o seu punto de partida está ligado a el pero acentuando o expresionismo, recibindo a influencia do expresionismo alemán, do gravado popular e mais da estampa xaponesa, referentes que están no ambiente pictórico do París que coñece en 1927 cunha bolsa de estudos. Carlos Maside é nesta altura unha figura chave; neste sentido Rafael Dieste chega a falar da "época de Maside", referíndose aos anos finais da década dos vinte e primeiros trinta, indicando que é este o momento de cristalización dun concepto de arte galega que combina a forte ligazón coa tradición artística galega e a renovación de matriz internacional. Ao tempo, a obra

de Maside do período inmediatamente anterior á proclamación da República e dos anos que van de 1931 a 1936, especialmente a súa obra gráfica,

manifesta o seu intenso compromiso social e a súa forte carga crítica e reflicte unha toma de postura ideolóxica republicana e de esquerdas.



Carlos L. Bernárdez

A C T U A L I D A D E

I.S.S.N.: 1139-4854

Plasticamente acentúa as fórmulas expresionistas, con influencia da estampa xaponesa e do gravado popular, todo coherentemente sintetizado, situándose nas coordenadas dunha arte social, no ambiente da "volta á orde" que el puido percibir na súa estadia en París. O pintor de Pontecesures preséntasenos na ilustración gráfica, o mesmo que na pintura, como unha figura decisiva na configuración da nova arte galega. A súa arte atinxe obras de plenitude expresiva en gravados como os realizados para o libro *Retrincos* (1934) de Castelao que amosan o camiño que -desde as súas estampas de temas populares de finais dos anos vinte- o leva a crear unha imaxe do galego que supere o tópico costumista.

Cun forte compromiso socialista e galeguista e nun contexto social tan conflitivo como a Ditadura de Primo de Rivera e a II República, Maside realiza obras de forte carga política. O propio Dieste lembra que o esforzo dos creadores da xeración de Maside, que é a súa, que tentaban descubrir a categoría estética de Galiza e que, ao tempo:

Cando se trataba de artes gráficas, sobre todo de artes gráficas levadas ao xornal, ao periodismo gráfico, tamén se

tratase de facer unha arte que despois se chamou contestatária, de facer unha arte que ao mesmo tempo tivese unha función de protesta, ou de predicación, ou de xuízo, que era típico do humor galego tal como o definiu Castelao e que non se fixera antes nen en Galicia nen en España en conxunto.¹

Nesta liña, e na produción de Maside, son especialmente significativas as súas ilustracións para a revista *Nueva España*, con obras como *La Carga*, *La Elocuencia*, *Ha pasado el orden*, *Nocturno* ou *La carga*, todas de 1931, e as súas viñetas para *El Pueblo Gallego*, como *Seisdedos* (1933) -co tema da matanza de Casas Viejas- nas que se afasta da ilustración de Castelao, que tanto influíra na súa etapa inicial.

Ao tempo, desde as súas estampas de temas populares de finais dos anos vinte, Maside inicia un rigoroso proceso de pescuda dunha imaxe do galego que supere o tópico costumista. As súas primeiras obras móvense entre un decorativismo de estampa xaponesa e un certo primitivismo, para chegar nos seus óleos a crear un modelo estético que, por medio de formas esgrevias e plenas, se inspira na escultura medieval e na tradición popular dos canteiros e que na súa rotundidade lembra o granito. Obras como *Muller sentada*



(1930, Museo de Castrelos, Vigo) ou *Mulleres en roda* (1930, colección particular) son auténticos manifestos da nova pintura galega co seu tratamento "monumental" das figuras. Nestas obras pódese observar unha economía na linguaxe plástica que tende á eliminación do elemento narrativo do cadro, enlazando organicamente as figuras, coa súa intensa expresividade que suxire o seu drama vital. O mesmo esencialismo conceptual, apoiado polas masas de cor e os baleiros contribúe a conectar significado e significativo, como se dun poema se tratar.

Con estas obras Maside afástase do convencionalismo rexionalista e convértese nun dos

estes da nova pintura galega, bebendo da vangarda internacional e creando unha figuración inspirada en elementos da tradición popular, pero atendendo tamén a temas como a natureza morta, a paisaxe ou a temática social, preocupación decisiva para entendermos a arte de todos Os Novos.

No conxunto das súas primeiras obras de finais do vinte, emprega unha paleta sobria, con figuras estáticas e certo ar primitivista, no que se evita a individualización das faces,



dotando as obras dun aspecto escultórico. Son figuras que destaca pola súa solidez, de inequívoca inspiración popular, que reforzan como arquetipos o carácter social, de clase, que o pintor quere deixar claro; a intensa planimetría da obra evita calquera sombra de "enxebrismo" costumista, reforzando a mensaxe de identificación co popular, non de pura contemplación dunha escena.

Durante os anos que seguen á Guerra Civil, Maside traballa nun auténtico exilio interior, teimando no proxecto de trazar novos camiños na arte galega, consciente de que a renovación anterior, protagonizada por el xunto co resto d'Os Novos (Colmeiro, Souto, Laxeiro...), precisaba dunha posta ao día. As súas obras deste período como *Porto de pescadores* (colección particular, Rois, A Coruña), *A sesta* (Museo Carlos Maside, Sada), *Rapaza* (colección particular, Rois, A Coruña) ou *Lavandeiras* (Museo Quiñones de León, Vigo) manteñen o

vigor de composición e a expresividade do debuxo, mais agora cunha exaltación da cor e da luz.

Luís Seoane, que sen dúbida dará o seguinte paso decisivo na evolución da pintura galega, comprendeu como ninguén o sobranceiro papel xogado por Maside na configuración dunha arte ao tempo nacional e universal e así llo manifestou ao propio Maside: "Estou seguro de que cando no porvir deba escribirse ou farse sobre a pintura galega actual, que é a que primeiro conta como galega na historia da nosa pintura, será a túa obra a que amose novos camiños abertos".

Efectivamente, os camiños trazados polo artista, o rigor conceptual e formal como desenvolveu o seu labor e unha rica cultura que se definía desde un compromiso social e unha intensa identificación co país caracterizan a obra e a personalidade dunha figura central do discurso estético da Galiza contemporánea.

NOTA

1. Dieste, Rafael, *Encontros e vieiros. Once charlas sobre plástica, teatro e literatura*, edición de Arturo Casas, Edicións do Castro, Sada, 1990, pág. 127.

A C T U A L I D A D E

ANDREA DWORKIN DESDE A "EXPERIENCIA VIVIDA"

Van máis de tres anos que a escritora feminista Andrea Dworkin (1946-2005) faleceu deixando unha ardora apenas perceptible a un sector discreto do feminismo deste país. A obra de Andrea Dworkin deuse a coñecer a través da novela *Xeo e lume* (2001), que tiven o privilexio de prologar, e digo privilexio porque non soamente fun seducida pola novela en si mesma senón pola posterior introspección na personalidade de Dworkin.

O activismo político de Dworkin comezou logo, no 1965, con 18 anos cando foi arrestada nunha misión norteamericana nas Nacións Unidas, protestando contra a guerra de Vietnam. Foi enviada ao Centro de Detención de Mulleres da Cidade de Nova York onde recibiu un brutal recoñecemento. O testemuño dos feitos foi dado a coñecer en todo o mundo e propiciou unha denuncia popular para que a prisión fora clausurada definitivamente.

Andrea representa un vivo exemplo da vinculación entre a teoría e a praxe feminista, levando a súa ética feminista ata as últimas consecuencias.

Dworkin formaría parte do grupo de activistas e intelectuais -pero tamén avogadas, artistas,

profesoras etc. - feministas norteamericanas que impulsaron nos oitenta a corrente radical que, en Francia, protagonizará C. Delphy.

Algúns sectores, como o feminismo socialista, empregaron o termo feminismo cultural para banalizar, en certa medida, os postulados radicais que atribuían á teoría feminista tamén un rango político, superando o reformismo no que pretendían instalala os partidos de esquerdas.

O enfoque feminista das radicais dirixese á ruptura do sistema de dominación patriarcal, baseado na explotación da sexualidade feminina, o que Kate Millet daría en chamar "política sexual" e será o título do seu emblemático manual de feminismo radical "Sexual politics" (1969).

O feminismo debía manifestarse no compromiso persoal, no modo de vida das mulleres; as experiencias individuais van ter un peso importante dentro da formulación teórica que recoñece a muller como clase social, dentro do sistema patriarcal.

Así para poder levar a cabo unha verdadeira revolución social, o feminismo, desde esa declaración de "teoría da praxe",

non debía consagrarse, illadamente, como filosofía, nos redutos académicos senón desenvolverse a través do movemento social.

Daquela, tras das mobilizacións contra a explotación sexual, contra a pornografía, nas loitas polo dereito ao aborto, por unha sexualidade libre, non normativa, sempre houbo o soporte teórico do feminismo radical.

Do compromiso feminista en contra da pornografía xorde o grupo *Women against pornography*, que Dworkin liderará xunto a Kitty Mackinnon, a través do que proporán unha lei que trate a pornografía como forma de subordinación sexual das mulleres. Elaboran un proxecto anti-pornografía para a cidade de Minneapolis, en 1983, polo que foron deostadas por pornógrafos de moda pero quizais o máis ofensivo, por outras intelectuais que, daquela, formaron o grupo *Women against censors*, ou as Feminist Anti-Censorship Taskforce (FACT) liderado polas escritoras Angela Carter e Caroline Vance, e as teóricas feministas Adrienne Rich e Betty Friedan, que as acusaron de puritanas e represoras.

A cruzada de Dworkin contra a pornografía converteuna en

proscrita no seu propio país. As súas obras *Pornography, Men Possessing Women Pornography and Civil Rights, Mercy, Ice and Fire, Letters from a War Zone, Women Hating e Intercourse*, tiveron dificultades para ser publicadas nos Estados Unidos, "o país de mentiras e vulgaridades que nos di que podemos falar do que queiramos", ironizaba Dworkin².

A realidade é que Dworkin consagrou a súa vida na loita contra o sistema que permite o sometemento das mulleres, a súa explotación sexual, o que significaba a destrución do poder patriarcal e a súa célula de dominio: a familia.

Para Dworkin, como para as feministas pioneiras dos 70, a pornografía instituía a violencia e a degradación da imaxe da muller como forma de colonización sexual. "Baixo o patriarcado, a subordinación das mulleres é erotizada e a violencia converteuse en sexualmente atractiva".

"Moitas mulleres morrerán no curso do debate (sobre a licitude da pornografía) porque para as mulleres a liberdade de expresión comeza pola defensa da integridade do seu corpo".



ACTUALIDADE

"Nas sociedades patriarcais-mentres para o home a sexualidade é un trámite, un imperativo biolóxico- a muller é en si mesma sexo, o sexo é o corpo da muller. De aí que a quintaesencia da sexualización da muller sexa a prostitución, e o último estadio da dominación patriarcal é a redución da muller a puta, como expresa Kathleen Barry"³. Esta furia en contra das anti-pornografía estaba sustentada no temor de facilitar a complicidade dos sectores máis retrógrados da sociedade americana (todo isto coincide coa era Reagan) propagando o retorno aos valores tradicionais da familia e, de paso, se faga extensiva a censura á liberdade sexual, perseguindo a homofobia. Odiada por un sector e outro, Dworkin iniciou o seu labor concienciador en contra da pornografía percorrendo o país de parte a parte para convencer á cidadanía dos seus horrores. Neste empeño contou coa colaboración de persoas do medio, sobre todo con actrices porno que brindaron os seus testemuños para descrédito desa industria que xeraba cantidades inxentes de cartos a costa dunhas cotas de brutalidade inimaxinables. Un dos	argumentos máis relevantes foi brindado pola protagonista da famosa "Garganta profunda", Linda Marchiano, quen consegue dar a luz, grazas a Dworkin, o inferno ao que a someteu o seu marido quen a obriga a prostituírse a punta de pistola e que non cobra nada da película que chegou a obter unhas ganancias de 600 millóns de dólares. Marchiano intervirá no congreso de Minneapolis de 1983 onde se presenta unha lei para a abolición da pornografía como "un atentado aos dereitos civís das mulleres". Nesta experiencia baseará o seu ensaio <i>Pornography</i>. Esta lei tería permitido a cobertura legal para denunciar aos pornógrafos e poder obter axuda psiquiátrica ou legal. Dworkin non quería deixar pegadas na area, aspiraba a que a súa ideoloxía e o mundo de ficción activara as consciencias das mulleres e as incitara a rebelarse. Así quedan as palabras extraídas da súa primeira novela <i>First love</i> (1978) "Eu quería escribir libros que fosen xeo e lume, o vento azoutando a terra. Eu quería escribir libros que unha vez experimentados, non puideran esquecerse, libros que foran apreciados como a luz máis	exquisita que nunca antes víramos...Eu empecei esta carta con desexo e remátoa con enfado. Eu soñei que o amor sen tiranía era posible". As obras de Andrea Dworkin confirman a eficacia dun discurso profundo sobre unha narrativa directa e cativadora, do que <i>Xeo e lume</i> é un exemplo. Pero, sen dúbida, cumpriría as traducións deses ensaios que conmocionaron á América dos oitenta, para debater sobre uns temas candentes na actualidade como son a pornografía e a prostitución. NOTAS 1. <i>Xeo e lume</i>, tradución de Cristina Veiga Novoa, prólogo de Mónica Bar Cendón, Edicións Xerais, colección As literatas, dirixida por María Xosé Queizán. 2. Vid. Amalia Rivera: "Andrea Dworkin y la guerra contra la pornografía" e "Pornografía: ¿fantasía del abuso sexual?", Amalia Rivera, <i>DobleJornada</i>, 5/8/96. 3. No meu prólogo de <i>Xeo e lume</i>, p.7
A C T U A L I D A D E		

ESCRITO POR MULLERES

Neste traballo ofrécese o labor que a muller realiza na conformación do polisistema literario galego a través da Narrativa, Poesía, Literatura dramática, Día das Letras Galegas, Monografías, biografías, crónicas, libros colectivos, así como en reedicións comentadas e facsimiles, textos recuperados e mesmo obras traducidas ou versionadas nas que participan autoras galegas. Tamén se recolle o seu labor como tradutoras e ilustradoras de obras. Ten a súa fonte matriz no *Informe de literatura 2007*, onde se acolle unha biografía descrita da produción galega e sobre literatura galega¹.

Unha vez revisado o *Informe de Literatura 2007*, nos apartados citados, pódese constatar que o número de mulleres que participaron este ano, ben como autoras, coordinadoras, compiladoras ben como tradutoras e ilustradoras foron 212.

Comparando a produción por apartados e por entradas coa realizada no ano anterior, 2006, obsérvanse variacións significativas como se pode comprobar nos seguintes cadros:

Na **Literatura institucionalizada ou de adultos**, as obras realizadas por mulleres foron as seguintes:

PRODUCCIÓN GALEGA

	2006	2007
Narrativa	5	14
Poesía	16	15
Literatura dramática	3	0
Monografías, Biografías, Crónicas, Colectivos	16	18
Día das Letras Galegas	3	2
Total	43	49

PRODUCCIÓN TRADUCIDA

	2006	2007
Narrativa	6	2
Poesía	0	3
Literatura dramática	3	4
Monografías, Biografías, Crónicas, Colectivos	0	1
Día das Letras Galegas	0	0
Total	9	10

Na **Literatura infantil e xuvenil**, as obras realizadas por mulleres foron as seguintes:

PRODUCCIÓN GALEGA

	2006	2007
Narrativa	42	46
Poesía	8	3
Literatura dramática	1	4
Monografías, Biografías, Crónicas, Colectivos	6	3
Ilustradoras	76	63
Total	133	119

PRODUCCIÓN TRADUCIDA

	2006	2007
Narrativa	24	33
Poesía	1	1
Literatura dramática	0	0
Monografías, Biografías, Crónicas, Colectivos	0	0
Total	25	34

Os datos falan, en xeral, dun lixeiro aumento na Literatura institucionalizada nos apartados de Narrativa e Monografías, fronte a unha diminución leve en Poesía e Día das Letras Galegas, ademais da inexistencia de obras de Literatura dramática. En relación coa tradución obsérvase un descenso na Narrativa, compensado pola aparición de poemarios traducidos. Para evitar cómputos non desexados é preciso salientar que non se engaden as Antoloxías. Tampouco aqueles volumes que acollen varios autores por referirse fundamentalmente a concursos literarios para os principiantes, ou ben porque non presentan un coordinador ou editor.

No que atinxe á Literatura infantil e xuvenil é de salientar un descenso no cómputo total, que se concreta nos apartados de Poesía e Monografías. Por outra banda, os xéneros de Narrativa e Literatura dramática amosan certo

incremento, con catro volumes máis no primeiro caso e tres no segundo. Ademais inclúese a produción das ilustradoras, tanto do ano 2006 coma a de 2007.

A seguir ofrécese as fichas dos títulos, dos distintos xéneros canónicos, autóctonos e traducidos, que foron realizados por mulleres xa galegas xa doutros ámbitos lingüísticos ou nos que participaron. Aqueles que queiran ver os descritores destas obras non teñen máis que achegarse á páxina web do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (www.cirp.es) e consúltalos no apartado "Recursos".

LITERATURA INSTITUCIONALIZADA OU DE ADULTOS. PRODUCCIÓN GALEGA

NARRATIVA

CALVO VARELA, Paloma, *A vinganza da Mantis*, prólogo de Henrique Rábuñal, A Coruña: Espiral Maior/Concellaría de Cultura de Arteixo, col. Narrativa, n.º 43, 2007, 215 pp. (ISBN: 84-96475-55-7).

CASAS, Patricia, *Teselas de cidade*, III Premio-Biblos Pazos de Galicia, Cesuras: Biblos Clube de Lectores, col. Mandaio, 2007,

174 pp. (ISBN: 978-84-936001-0-5).

LÓPEZ SILVA, Inma, *New York, New York*, Vigo: Galaxia, col. Literaria, n.º 241, 2007, 196 pp. (ISBN: 978-84-8288-815-6).

MARTÍNEZ MILLARENGO, Beatriz, *O de Millarengo*, Sada: Edicións do Castro, col. Narrativa, 2007, 505 pp. (ISBN: 978-84-8485-275-9).

MAYORAL, Marina, *Case perfecto*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Narrativa, n.º 238, 2007, 296 pp. (ISBN: 978-84-9782-530-6).

MIRAGAIA, Raquel, *Em tránsito*, ilustr. Marou Trastoy, Ourense: Difusora de Letras, Artes e Ideas, col. Literal, n.º 2, 2007, 99 pp. (ISBN: 978-84-935223-6-0).

MOURE, Teresa, *Benquerida catástrofe*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Narrativa, n.º 240, 2007, 229 pp. (ISBN: 978-84-9782-580-1).

NARA, Antía, *Aquel lugar*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Abismos, n.º 8, 2007, 192 pp. (ISBN: 978-84-9782-635-8).

PÉREZ REI, Mariña, *Canícula*, Premio Manuel Lueiro Rey de novela curta 2006, Santiago: Sotelo Blanco, col. Medusa. Narrativa, 2007, 182 pp. (ISBN: 978-84-7824-508-6).

SAN VICENTE, Paula, *Fios-de-contas*, Premio de Narración Curta Ricardo Carvalho Calero do Concello de Ferrol, Ames: Edicións Laiovento, col. Narrativa, n.º 222, 75 pp. (ISBN: 978-84-8487-128-2).

SUMAI, Anxos, *Así nacen as baleas*, 2.º Premio Narrativa Breve Repsol YPF 2007, Vigo: Editorial Galaxia, col. Literaria, n.º 251, 2007, 161 pp. (ISBN: 978-84-9865-022-8).

VEGA, Rexina, *Cardume*, Premio Xerais de Novela 2007, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Narrativa, n.º 246, 2007, 193 pp. (ISBN: 978-84-9782-655-6).

ZÚÑIGA, Iolanda, *Vidas post-it*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Abismos, n.º 9, 2007, 134 pp. (ISBN: 978-84-9782-634-1).

REEDICIÓNS COMENTADAS E FACSÍMILES. TEXTOS RECUPERADOS

QUEIZÁN, Mª Xosé, *Amor de tango*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Narrativa, n.º 73, 2007, 189 pp. (ISBN: 978-84-9782-593-1).

POESÍA

AGUIRRE, Mirta, *8 poemas a Galicia mártir*, de Castela, prólogo de Xesús Alonso

Montero e Jorge Domingo Cuadriello, Sada-A Coruña: Edicións do Castro, col. Poesía, 2007, 74 pp. (ISBN: 978-84-8485-274-2). ALEIXANDRE, Marilar, <i>Mudanzas</i>, V Premio Caixanova 2006, prólogo de Olivia Rodríguez González, Santiago de Compostela: P.E.N Clube de Galicia/Editorial Danú S.L., col. Arte de Trobar, n.º 10, 2007, 122 pp. (ISBN: 978-84-935421-3-9). ARIAS REGO, Xiana, <i>Ortigas</i>, XIX Premio Nacional de Poesía Xosé María Pérez Parallé, prólogo de Leo F. Campos, A Coruña: Edicións Espiral Maior/Concello de Fene, col. Poesía, n.º 180, 2007, 70 pp. (ISBN: 84-96475-51-4). BEIRO, Pilar, <i>Bingo</i>, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións, col. Poesía Edoy Leliadoura, n.º 6, 2007, 88 pp. (ISBN: 978-84-7824-532-1). CAMPO, Marica, <i>Sextinario: trinta e seis + tres</i>, prólogo de Carlos Paulo Martínez Pereiro, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións, col. Edoy Leliadoura/Poesía, n.º 1, 2007, 110 pp. (ISBN: 978-84-7824-527-7). CARLOS, Helena de, <i>Vigo</i>, Vigo: Editorial Galaxia, col. Dombate, 2007, 63 pp. (ISBN: 978-84-9865-004-4).	CASTAÑO, Yolanda, <i>Profundidade de campo</i>, XV Premio de Poesía Espiral Maior, Culleredo-A Coruña: Edicións Espiral Maior, 2007, 56 pp. (ISBN: 978-84-96475-59-5). DÁVILA, Berta, <i>Corpo baleiro</i>, prólogo de Miguel Anxo Fernán Vello, Culleredo-A Coruña: Editorial Espiral Maior, col. Poesía, n.º 186, 2007, 69 pp. (ISBN: 978-84-96475-65-6). ENRÍQUEZ NOYA, Rosa, <i>Vestíbulo da devastación</i>, prólogo de Yolanda Castaño, Culleredo-A Coruña: Espiral Maior, col. Poesía, n.º 184, 2007, 59 pp. (ISBN: 978-84-96475-61-8). MÉNDEZ, Oriana, <i>Derradeiras conversas co Capitán Kraft</i>, Vigo: Editorial Galaxia, col. Dombate, 2007, 66 pp. (ISBN: 978-84-7154-062-1). NÚÑEZ BRIONES, Andrea, <i>Corrente do esquecemento</i>, prólogo de Lucía Aldao, [A Coruña]: Aturuxo (Federación Galega de Asociacións Lésbicas, Gais, Bisexuais e Transexuais), 2007, 44 pp. (ISBN: 84-611-8198-8). PATÍÑO, Olga, <i>Atmosferas</i>, gravados de José Valentín Díaz Germade, prólogos de Miguel Anxo Fernán Vello e Manuel Silvestre Visa, A Coruña: Deputación da Coruña, 2007, [87 pp.]. (ISBN: 84-9812-066-7).	PENAS, Ánxeles, <i>Amor deshabitado</i>, Culleredo-A Coruña: Edicións Espiral Maior, col. Poesía, n.º 185, 2007, 61 pp. (ISBN: 978-84-96475-64-9). QUEIZÁN, M^o Xosé, <i>Cólera</i>, intr. da autora, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Poesía, n.º 14, 2007, 61 pp. (ISBN: 978-84-9872-612-9). SALCEDA, Pura, <i>A ollada de Astarté</i>, intr. de Carlos Morales, A Coruña: Espiral Maior, col. Poesía, n.º 176, 2007, 78 pp. (ISBN: 978-84-96475-45-8). SUMAI, Anxos, <i>24 10 06</i>, fotografías de Manuel Martínez, Santiago de Compostela: Candeia Editora, 2007, [48 pp.]. (ISBN: 84-96163-08-3). DÍA DAS LETRAS GALEGAS REEDICIÓNS COMENTADAS E FACSIMILES. TEXTOS RECUPERADOS ARIAS CHACHERO, Patricia (ed.), <i>María Mariño. Antoloxía poética</i>, Vigo: Galaxia, col. Letras Galegas, 2007, 164 pp. (ISBN: 978-84-8288-816-3). GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Helena (ed.), <i>María Mariño. Más allá del tiempo. O libro inédito de 1965</i>, estudo introdutorio da editora, Santiago de Compostela: Alvarellos Editora, col. Rescate,
--	--	---

A C T U A L I D A D E

2007, 173 pp. (ISBN: 978-84-89323-15-5).

MONOGRAFÍAS, EDICIÓNS CRÍTICAS E LIBROS COLECTIVOS

ANEIROS DÍAZ, Rosa, *Ao pé do abismo*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Crónica, 2007, 318 pp. (ISBN: 978-84-9782-676-1).

ANEIROS DÍAZ, Rosa, Marta Pérez Pereiro e outros (eds.), *Xornalistas con opinión. 20 biografías*, Santiago de Compostela/Vigo: Consello da Cultura Galega/Editorial Galaxia, col. Ensaio-Comunicación, nº 40, 2007, 374 pp. (ISBN: 978-84-8288-807-1).

Participan: Rosa Aneiros Díaz, "Concepción Arenal ou a entrega ao periodismo social", pp. 65-73; Marta Pérez Pereiro, "Sofía Casanova: muller na guerra", pp. 131-141; Montse Calvo Sánchez, "Manuel Lustres Rivas xornalista, sobre todo", pp. 239-251; Carme Vidal, "María Luz Morales, a gran señora da prensa", pp. 253-265; e María Antonia Pérez Rodríguez, "O labor de Luís Seoane na prensa", pp. 323-338.

ANEIROS DÍAZ, Rosa, Marta Pérez Pereiro e outros (eds.), *Xornalistas con opinión. Escolma de textos*, Santiago de

Compostela/Vigo: Consello da Cultura Galega/Editorial Galaxia, col. Ensaio-Comunicación, 2007, 417 pp. (ISBN: 978-84-9865-043-3).

CASTRO VÁZQUEZ, Isabel, *Reexistencia. A obra de Manuel Rivas*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Estudos Literarios, 2007, 216 pp. (ISBN: 978-84-9782-684-6).

DÍAZ ARIAS DE CASTRO, Xosé e Guillermo Escrigas (eds.), *Isaac Díaz Pardo. Creación e compromiso na Galicia do século XX*, A Coruña: Deputación Provincial da Coruña, col. Grandes Pintores, 2007, 593 pp. (ISBN: 84-9812-048-9).

Participan: M^a Teresa Pena Moreda, "O Creador", "Cerámicas do Castro: as bases da máis innovadora industria cerámica do s. XX en España", pp. 289-304; Ana Belén Martínez Delgado e outro, "O Creador", "Isaac Díaz Pardo e o Museo de Arte Contemporánea Carlos Maside", pp. 347-355; e Silvia Longueira e outros, "Pinceladas", p. 437.

FERNÁN-VELLO, Miguel Anxo (coord.), *No país da irmandade. Homenaxe a Francisco Pillado Maior*, ilustr. de Ana Pillado Vega, Blanca Silva, Maca Silva e outros, A Coruña: Deputación da

Coruña, 2007, 122 pp. (DL: C870-2007).

Participan: María Pilar García Negro, "Os cadernos da Compañía de Teatro Luís Seoane", pp. 47-52; Araceli Herrero Figueroa, "Luís Pimentel e o teatro", pp. 53-60; Laura Tato Fontañá, "A inútil precaución", pp. 95-102; e Luísa Villalta, "A Pancho Pillado", p. 102.

FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Manuel (ed.), *Do amor e da literatura*, Ourense: Ediciones Linteo, col. Aberta, 2007, 144 pp. (ISBN: 978-84-96067-35-6).

Participan: Carmen Blanco, "Eróticas heréticas heteroxéneas", pp. 19-25; Emma Luaces, "O amor en Grecia", pp. 27-32; Aurora López e outro, "O amor en Roma", pp. 33-60; María Lopo, "O amor no celtismo", pp. 61-82; Olga Novo, "O amor tolo", pp. 83-88; e Olga Novo e outro, "Mostra da poesía amoratoria galega", pp. 115-144.

HERRERO FIGUEROA, Araceli, *Unha cidade e un poeta. Lugo e Luís Pimentel*, Lugo: Deputación Provincial de Lugo, 2007, 99 pp. (ISBN: 978-84-8192-382-7).

IBARRA JIMÉNEZ, Ana, *Da arqueoloxía ao soño popular. A deconstrución da paixón céltica*, Noia: Toxosoutos, col. Keltia, 2007, 304 pp. (ISBN: 978-84-96673-16-8).

LEIRA, Xan, <i>Lembranzas e reflexións de Isaac Díaz Pardo</i>, fotografías de José Luís Abalo, Vigo: Xunta de Galicia, col. Memoria Viva, 2007, 55 pp. (ISBN: 978-84-611-7698-4). <i>Participan:</i> Mariví Villaverde, "A industria galega no exilio", p. 35. LIÑEIRA, María e Dolores Vilavedra (eds.), <i>John Rutherford. Mar por medio</i>, Trasalba-Amoeiro-Ourense: Fundación Otero Pedrayo, 2007, 113 pp. (ISBN: 978-84-611-7618-2). <i>Participan:</i> María Liñeira e Dolores Vilavedra, "Inglés de berce, galego de adopción", pp. 13-15; Kirsty Hooper, "O segredo da tradución", p. 51; María Liñeira, "The Walker's Arms", pp. 52-53; Pilar Cancio, "Pesca, música... e algo máis", pp. 79-81; Tita García Méndez e Rosa, Laura e Xoana Rutherford (<i>As Pícaras</i>), "Sempre aprendendo", pp. 89-91; Lourdes Lorenzo, "Unhas liñas en agradecemento ao mestre, ao amigo", pp. 92-94; e Camiño Noia Campos, "Encontros con John Rutherford", pp. 97-98. MARCO, Aurora, <i>Dicionario de Mulleres Galegas. [Das orixes a 1975]</i>, Vigo: Promocións Culturais Galegas/Edicións A Nosa Terra, 2007, 556 pp. (ISBN: 978-84-8341-146-9).	MARTÍNEZ TEIXEIRO, Alva, <i>A pretensa nostalgia da autoridade (Unha interpretación parcelar d'O porco de pé de Vicente Risco)</i>, IV Premio Centro Ramón Piñeiro de Ensaio breve, Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades/Xunta de Galicia, col. Cadernos Ramón Piñeiro X, 2007, 124 pp. (ISBN: 84-453-4350-S). MERA HERBELLO, Héitor (ed.), <i>Bernardino Graña. Homenaxe no 75 aniversario</i>, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2007, 100 pp. (ISBN: 978-84-9782-669-3). <i>Participan:</i> Paula Fernández González, "Bernardino Graña, autor infantil. Un achegamento a O león e o paxaro rebelde ou á simbología comprometida", pp. 37-43; María Navarro, "O gaiteiro e o Rato Pérez. Premio Merlín 1993", pp. 45-49; e Elvira Ribeiro Tobío, "Centón bernardiniano", pp. 79-80; e Lucía Novás, pp. 81-82. ORAMAS CAMERO, Ángela, <i>Galegos da Habana</i>, prólogo de Yolanda Vidal, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións, col. Diáspora Crónicas, 2007, 261 pp. (ISBN: 978-84-7824-533-8). ROIG RECHOU, Blanca-Ana (coord.), <i>Informe de literatura</i>	2006, Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades/Xunta de Galicia, 2007. (ISBN: 978-84-453-4523-8). CD-Rom. VARELA OROL, Concha, <i>A Biblioteca Pública da Real Universidade de Santiago de Compostela</i>, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, col. Fonseca Textos Históricos, n.º 11, 2007, 371 pp. (ISBN: 978-84-9750-637-3). VIEITES, Manuel F. (coord.), <i>Cento vinte e cinco anos de teatro en galego. No aniversario de 'A fonte do xuramento'</i>, Vigo: Editorial Galaxia/ESAD, col. ESAD Galicia, 2007, 460 pp. (ISBN: 978-84-7154-188-8). <i>Participan:</i> Norma Rodríguez González, "Teatro e creación dramática na diáspora e no exilio", pp. 97-109; María López Suárez e outro, "O Centro Dramático Galego", pp. 171-185; Inmaculada López Silva, "O desenvolvemento da nova dramaturxia", pp. 213-222; Noemí Pazó, "Teatro e tradución. Unha perspectiva xeral", pp. 297-317; Iolanda Ogando, "A formación e a investigación teatral en Galicia", pp. 319-334; Blanca González Crespán, "Unha aproximación ao deseño escénico. O caso
---	--	--

A C T U A L I D A D E

galego", pp. 371-402; e Inmaculada López Silva, "Información e crítica teatral", pp. 403-413.

VILLARES, Ramón, *Clío nas ondas. De libros, persoas e sazóns*, epílogo de Ana Romaní, Santa Comba-A Coruña: tresCtres, col. Vilarnovo. Ideas e realidades, 2007, 285 pp. (ISBN: 978-84-934890-7-6).

REEDICIÓNS COMENTADAS E FACSÍMILES. TEXTOS RECUPERADOS

AGRELO Costas, Eulalia e Isabel Mociño González (eds.), *Obra narrativa en galego de Amador Montenegro Saavedra*, Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades/Xunta de Galicia, 2007, 166 pp. (ISBN: 978-84-453-4381-4).

ARIAS CHACHERO, Patricia e Mónica Pazos Martínez (eds.), *Ramón Otero Pedrayo. Cartas á nai (1905-1950)*, Vigo: Editorial Galaxia/Fundación Otero Pedrayo, col. Memoria, n.º 15, 2007, 694 pp. (ISBN: 978-84-7154-105-5).

ARIAS CHACHERO, Patricia e Mónica Pazos Martínez (eds.), *Ramón Otero Pedrayo. Cartas á nai (1951-1956)*, Vigo: Editorial Galaxia/Fundación Otero

Pedrayo, col. Memoria, n.º 16, 2007, 632 pp. (ISBN: 978-84-7154-106-2).

MOREDA LEIRADO, Marisa, María Vilariño Suárez e outro (eds.), *Suevia (Bos Aires, 1913. Revista Gallega Regionalista) (Bos Aires, 1916. Revista Gallega) Edición facsimilar*, Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades/Xunta de Galicia, 2007, 37 pp. + facsimile. (ISBN: 978-84-453-4429-3).

MOREDA LEIRADO, Marisa, María Vilariño Suárez e outro (eds.), *Mundo Gallego (Revista de Galicia en América) [Bos Aires, 1951-1952]*, Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades/ Xunta de Galicia, 2007, 36 pp.+ facsimile. (ISBN: 978-84-453-4475-0).

PUJALES, Cristina (coord.), *Galicia e Europa*, presentación de Ramón Villares, limiar de Afonso Vázquez-Monxardín, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega/Arquivo Sonoro de Galicia/Fundación Otero Pedrayo, col. As nosas voces, n.º 21, 2007, 82 pp. + CD (ISBN: 978-84-96530-50-8).

VILARIÑO SUÁREZ, María e outro (eds.), *Galicia. Revista Semanal Ilustrada (A Habana, 1902-1930) [Facsimile dos anos 1902-1903]*,

Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades/Xunta de Galicia, 2007, 98 pp. + facsimile de 1902 + CD de 1903. (ISBN: 978-84-453-4390-6).

LITERATURA INSTITUCIONALIZADA OU DE ADULTOS. TRADUCIDA OU VERSIONADA

NARRATIVA

MCCULLERS, Carson, *A voda*, trad. de Laura Sáez, notas de Carson McCullers, análise de Constante González Groba, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. As literatas, 2007, 215 pp. (ISBN: 978-84-9782-527-6).

RHYS, Jean, *Ancho mar de argazo (Wide Sargasso Sea, 1966)*, trad. Manuel Forcadela, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. As Literatas, 2007, 181 pp. (ISBN: 978-84-9782-528-3).

POESÍA

AKHMÁTOVA, Ana, *Só o silencio me responde. Poemas escollidos*, selecc. e trad. de Ekaterina Guerbek e Penélope Pedreira, Cangas do Morrazo: Rinoceronte Editora, col. Poesía, n.º 2, 2007, 168 pp. (ISBN: 978-84-935375-3-1).

A C T U A L I D A D E

BLANCO DÍAZ, Pilar, *Zarzalúa*, trad. de A. Piñeiro, Ribeira: Antonio Piñeiro, col. Bourel, 2007, 23 pp. (ISBN: 978-84-934024-7-1).

MOURE, Erín, *Teatriños ou aturuxos calados* (*Little Theatres*, 2005), ed. bilingüe, trad. de María Reimóndez, Vigo: Galaxia, col. Dombate, n.º 53, 2007, 147 pp. (ISBN: 978-84-9865-005-1).

LITERATURA DRAMÁTICA

BEHN, Aphra, *O moinante & A segunda parte do moinante*, trad. de Ramón Porto Prado e Belén Souto García, intr. de Mariana Carballal, epílogo de Ana María Sánchez Mosquera, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións/Xunta de Galicia, col. As Letras das Mulleres, n.º 9, 2007, 406 pp. (ISBN: 978-84-7824-518-5).

GOUGES, Olympe de, *Escritos políticos e literarios*, trad. de Mercedes Pacheco Vázquez, intr. de Carme Alvariño Alejandro, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións/Xunta de Galicia, col. As letras das mulleres, n.º 8, 2007, 388 pp. (ISBN: 978-84-7824-511-6).

IBSEN, Henrik, *Casa de bonecas* (*Et dukkehjem*, 1879), trad. de Liliana Valado e Marta Dählgren,

intr. e notas de Liliana Valado, epílogo de María Xosé Queizán, Vigo: Edicións Xerais de Galicia/Xunta de Galicia/IGAEM (Instituto das Artes Escénicas e Musicais), col. Biblioteca Dramática Galega, n.º 6, 2007, 131 pp. (ISBN Edicións Xerais de Galicia: 978-84-9782-572-6; ISBN Xunta de Galicia: 978-84-453-4399-9).

VEIGA, Rexina (ed.), *Urbano R. Moledo. A volta da perdida. Obra inédita incautada polos militares en 1936*, Sada: Edicións do Castro, col. Biblioteca do 36, 2007, 82 pp. (ISBN: 978-84-8485-271-1).

MONOGRAFÍAS E LIBROS COLECTIVOS TRADUCIDOS OU NOUTRAS LINGUAS

GARCÍA LIÑEIRA, María (ed.), *El laberinto editado. Los artículos periodísticos de Álvaro Cunqueiro en 'Destino' (1961-1976)*, Vigo: Edicións Nigra Trea, 2007, 612 pp. (ISBN: 978-84-95364-60-9).

LITERATURA INFANTIL E XUVENIL. PRODUCCIÓN GALEGA

NARRATIVA

ALFAYA, An, *A lenda da lúa de Montealto*, Santiago de

Compostela: Sotelo Blanco Edicións, col. Docexvintedous, [mocidade], 2007, 80 pp. (ISBN: 978-84-7824-520-8).

ALFAYA, An, *Illa Soidade*, Premio Fundación Caixa Galicia de Literatura Xuvenil 2007, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Fóra de Xogo, n.º 107, [mocidade], 2007, 124 pp. (ISBN: 978-84-9782-653-2).

ALFAYA, An, *Os Seres con Raíces na Cara*, ilustr. Xosé Cobas, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore/Galaxia, n.º 151, a partir de 12 anos, 2007, 142 pp. (ISBN: 978-84-7154-074-4).

ALFAYA, An, *Vacas na cidade?*, ilustr. Jacobo Fernández, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore/Galaxia, [lectorado autónomo], 2007, [34 pp. (ISBN: 978-84-9865-015-0)].

ANEIROS, Rosa, *Os ourizos cachos e o gran río gris*, ilustr. Rodrigo Chao, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore/Galaxia, [lectorado autónomo], 2007, [34 pp. (ISBN: 978-84-9865-016-7)].

BOULLÓN, Ana e outro, *A rebelión das rúas*, ilustr. Andrés Meixide, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións/Consortio de Santiago, col. Branco de Cores, n.º 3, [lectorado autónomo], 2007, 27 pp. (ISBN: 978-84-7824-537-6).

A C T U A L I D A D E

CASALDERREY, Fina, <i>Apertas de vainilla</i>, ilust. Manuel Uhía, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore/Galaxia, [lectorado autónomo], 2007, [28] pp. (ISBN: 978-84-9865-011-2). CASALDERREY, Fina, <i>A Pomba e o Degolado</i>, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Fóra de Xogo, n.º 100, [lectorado mozo], 2007, 171 pp. (ISBN: 978-84-9782-559-7). CASALDERREY, Fina, <i>Xela volveuse vampira!!</i>, ilust. Noemí López, A Coruña/Santiago de Compostela: Baía Edicións/Xunta de Galicia, "Contos da igualdade", n.º 2, [lectorado mozo], 2007, 55 pp. (ISBN: 978-84-96893-21-4). CASALDERREY, Fina, <i>Un cabalo de lume</i>, ilust. Valentí Gubianas, A Coruña: Baía Edicións, col. Mar de Letras, n.º 4, [lectorado autónomo], 2007, 60 pp. (ISBN: 978-84-96893-27-6). CASALDERREY, Fina, <i>Ola, estúpido monstro peludo!</i>, ilust. Irene Fra, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore/Galaxia, n.º 154, a partir dos 10 anos, 2007, 110 pp. (ISBN: 978-84-9865-038-9). CASALDERREY, Fina, <i>Gordíño recheo</i>, ilust. Xan López Domínguez, Vigo: SM/Edicións Xerme, col. O Barco de Vapor, Serie Laranxa, n.º 28, a partir dos 9 anos, 2007, 110 pp. (ISBN: 978-84-9854-001-7).	FERNÁNDEZ, Ana María, <i>Marta ten a solución</i>, ilust. Patricia Castelao, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore/Galaxia, [lectorado autónomo], 2007, [32] pp. (ISBN: 978-84-9865-013-6). FERRER, Ánxeles, <i>Aiko</i>, ilust. da autora, A Coruña: Everest Galicia, col. Rañaceos, a partir de 8 anos, 2007, [45] pp. (ISBN: 978-84-403-0926-6). MEJUTO, Eva e outros, <i>Contos sen fronteiras</i>, ilust. Patricia Castelao, Santiago: Xunta de Galicia/Federación de Libreiros de Galicia/GÁLIX, col. O lagarto pintado, serie verde, até os 10 anos, 2007, 85 pp. (DL: G-966-2007). MOURE, Teresa, <i>A casa dos Lucarios</i>, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Fóra de xogo, [mocidade], 2007, 94 pp. (ISBN: 978-84-9782-630-3). PAZOS HERMIDA, Silvia, <i>A carreira de sacos</i>, ilust. Rodrigo Chao, Vigo: Xerais, col. Merliño [prelectorado], 2007, [32] pp. (ISBN: 978-84-9782-561-0). PÉREZ, Elvira e outros, <i>Historias para ler e mirar</i>, ilust. Fausto Isorna, Santiago de Compostela: Dirección Xeral de Creación e Difusión Cultural, col. Lagarto Pintado, a partir dos 10 anos, 2007, 68 pp. (DL: 967-2007).	RIVAS, Lita, <i>Flor de vento</i>, ilust. Saray Suárez Louzao, Vigo: Ir Indo Edicións, col. Contacontos, n.º 37, Serie Verde, máis de 8 anos, 2007, 87 pp. (ISBN: 978-84-7680-599-2). SÁEZ CAZALLAS, Cristina, <i>O sorriso de Rosalía</i>, ilust. Noemí López, A Coruña: Everest Galicia, a partir de 8 anos, 2007, 74 pp. (ISBN: 978-84-403-0517-6). SOLDADO, Magda, <i>¿Es ti o meu amigo?</i>, ilust. Jacobo Muñiz, A Coruña: Bahía Edicións, col. Xiz de coz, n.º 13, [lectorado autónomo], 2007, 32 pp. (ISBN: 978-84-96526-96-9). VILLAR JANEIRO, Helena, <i>Un rato na casa</i>, ilust. Mª Fe Quesada, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore/Galaxia, [lectorado autónomo], 2007, [32] pp. (ISBN: 978-84-9865-017-4). VILLAR JANEIRO, Helena, <i>Un rato na casa</i>, ilust. Mª Fe Quesada, Vigo/Madrid: Editorial Galaxia/Diario El País, col. No país dos contos, n.º 19, 2007, [34] pp. (ISBN El País: 84-9815-801-X/ISBN Editorial Galaxia: 978-84-8288-998-6). REEDICIÓNS ALEIXANDRE, Marilar, <i>Herbalúa</i>, ilust. Enjamio, Vigo/Madrid: Editorial Galaxia/Diario El País,
---	---	---

A C T U A L I D A D E

col. No país dos contos, n.º 12, [lectorado autónomo], 2007, [26] pp. (ISBN El País: 84-9815-794-3/ISBN Editorial Galaxia: 978-84-8288-991-7). CARREIRA, Ana, <i>O vixilante dos sonhos</i>, ilustr. Noemí López, Vigo/Madrid: Editorial Galaxia, Diario El País, col. No país dos contos, n.º 13, [lectorado autónomo], 2007, [32] pp. (ISBN: 84-9815-795-1). CASALDERREY, Fina, <i>Puag, que noxo</i>, ilustr. Xan López Domínguez, Vigo/Madrid: Editorial Galaxia/El País, col. No país dos contos, n.º 6, [lectorado autónomo], 2007, [24] pp. (ISBN El País: 84-9815-788-9/ISBN Editorial Galaxia: 978-84-8288-985-6). FERRER, Ánxeles, <i>Tres princesas namoradas</i>, Vigo/Madrid: Editorial Galaxia/El País, col. No país dos contos, n.º 8, [lectorado autónomo], 2007, [32] pp. (ISBN El País: 84-9815-790-0/ISBN Editorial Galaxia: 978-84-8288-987-0). GRACIÁN, Ánxela, <i>Camiño solitario</i>, ilustr. Federico Fernández, Vigo/Madrid: Editorial Galaxia/El País, col. No país dos contos, n.º 9, [lectorado mozo], 2007, [32] pp. (ISBN El País: 84-9815-791-9/ISBN Editorial Galaxia: 978-84-8288-988-7).	MORENO, María Victoria, <i>A festa no faiado</i>, ilustr. Irene Fra, Vigo/Madrid: Editorial Galaxia/El País, col. No país dos contos, n.º 20, 2007, [34] pp. (ISBN El País: 84-9815-802-8 /ISBN Galaxia: 978-84-9865-000-6). OTERO, Renata, <i>Mola que chova</i>, Vigo/Madrid: Editorial Galaxia/El País, col. No país dos contos, n.º 4 [lectorado autónomo], 2007, [24] pp. (ISBN El País: 84-9815-786-2/ISBN Editorial Galaxia: 978-84-8288-983-2). SÁNCHEZ, Gloria, <i>Rato Pincho</i>, ilustr. Pablo Otero "Peixe", Vigo/Madrid: Editorial Galaxia/El País, col. No país dos contos, n.º 3, [lectorado autónomo], 2007, [24] pp. (ISBN: 84-9815-785-4). ADAPTACIÓNS MEJUTO, Eva (adapt.), <i>Tres desexos</i>, ilustr. Gabriel Pacheco, Pontevedra: OQO Editora, col. O, Contos a pedir de boca [de 3 a 7 anos], 2007, [32] pp. (ISBN: 978-84-96788-63-3). MORANDEIRA, Luisa (adapt.), <i>Zalgum</i>, ilustr. Bernardo Carvalho, Pontevedra: OQO Editora, col. Q, Para lectores intrépidos, de 7 a 12 anos, 2007, [78] pp. (ISBN: 978-84-96788-73-2).	PENAS MURIAS, Irene (adapt.), <i>A princesa e mais o chicharo</i>, ilustr. Fernando Noriega, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 4, [lectorado autónomo], 2007, 16 pp. (ISBN: 978-84-403-1040-8). PENAS MURIAS, Irene (adapt.), <i>O gato con botas</i>, ilustr. Fernando Noriega, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 9, [lectorado autónomo], 2007, 16 pp. (ISBN: 978-84-403-1045-3). PENAS MURIAS, Irene (adapt.), <i>A galiña dos ovos de ouro</i>, ilustr. Fernando Noriega, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 1, [lectorado autónomo], 2007, 16 pp. (ISBN: 978-84-403-1037-8). PENAS MURIAS, Irene (adapt.), <i>A vendedora de mistos</i>, ilustr. Ada García, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 5, [lectorado autónomo], 2007, 16 pp. (ISBN: 978-84-403-1041-5). PENAS MURIAS, Irene (adapt.), <i>O príncipe feliz</i>, ilustr. Ángeles Peinador, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 10, [lectorado autónomo], 2007, 16 pp. (ISBN: 978-84-403-1046-0). PENAS MURIAS, Irene (adapt.), <i>Alicia no País das Maravillas</i>, ilustr. Ada García, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 7, [lectorado autónomo], 2007,
A C T U A L I D A D E		

16 pp. (ISBN: 978-84-403-1043-9).

PENAS MURIAS, Irene (adapt.), *Branca de neve*, ilustr. Ada García, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 8, [lectorado autónomo], 2007, 16 pp. (ISBN: 978-84-403-1044-6).

PENAS MURIAS, Irene (adapt.), *O anano saltareiro*, ilustr. Ada García, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 2, [lectorado autónomo], 2007, 16 pp. (ISBN: 978-84-403-1038-5).

PENAS MURIAS, Irene (adapt.), *O traxe novo do emperador*, ilustr. Gustavo Mazali, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 3, [lectorado autónomo], 2007, 16 pp. (ISBN: 978-84-403-1039-2).

PENAS MURIAS, Irene (adapt.), *A bela adormecida*, ilustr. Gustavo Mazali, A Coruña: Everest Galicia, col. Xirasol, n.º 6, [lectorado autónomo], 2007, 16 pp. (ISBN: 978-84-403-1042-2).

NÚÑEZ, Marisa (adapt.), *Ovos duros*, ilustr. Teresa Lima, Pontevedra: OQO Editora, col. Q, [lectorado autónomo], 2007, [58 pp.]. (ISBN: 978-84-96788-16-9).

NÚÑEZ, Marisa (adapt.), *Tres osos*, ilustr. Minako Chiba, adapt. do conto tradicional, Pontevedra: OQO Editora, col.

O, [lectorado autónomo], 2007, [36 pp.]. (ISBN: 978-84-9871-000-7).

PATACRÚA (adapt.), *Paco Papán*, a partir dun conto tradicional xudeu, ilustr. Evelyn Daviddi, Pontevedra: OQO Editora, col. O, [lectorado autónomo], 2007, [32 pp.]. (ISBN: 978-84-96788-64-0).

POESÍA

FERNÁNDEZ, Ana María, *Poemas que me cantou o grilo*, ilustr. Fausto Isorna, Vigo: Tambre, col. Ala Delta, Serie Azul, n.º 17, a partir de 8 anos, 2007, 86 pp. (ISBN: 84-96772-56-4).

VILLAR JANEIRO, Helena, *O soute do anano*, ilustr. Marta Álvarez Miguéns, Santiago de Compostela: Alfaguara-Obradoiro, desde 5 anos, 2007, 55 pp. (ISBN: 978-84-8224-761-8).

REEDICIÓNS

CASTAÑO, Yolanda, *Punver*, ilustr. de Eduardo Hermida, Vigo/Madrid: Editorial Galaxia/Diario El País, col. No país dos contos, n.º 11, [lectorado autónomo], 2007, [28] pp. (ISBN El País: 84-9815-793-5/ISBN Editorial Galaxia: 978-84-8288-960-3).

LITERATURA DRAMÁTICA

CARBALLEIRA, Paula, *Boas noites*, I Premio Manuel María de Literatura Dramática Infantil 2006, ilustr. Noemí López, Vigo: Edicións Xerais de Galicia/Xunta de Galicia (Instituto Galego de Artes Escénicas e Musicais), col. Biblioteca Dramática galega, n.º 4, [lectorado autónomo], 2007, 72 pp. (ISBN Edicións Xerais de Galicia: 978-84-9782-571-1/ISBN Xunta de Galicia: 978-84-453-4391-3).

CARBALLEIRA, Paula, *A cabana de Babaiajá. Conto tradicional eslavo adaptado por Paula Carballeira*, ilustr. Pablo Otero, Ames: Edicións Laiovento/Xunta de Galicia (Centro Dramático Galego/Instituto Galego de Artes Escénicas e Musicais (IGAEM), [lectorado autónomo], 2007, 39 pp. (ISBN Laiovento: 978-84-8487-117-7/ISBN Xunta de Galicia: 978-84-453-4528-3).

CARBALLEIRA, Paula, *O lobishome*, ilustr. Pablo Otero, Barcelona: Planeta&Oxford, col. Camaleón, n.º 17, serie amarela, a partir de seis anos, 2007, 57 pp. (ISBN: 978-84-9811-101-9).

GUILLÉN, Fusa, *A lenda do pirata*, ilustr. Carla Sancho Guillén, Cedeira: Asociación Cultural Garola/Xunta de Galicia, col. Garola. A Biblioteca Ambulante, n.º 5, [lectorado autónomo],

2007, 34 pp. (ISBN-10 84-611-4243-8). MONOGRAFÍAS, BIOGRAFÍAS, CRÓNICAS E LIBROS COLECTIVOS. REEDICIÓNS COMENTADAS E FACSIMILES. OBRAS REALIZADAS NOUTRAS LINGUAS NAS QUE PARTICIPAN AUTORAS GALEGAS EN GALEGO OU NOUTRAS LINGUAS BARRENA GARCÍA, Pablo (coord.), <i>Libros 2005-2006 escogidos de Literatura Infantil (12 -15 años)</i>, Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2007, 116 pp. (ISBN: 978-84-89384-09-5). <i>Participa:</i> M^a Jesús Fernández Fernández. ROIG RECHOU, Blanca-Ana (coord.), <i>Grandes Autores para Pequenos Leitores</i>, ilustr. Luís Mendonça, Porto: Deriva Editores, 2007, 126 pp. (ISBN: 978-972-9250-29-3). <i>Participan:</i> María Jesús Agra Pardiñas, Isabel Mociño González, Marta Neira Rodríguez e Teresa Sixto Rey, "Producción canonizada na literatura infantil e xuvenil galega (1960-1985)", pp. 53-94; Velkja Ruzicka Kenfel e Celia Vázquez García, "Producción canonizada na literatura infantil e xuvenil	angloxermana (século XIX)", pp. 95-122. ROIG RECHOU, Blanca-Ana, Isabel Soto López e outro (coords.), <i>Teatro infantil. Do texto á representación</i>, ilustr. Luís Mendonça, Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2007, 294 pp. (ISBN: 978-84-9782-616-7). LITERATURA INFANTIL E XUVENIL. TRADUCIDA OU VERSIONADA NARRATIVA BANSCH, Helga, <i>Petra</i>, ilustr. da autora, trad. Eva Mejuto, Pontevedra: OQO Editora, col. O, [lectorado autónomo], 2007, [34 pp.]. (ISBN: 978-84-9871-002-1). BARCELÓ, Elia, <i>Cordelúa (Cordeluna, 2007)</i>, Premio Edebé de Literatura Xuvenil, trad. Isabel Soto, A Coruña: Edebé-Rodeira, col. Periscopio, n.º 23, [lectorado mozo/mocidade], 2007, 335 pp. (ISBN: 978-84-8349-097-6). BRUNA, Dick, <i>Bos días, Mifi</i> (ISBN: 978-84-96957-01-5), <i>Conta con Mifi (Tel je mee met nijntje?)</i> (ISBN: 978-84-935804-5-2), <i>Mifi axuda na casa (Nijntje help in huis, 1996)</i> (ISBN: 978-84-96957-03-9), <i>Mifi visita o zoo</i> (ISBN: 978-84-96957-05-3), trad. Silvia Pérez Tato, Vigo: Factoría K	de libros, [primeiros lectores], 2007, [14 pp.]. CAFE ROMA, <i>A Billa de Xoán</i>, ilustr. Pablo Álvarez Rosendo, trad. Nova Galicia Edicións, Vigo: Nova Galicia Edicións, [lectorado autónomo], 2007, [24 pp.]. (ISBN: 978-84-96950-64-1). CASTAGNOLI, Anna, <i>Camiños sen nome</i>, ilustr. da autora, trad. Manuel Darriba, Pontevedra: OQO, col. Q, 2007, [54 pp.]. (ISBN: 978-84-96788-75-6). CHAUNDLER, Rachel, <i>Mariluz avestruz</i>, ilustr. Bernardo Carvalho, trad. Marisa Núñez, Pontevedra: OQO Editora, col. O, [lectorado autónomo], 2007, [30 pp.]. (ISBN: 978-84-96788-10-7). CHAUNDLER, Rachel, <i>Rita (Rita)</i>, ilustr. Bernardo Carvalho, trad. Marisa Núñez, Pontevedra: OQO Editora, col. O, [lectorado autónomo], 2007, [30 pp.]. (ISBN: 978-84-96788-71-8). COMINO, Sandra, <i>A casina azul (La casita azul)</i>, Premio Iberoamericano de Novela 2001, ilustr. Jorge Magutis, trad. Ánxela Gracián, Vigo: Galaxia, col. Árbore, n.º 143, serie Verde, a partir de 12 anos, 2007, 157 pp. (ISBN: 978-84-8288-925-2). DAYRE, Valérie, <i>As desgrazas de Sophie (Les nouveaux malheurs de Sophie, 2001)</i>, ilustr. Javier
A C T U A L I D A D E		

Argul, trad. Isabel Soto, Vigo: SM/Xerme Edicións, col. O barco de vapor, n.º 39, serie Vermella, [mocidade], 2007, 122 pp. (ISBN: 978-84-9854-004-8). GIL, Carmen, <i>O cabaleiro Pepino</i> (<i>El caballero Pepino</i>, 2007), ilustr. Anna Castagnoli, trad. Marisa Núñez, Pontevedra: OOO Editora, col. Q. Para lectores intrépidos, de 7 a 12 anos, 2007, 55 pp. (ISBN: 978-84-96788-13-8). GIL, Carmen, <i>O sorriso de Daniela</i> (<i>La sonrisa de Daniela</i>), ilustr. Rebeca Luciani, trad. Manuela Rodríguez, Pontevedra: Kalandraka Editora, col. Maremar, [lectorado autónomo], 2007, [33 pp.]. (ISBN: 978-84-8464-634-1). GUTIÉRREZ SERNA, Mónica, <i>Veciños de ceo</i>, ilustr. da autora, trad. Servicio de Traducciones de la Universidad de Alicante, Madrid/Alacante: Sieteleguas Ediciones/Miniland, [lectorado autónomo], 2007, [28 pp.]. (ISBN: 978-84-96749-64-1). JENNING, Jeanette, <i>O abrigo misterioso</i> (<i>Der geheimnisvolle Mantel</i>, 2007), ilustr. do autor, trad. Alfred Lobmayr e Chema Leras, Vigo: Factoría K de Libros, [lectorado autónomo], 2007, [28 pp.]. (ISBN: 978-84-96957-23-7). KESELMAN, Gabriela, <i>Coellos de etiqueta</i> (<i>Conejos de etiqueta</i>,	ilustr. Teresa Novoa, trad. Isabel Soto, Vigo: SM/Edicións Xerme, col. O barco de vapor, n.º 21, primeiros lectores, 2007, 60 pp. (ISBN: 978-89-9854-007-9). KLOSE, Monika, <i>O oso e o corvo</i>, ilustr. André da Loba, trad. Eva Mejuto, Pontevedra: OOO Editora, col. O, [lectorado autónomo], 2007, [34 pp.]. (ISBN: 978-84-96788-33-6) KULOT, Daniela, <i>Crocodilo namorado</i> (<i>Ein kleines Krokodil mit ziemlich viel Gefühl</i>, 2000), ilustr. da autora, trad. Marc Taeger e Pilar Martínez, Vigo: Factoría K de Libros, [lectorado autónomo], 2007, [25 pp.]. (ISBN: 978-84-935122-4-8). KULOT, Daniela, <i>Leopoldo e Casilda</i> (<i>Balduin und Gundula</i>, 2002), ilustr. da autora, trad. Fe González, Vigo: Factoría K de Libros/Kalandraka, 2007, [24 pp.]. (ISBN: 978-84-8464-618-1). KULOT, Daniela, <i>Unha casa a medida</i> (<i>Das kleine Krokodil und die große Liebe</i>, 2003), ilustr. da autora, trad. Marc Taeger e Pilar Martínez, Vigo: Factoría K de Libros, 2007, [24 pp.]. (ISBN: 978-84-935122-9-3). KULOT, Daniela, <i>Unha parella diferente</i> (<i>Krokodil und Giraffe ein richtig echtes Liebespaar</i>, 2006), ilustr. da autora, trad. Marc Taeger e Pilar Martínez, Pontevedra: Faktoría K de	Libros, [lectorado autónomo], 2007, [25 pp.]. (ISBN: 978-84-96957-14-5). LANDA, Mariasun, <i>Chan, a pantoalha</i> (<i>Txan fanstasma</i>), ilustr. Iria Crespo, trad. Mariasun Landa e Carmen Torres París, Vigo: Galaxia, col. Árbore, n.º 146, a partir de 8 anos, 2007, 56 pp. (ISBN: 978-84-8288-981-8). LOZANO, María José, <i>O colibrí e o seu novo amigo</i>, ilustr. Nuria Rodríguez e Antonio Amago, trad. Emma Abella Cruz, Madrid: Sieteleguas Ediciones, [lectorado autónomo], 2007, [30 pp.]. (ISBN: 978-84-96749-59-7). LOZANO, María José, <i>O concerto dos golfinhos</i>, epílogo da autora, ilustr. Beatriz Iglesias, trad. Emma Abella Cruz, Madrid: Sieteleguas Ediciones, [lectorado autónomo], 2007, [30 pp.]. (ISBN: 978-84-96749-81-8). MACHADO, Ana María, <i>A maravilhosa ponte do meu irmán</i> (<i>A maravilhosa ponte do meu irmão</i>, 2007), ilustr. Emilio Urberuaga, trad. Ignacio Chao, Vigo: Tambre, col. Ala Delta, serie Vermella, n.º 15, a partir de 5 anos, 2007, 32 pp. (ISBN: 978-84-96772-55-7). MACFARLANE, Aidan e Ann McPherson, <i>O novo diario dun xove maniático</i>, ilustr. John Astrop, trad. Montserrat Paz, Vigo: Edicións Xerais de Galicia,
A C T U A L I D A D E		

col. Fóra de xogo, n.º 48, 2007, 216 pp. (ISBN: 978-84-9782-564-1). MARI, Iela, <i>As estacións (L'albero)</i>, Pontevedra: Kalandraka Editora, col. Demademora, 2007, [34 pp.]. (ISBN: 978-84-8464-626-6). NAVARRO DURÁN, Rosa (adapt.), <i>A Odisea contada aos nenos</i>, Premio Lois Tobío da Asociación Galega de Editores ao mellor libro traducido de 2007, trad. Xavier Senín e Isabel Soto, ilustr. Francesc Rovira, A Coruña: Rodeira, col. Clásicos contados aos nenos, [lectorado autónomo], 2007, 216 pp. (ISBN: 978-84-8349-118-8). OLTEN, Manuela, <i>Teño ganas de...</i> (<i>Muss mal pipi</i>, 2007), ilustr. Xosé Ballesteros, trad. Marc Taeger, Pontevedra: Kalandraka, col. demademora, [prelectorado], 2007, [30] pp. (ISBN: 978-84-8464-638-9). PÉREZ OTERO, Amalia, <i>O pequeno Yared</i>, ilustr. Pablo Álvarez Rosendo, trad. Nova Galicia Edicións, Vigo: Nova Galicia Edicións/Carlos del Pulgar Sabín, [prelectorado], 2007, [24] pp. (ISBN: 978-84-96950-08-5). PIEPER, Christiane, <i>Catarina, O Oso e Pedro (Josefine, der Bär und Peer)</i>, 2001), ilustr. do	autor, trad. Marc Taeger e Xosé Ballesteros, Pontevedra: Kalandraka, col. Demademora, [prelectorado], 2007, [34] pp. (ISBN: 978-84-8664-633-4). SÁIZ, Raquel, <i>As pousadeiras do rei</i>, ilustr. Evelyn Davidi, trad. Marisa Núñez, Pontevedra: OQO Editora, col. O, [prelectorado], 2007, [30] pp. (ISBN: 978-84-96788-93-0). SÁIZ, Raquel, <i>O día en que a mamá se lle puxo cara de teteira</i>, ilustr. João Vaz de Carvalho, trad. Sara Monda, Pontevedra: OQO Editora, col. O, [prelectorado], 2007, [28] pp. (ISBN: 978-84-96788-66-4). SLEIGERS, Liesbet, <i>Uxía axuda a súa nai (Kaatje helpt mama, 2007)/Uxía no inverno (Kaatje in de winter, 2007)</i>, ilustr. do autor, trad. Ignacio Chao, Zaragoza: Editorial Luis Vives, col. Uxía, n.ºs 7/8, [prelectorado], 2007, [26] pp. (ISBN n.º 7: 978-84-96772-61-8/ISBN n.º 8: 978-84-96772-62-5). WARDENBURG, Darja, <i>As aventuras de Uliana Karaváeva</i>, trad. Perfecto Andrade e Elena Van Povedskaia, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, col. Xuvenil, n.º 54, dos 12 anos en diante, 2007, 206 pp. (ISBN: 978-84-7824-534-5).	POESÍA BRUNO, Pep, <i>Libro de contar (Libro de contar, 2007)</i>, ilustr. Mariona Cabassa, versión de Marisa Núñez, Pontevedra: OQO Editora, col. O, [prelectorado], 2007, [34] pp. (ISBN: 978-84-96788-20-6). MAYORALES, Pilar, <i>Os poemas da gata Florenta</i>, ilustr. Mónica Cañete, trad. Noé Massó Lago, Vilaboa-Pontevedra: Edicións do Cumio, [prelectorado], 2007, 32 pp. (ISBN: 978-84-8289-372-3). *Universidade de Santiago de Compostela / Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades NOTA 1. Proxecto de Investigación que se realiza no Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades e que todos os anos se publica en CD-ROM.
A C T U A L I D A D E		

DECLARACIÓN

A *Festa da Palabra* quere celebrar o proceso ao franquismo e aos crimes cometidos polos seus representantes e polos dirixentes da Falanxe Española, entre os anos 1936 e 1951 que causaron a morte a milleiros de persoas, detidas, torturadas e masacradas ilegalmente, moitas delas desaparecidas e enterradas en fosas comúns.

A investigación aberta polo xuíz Garzón, que levou a abrir 19 fosas para mostrar os corpos do delito, é un acto de desagravio que, despois de 72 anos, abre unha vía de xustiza que estaba cegada desde a morte de Franco. O xuíz Garzón basea a súa competencia no concepto xurídico de crimes contra a humanidade. A Fiscalía para recorrerla argumenta que se trata de delitos comúns que, ademais prescribiron coa Lei de Amnistía de 1977, unha lei axustada a unha transición governamental que por oportunismo pasou por alto todo o relativo ao terror e a represión franquista. Así mesmo, a Fiscalía afirma que o concepto xurídico de crimes contra a humanidade, establecido nos xuízos de Nuremberg de 1945, non é aplicable con carácter retroactivo. Unha maneira de absolver toda a maldade histórica. Pola contra, os crimes contra a humanidade non caducan e sentenciarlos é unha obriga moral.

A día de hoxe aínda non se sabe cal será o futuro deste proceso, pero sexa cal for, a decisión de facerlle xustiza ás vítimas da cruel ditadura de Franco e os seus secuaces, entre

os que habería que incluír a moitos representantes da igrexa católica, é xa un triunfo democrático que desde a Festa da Palabra valoramos.



O SEGUNDO SEXO: UNHA OBRA DE OBRIGADA VISITA

No centenario do nacemento de Simone de Beauvoir (1908-1986), publícase en galego *O segundo sexo*, un libro clave do feminismo e do pensamento contemporáneos, unha obra escrita hai case 60 anos, que continúa a se manter como referente de primeira orde das loitas contra a opresión das mulleres e da filosofía actual.

ANTES DE ENTRAR

Como é ben sabido, *O segundo sexo* publicouse en 1949, dando lugar a un notorio escándalo. Retrotraéndonos a aquelas datas é preciso lembrar que o libro foi produto dunha empresa desenvolvida case en solitario nos inicios da posguerra, sen apenas movementos sociais ou políticos feministas ou similares como rumor de fondo, cando menos en Francia; como moito, pódense sinalar como elementos propiciadores o ensaio *Un cuarto de seu* (1928), de Virginia Woolf – obra que Beauvoir coñece e admira- e algunhas loitas próximas pero pouco estendidas como as das anarquistas españolas e as dos anos da II República. En calquera caso, de forma moi xeral, esta obra emerxe nuns anos que poderían interpretarse como un período de resaca ou de repouso

nocturno tras as vindicacións das sufraxistas europeas e norteamericanas de finais do XIX e comezos do XX, que habitualmente son consideradas como a “primeira onda” de feminismo. E de forma máis particular, *O segundo sexo* aparece nunha Francia profundamente católica, que pasa por un momento bastante conservador e partidario de políticas natalistas e de mulleres no fogar. De aí, entón, que poida considerarse como un libro que revela ás claras a valentía da súa autora ao realizalo nos termos en que o fixo, en tanto que muller e en tanto que filósofa; respecto a isto último, non esquezamos que desde a área do pensamento ninguén intentara antes abordar a cuestión da muller cunha profundidade e cunha franqueza tan directa, sen frearse en asuntos como a sexualidade feminina, a masturbación, o desexo, o aborto, o lesbianismo ou a menstruación.

Así pois, en maio do 49 sae publicado o primeiro tomo e uns meses despois o segundo (arredor de mil páxinas, entre ambos). Coméntase que lle resultou máis doado de redactar que as súas novelas, posiblemente porque polo seu carácter teórico comporta unha

implicación emocional moito menor. En todo caso, é admirable que semellante libro fora escrito en dous anos escasos, tendo en conta a cantidade e variedade de información que contén e as matizacións propias que serven de fío condutor e levan ata a conclusión. Para acentuar a capacidade intelectual e laboriosidade de Beauvoir, pódese engadir, ademais, que durante a elaboración deste traballo realiza varias viaxes aos Estados Unidos motivadas basicamente pola súa relación co escritor Nelson Algren, froito das cales foi o ensaio de viaxes *Os Estados Unidos día a día*, é dicir, cerca de 400 páxinas máis (de índole bastante diferente), e que publicou tamén (como o anterior, en 1948) os catro artigos que compoñen *O existencialismo e a sabedoría popular*.

NO SEU INTERIOR

Este ensaio filosófico e feminista fornece unha visión completa e poliédrica do feito de ser muller. Trátase dunha obra moi ambiciosa, tanto na súa vertente enciclopédica como na, non menos relevante, crítica e filosófica; unha obra que emprega dunha forma maxistral a filosofía da sospeita –como diría Amelia Valcárcel- ao explicar

como a muller devén obxecto a través dos discursos e saberes sobre ela.

Visto coa perspectiva do tempo, pode apreciarse que moito do que di Simone de Beauvoir (en especial no relativo á denuncia da opresión e falta de igualdade entre os sexos) xa estaba dito; non obstante, autoras e autores precedentes que en última instancia defenderon o mesmo que ela, pasaran máis desapercibidos e apenas se lembraban. Dito doutro modo, como tantas veces na historia das mulleres, Beauvoir debeu, cal Penélope ou Sísifo, tecer unha vez máis con fíos xa empregados con anterioridade por outras ousadas e intelixentes mulleres –e nalgúns ocasións, homes-. Unha das súas teses centrais, “non se nace muller, chégase a selo”, pode entenderse como unha variante fundamentada do interese de pensadoras desde Cristina de Pizán (1364-1430) –e moi presente en todo o século XIX, por exemplo en Concepción Arenal- en ofrecer unha educación “non sexista” –dito en termos actuais- ás nenas e mulleres a fin de sacalas do estado de ignorancia tan útil para ser dominadas. Se a muller fose só natureza e instinto, para qué

ofrecerlles outro tipo de educación se non serviría para lograr nada. Na mesma liña, todo o relativo á opresión das mulleres –aínda que sen o labor de conceptualización realizado por Beauvoir en especial a través da noción do “Outro”-, ao esquecemento interesado dos nomes propios de muller (na ciencia, na literatura, na historia política, etc.), e mesmo a súa énfase en que a emancipación das mulleres pasa pola independencia económica e persoal (como tamén deixa claro Virginia Woolf) ten sido posto de relevo e, tamén, esquecido decotío.

Beauvoir é consciente do amentado, mais non ten preguiza en volver a enunciálo e en fundamentalo e, sobre todo, vai máis alá contribuíndo de xeito orixinal e pioneiro á historia das vindicacións sepultadas, a medias ou por completo, a través dunha profunda –“auténtica”, empregando vocabulario existencialista- asunción da propia liberdade e conseguinte responsabilidade e compromiso. En concreto, estou a referirme ao exercicio de liberdade de expresión e pensamento que realiza ao plantarlle cara a tabús como o aborto e o lesbianismo, ao cuestionar o popular “instinto

maternal”, ao criticar a institución do matrimonio, e mesmo ao fundamentar filosoficamente (no cadro do da corrente do existencialismo) as súas teses.

O RONSEL DEIXADO

A propia Beauvoir terá ocasión de observar a súa produción coa perspectiva ofrecida por certas transformacións sociais acontecidas en dúas ou tres décadas, o que lle levará a mergullarse de forma menos individual en análises e loitas das mulleres, sobre todo a partir de finais dos 60, momento en que xa ten perdida por completo a confianza en que o socialismo daría paso automaticamente ás condicións materiais para a liberación das mulleres; nese momento introdúcese de cheo no movemento feminista francés, previo recoñecemento de que *O segundo sexo* era demasiado individualista e idealista, e considera que a loita contra a opresión específica que sofren as mulleres só a poden levar a cabo os colectivos de mulleres. Nunha frase que deveu famosa, sinala agora que o feminismo é “un modo de vivir individualmente e de loitar colectivamente”, isto é, que implica unha harmonización do plano ético e do plano político.

De todos modos, no fundamental ela confirma as teses básicas da súa emblemática obra, tales como a comprensión do xénero como unha construción cultural, as dificultades ou obstáculos que continúan a supoñer a maternidade e coidado das criaturas para a liberación económica e profesional das mulleres, o traballo fóra do ámbito doméstico como medio necesario (aínda que non suficiente) para lograr a emancipación das mulleres, a necesidade de redefinir as relacións entre mulleres e homes, etc.

Por outra banda, e de forma paradoxal, a pesar de terse escrito desde unha perspectiva moi individual, foi un libro que marcou en gran medida o quefacer do movemento feminista así como tamén a forma de pensar de moita xente anónima. De forma anecdótica, aínda que significativa, a súa resonancia tradúcese en cifras: só en francés, desde a súa aparición ata a actualidade téñense vendido 1.200.000 exemplares, e iso tendo en conta que en xeral a figura de Beauvoir é máis respectada nos Estados Unidos, por exemplo, que en Francia. Por suposto, as



A C T U A L I D A D E

polémicas ao seu redor foron innúmeras en cada momento, axeitándose ao ritmo dos cambios e movementos sociais: nos anos 50 do pasado século, laicos contra católicos, logo partidarias da igualdade fronte defensoras da diferenza, máis recentemente feministas contra posmodernistas... Así mesmo, os datos ofrecidos neste ensaio con certa frecuencia son criticados tamén desde a actualidade por ter debido anacrónicos e mesmo nalgúns casos por caer no androcentrismo, en especial porque as funcións que de modo tradicional se lle atribúen ás mulleres (maternidade, coidado) son consideradas por ela de forma negativa sen matices, como un impedimento para levar unha vida plena e transcendente, ou directamente como "prisións". Por exemplo, asume que poñer en risco a propia vida ten máis valor que traer unha nova vida ao mundo.

A valoración, pois, non está pechada. Máis, facendo unha paréntese coas sempre infinitas posíbeis críticas, penso que é obrigado recoñecer que, no ámbito teórico, é de singular relevancia a fonte de inspiración e motivación que foron as teorías de *O segundo sexo* para desenvolver o concepto feminista

de "xénero". A súa orientación colaborou non pouco ao cuestionamento dos discursos lexitimadores da identificación muller-natureza entendida como contraposta á de home-cultura. Se a muller é unha construción cultural, "chega a ser", a mestura dos conceptos bota por terra toda unha serie de dicotomías asentadas no mundo occidental desde hai milenios (emoción/razón, privado/público, perverso/bo...). Coa súa énfase no "chegar a ser muller" esta obra serviu, así mesmo, de punto de apoio para a frutífera distinción entre os conceptos de sexo e xénero, que serviron durante tempo para rexeitar o determinismo biolóxico e incidir na construción social e cultural da feminidade. Non obstante, e seguramente sen pretendelo, dita separación retoma o tradicional dualismo entre natureza (sexo) e cultura (xénero).

Por outra banda, e no mesmo nivel teórico, *O segundo sexo* foi útil así mesmo como referente de investigacións do mundo feminino tan diversas como as da antropoloxía histórica (parentesco, sexualidade), da historia da vida cotiá e das mentalidades comúns, ou a revisión do pensamento dos

grandes filósofos en clave feminista.

Nun plano menos especulativo, cando menos deixar apuntado que as súas contribucións aínda seguen a apuntalar indagacións e estratexias das políticas da igualdade levadas a cabo pola maioría dos países occidentais, por moito que se foran dando bastantes pasos que van desdebuxando a súa esteira.

EN GALEGO

Volvendo ao inicio, neste ano de efemérides podemos congratularnos de poder ter nas nosas mans o primeiro volume desta monumental obra en galego, na editorial Xerais. Engrosando así o longo listado de linguas ás que está traducida, Margarida Rodríguez Marcuño levou a cabo unha coidada versión actualizada e sensible á orientación feminista que nos permite entrar ou revisitar un libro esencial do pensamento contemporáneo.

VIDAS POST-IT de Iolanda Zúñiga

Hai xa anos que a literatura urbana foi collendo corpo neste país despois dun longo predominio rural no que a maioría dos escritores naceran na aldea ou tiñan a aldea como *leit motiv*, como "patria" da infancia, como principio vital e fundamento da palabra. Na cidade esnafrábase a tradición e traizoábase a esencia con xeitos espurios, españois ou ianquis. En tempos, non ter fonética enxebre tiña tanto delito que, en certos ambientes, se puxo de moda a gheada. Porque a nación era "de nación". Nacer na cidade sen raizame rural tiña un aquel mestizo e sospeitoso.

Tocoume reivindicar a miña condición urbana en épocas castizas, e asumir certas eivas do meu galego, escollido por vontade e compromiso político e vital, contra o que outros mamaran. Aprendín como era a Galicia rural a través da literatura, pero enchín a miña propia de vidas, voces, cheiros e ruídos proletarios, burgueses ou cosmopolitas característicos de Vigo. Vin e sentín como foi cambiando a miña cidade e por iso asisto engaiolada ao detallado diagnóstico que Iolanda Zúñiga lle fai neste libro que, ademais, grazas aos cambios de mentalidade, xa ninguén ousará comentar que non é un corpus abondo galego.

A urbe galega actual é analizada por unha escritora nova pero

coñecedora do mundo que lle tocou vivir. Introdúcese en ambientes complexos, describe espazos múltiples, habitados por seres en conflito que se debaten como criaturas arrebatadas das mansas augas maternas. "Ancorados na cidade que nos mal pariu, escaseaba placenta na que volver refuxiarnos". Refúxianse, daquela, na droga, no sexo, nas terapias, no tabaco, nos reformatorios, na ludopatía, no *fitness*, *spinning*, *stepping*, mesoterapia ou produtos *bio*, "na resignación virtual" ou noutros subterfuxios onde persoas desesperadas, mariñeiros, camareiras, músicas, fontaneiros, bailarinas, *punkies*, mulleres prostituídas, esposas ou noivas pretenden curar o desarraigo. Nesta disección cidadá, Iolanda Zúñiga, como unha esperta do CSI, aplica un bisturí crítico, agudo, preciso e así mesmo inflexible.

Pero a súa crítica non se reforza na mordacidade. Salda as contas lambendo as propias feridas, acepta a desesperanza. Cando se lle cae en anacos o *progre* máis amado e admirado, o seu modelo "o pacifista con palestinos ao pescozo, o esforzado defensor da idiosincrasia das minorías, ...en primeira liña nas *manifas* polos despedimentos nos estaleiros, ...das festas-mobilizacións pola defensa da ría..." non a domina o odio senón a

tristeza. Cáelle o ídolo. "e ti que apedraches os tellados do poder absoluto nestas andas...lambendo traseiros..." O seu ídolo vive agora nun chalé en Bertamiráns e ten poder e riquezas. Mais a narradora non se erixe en xusticeira, senón que se lle cae o corazón e, "cos miolos encharcados de merda e alcatrán" perde "as ganas de cambiar o mundo".

Estamos ante un libro escrito desde o coñecemento profundo da urbe, onde a escritora como aquel "diablo cojuelo" penetra nas vidas e nas miserias humanas, pero faino desde a comprensión, a empatía, con todo o fracaso que disecciona. O grandioso destes relatos é a obxectividade coa que aborda estas vidas, a comprensión, ou a compaixón, non a leva á súa defensa incondicional. O pobre e desgraciado home solitario que, "incapaz de establecer relacións comúns" é adicto ás cabinas dos *sex shops*, onde entra "posto de tripis ata as orellas. O CD furando na miña conciencia con música house" e alí "vendo a miña alma ao demo a cambio dun polvo hermafrodita", porque "nos *sex shops* non che preguntan por que es tímido". Este pobre home podía producir a conmisericordia que nos provocan os antiheroes, de nos ser que a autora delata o seu sadismo ou o noxo que lle producen os africanos *top-manta*. O seu bisturí, como dicía, é preciso e inflexible.

María Xosé Queizán

A C T U A L I D A D E

I.S.S.N.: 1139-4854

Tampouco se salva a viúva dun ser dominante que resarce o resentimento nas cinzas do morto. "Non guindei as súas cinzas ao mar desde unha ponte nin onda unha paisaxe bucólica de rododendros e follas secas. Guindeinas ao váter e tirei catro veces da cadea para asegurarlle o traxecto inequívoco cara o inferno. Era canto merecía. Fora un maldito." Tamén é implacable a que mata por amor a un bo rapaz enganchado na heroína "por vixésima vez na súa vida. Cans rabiosos famentos córrenlle polas veas. Ogallá a droga levara a Nino con ela. Ogallá Nino morrese... Ninguén atura ver a Nino sufrir, mendigar, roubar... porque é un bo rapaz.... Entretecemos Nino e máis eu as nosas vidas algún tempo. Foi o peito máis cómodo que atopei en mil quilómetros". Pero a droga acaba con el e ela decide apresuralle a morte. Pégalle dous tiros na cabeza. Así de crueis son estas vidas *post-it*. Hai asasinas "bondadosas" pero tamén criminais tolos que matan "por amor" cando conseguen saír do psiquiátrico (á tolemia masculina nunca lle dá por matar xefes, dirixentes ou gardas civís), ou o noxento axuste de contas que acaba coa vida dunha mociña camareira, enganchada na coca, que "a tiraron, previa violación, cun pedrolo ao pescozo ao porto de Vigo. Caso arquivado".

Paira sobre a catástrofe o desexo de tenrura, "a vida, e non aquel inferno de escaramuzas na metrópole... Vaise instalar o solaz no eco da túa voz... haberá días de viño e flores" Ansias non lle faltan. Quere cantar o amor dunha parella, "Teríame gustado que este texto fose unha canción e non unha acusación nunha comisaría" e non pode ser despois de ver o crime, "porque os vin: a ela desfacéndose devagar, a el cravando o coitelo no estómago dela." Tampouco a saudade dos rapaces dos coches de choque nas festas da adolescencia, con nubes de azucre, améndoas garapiñadas e a orquestra que "amainaba as primeiras atraccións púberes co seu ruinoso son", a saudade desa etapa feliz que chama patria, "volvería á miña patria, á das sensacións como produto interior bruto, á patria da adolescencia descarada" consegue ocultar a veracidade da desesperación. Pouca esperanza queda neste mundo realista, nestas vidas certeiras e afixidas que afogan no desarraigo urbano, vidas que nos presenta este libro, escrito con descaro, con vocabulario actual, con metáforas rompedoras que esfarrapan os sofás onde adormecen as "boas conciencias" ou os miolos rutineiros de familia feliz e consumista que viaxa ao Terceiro Mundo para coñecer vidas desgraciadas e miserables que, ao estaren tan lonxe, estiman que é

escasa a responsabilidade que lles corresponde nesa dor. A incumbencia é do capitalismo e os culpables, tan ricos, tan poderosos e tan americanos, son inaccesibles, e iso produce unha gran tranquilidade de conciencia. Ten que vir unha rapaza que debería escribir parvos poemas de amor mentres acariña a ra que se ha transformar en príncipe, para mostrar que a nosa realidade pode ser tamén cruel e durísima, que só hai que mesturarse coa xente nos espazos públicos das nosas cidades para coñecerlos. Ten que vir unha moza vaguesa a denunciar a hipocrísia de quen se agocha na imaxinación ou nas doutrinas progresistas sen baixar ao inferno que teñen a poucos metros da casa. Tal vez alí poderían comprender mellor a unha mocidade que non sempre é mimada e vaga, que ten moitos máis azos que encontrar traballo e ter unha hipoteca, que, conscientes e con ansias existenciais, viven na xuventude o fracaso que os seus maiores só coñecen na vellez. "O fracaso curte a unha, máis que a invernía do norte" di Iolanda Zúñiga nun libro que só se pode escribir fondeando nas mesquiñas vidas humanas consideradas como propias.

A REPRESIÓN LINGÜÍSTICA EN GALIZA NO SÉCULO XX*

**RESPOSTAS A TEMPOS DE
INFRavalORACIÓN E
DESPREZO DA LINGUA
GALEGA. Conversa con María
Pilar Freitas Juvino.**

Dentro da colección Universitaria de Edicións Xerais atópase este estudo fundamental da profesora María Pilar Freitas Juvino: *A represión lingüística en Galiza no século XX*, título ao que no interior se lle engade, *"Aproximación cualitativa á situación sociolingüística de Galiza"*. O libro, que ten a súa orixe na tese doutoral da autora defendida na universidade de Vigo no ano 2006, froito de varios anos de investigación, é ante todo un manual indispensable para as diferentes disciplinas de humanidades das universidades, unha obra que non debe ser unicamente obxecto de atención das materias vinculadas coa filoloxía, deberíase rachar ese cerco que a poida fechar entre o profesorado universitario ou de ensino medio de "galego" ou o alumnado que se achega aos estudos desta lingua, para quen a súa lectura é imprescindible. Recomendamos a súa tradución ao castelán e unha versión adaptada xa para un público máis especializado, en inglés. A situación sociolingüística da lingua galega é obxecto de atención en moitas universidades do mundo, é

importante que este estudo, desde dentro, se se me permite a expresión, sexa accesíbel para a comunidade científica internacional.

A obra ábrese cun apartado no que a autora nos sitúa no marco do contacto de linguas e das consecuencias para as linguas minoritarias e/ou minorizadas, aprofundando na diversidade lingüística e en como unha das causas da substitución e morte de linguas é o imperialismo, que procura como norma a imposición lingüística, para concretar que é imposible a convivencia pacífica das linguas, o bilingüismo, o que leva á substitución ou asimilación da lingua "inferior" ou a súa normalización. Neste apartado achéganse exemplos dunha situación habitual na que se dá a coexistencia de linguas diversas en mesmos espazos. Divúlgase a explicación de conceptos teóricos como diglosia, bilingüismo, substitución lingüística ou o propio conflito lingüístico, que tantas veces son manexados socialmente dun xeito errado ou "manipulador". Nun segundo apartado "O Galego no Século XX", ofrécense unha cronoloxía no proceso de recuperación e normalización lingüística durante o século XX, desde a fundación das Irmandades da Fala en 1916 até a lei de normalización lingüística en 1983, distingue tres etapas, no

medio a que vai desde 1936 até 1960; de seguido, afóndase na descrición sociolingüística do século XX, no proceso de substitución da lingua galega pola castelá e na resposta que se dá desde organismos, institucións e empresas culturais para construír un discurso normalizador, como pode ser o labor desenvolvido desde as Irmandades da Fala ou a Revista Nós, desde a Galiza da diáspora ou da editorial Galaxia no interior e desde as Asociacións Culturais ou da clandestinidade dos partidos políticos como o PSG ou a UPG.

No apartado III "A represión e minusvaloración da lingua galega", quizais o máis importante é a información polo miúdo que se nos dá da lexislación represiva e da construción dos discursos recorrentes de minusvaloración da lingua galega que van xurdindo nas tres etapas nas que se ofrecen as distintas análises e que demostran que, de existir unha lingua reprimida e perseguida en Galiza, esta é o galego. A autora ofrécenos en paralelo, por unha banda os discursos de infravaloración e, pola outra, o discurso que contestaba e analizaba esta situación, isto permítenos "oír" outras voces, algunhas estou segura, que nos causaran abraio, xa que artigos, entrevistas, biografías, van tecendo estes discursos que

tamén nos obrigan a facer memoria e a (re)situar ás persoas no seu lugar. Establece a investigación un apartado final sobre "A Represión e minusvaloración lingüística na literatura" na que se demostra como a literatura é espello da situación de anormalidade da lingua galega.

Agradecemos o labor da investigadora, a exposición clara, didáctica e amena deste libro apto para calquera lectura, a construción dun discurso lúcido na defensa da ecoloxía das linguas, fronte ao imperialismo lingüístico. Este libro obríganos a pensar tamén no complexo de inferioridade que se crea desde os discursos do poder e que inmovilizan aos pobos, obríganos a reflectir; non foi errada análise da semellanza da situación da lingua galega coa das mulleres, mais mentres no caso das políticas de xénero, tense avanzado até crear a lei de Igualdade e ponse en práctica e acéptase a discriminación positiva, no caso da lingua galega, preténdese ir en contra das leis e decretos que garantan o camiño da súa normalidade. Politicamente algo non funciona. Este libro é unha resposta desde a razón a esta infravaloración e desprezo da lingua, a ese complexo de inferioridade que nos envolve, e,



xa que logo, unha resposta a ese desprezo cara Galiza.

CONVERSA COA AUTORA DO LIBRO.

Do Val.- Non cre que, en xeral, todo o que atinxe á lingua galega, tamén á súa normalización, depende en exceso da especialización filolóxica desatendendo aspectos máis sociais?

Pilar Freitas.- Realmente creo que si, pois considero que hai un reduccionismo do tema da lingua galega ao estudo filolóxico, esquecendo o aspecto social da mesma. Isto é unha rémora que

vén de anos atrás xa e que no seu momento esta actitude era inocua ao non ter implicacións sociais ou políticas demasiado comprometidas. Así, a Dirección Xeral de Política Lingüística dependeu ata a última lexislatura da Consellaría de Educación como se fose un tema única e exclusivamente educativo; na actualidade, a Secretaría Xeral depende da Consellaría de Presidencia mais os cambios non se manifestan como substanciais. Isto tamén se aprecia nos equipos de Normalización Lingüística das diferentes institucións que están dirixidos exclusivamente por filólogos ou filólogas cando deberían ser máis ben expertos

en técnicas de dinamización social; a maioría dos cartos dos que dispón a Secretaría Xeral van destinados á TVG e a institucións como o Centro de Estudos Ramón Piñeiro, por poñer un exemplo, que se dedican fundamentalmente á investigación filolóxica; mesmo os profesores e profesoras moitas veces facemos un ensino reduccionista, ben sexa da lingua, ben sexa da literatura, sen atender as implicacións sociais do idioma. Eu penso que no caso da lingua galega e doutras en situación similar é máis importante o seu aspecto social que o seu aspecto filolóxico. Hai idiomas que ao mellor non necesitan que se incida nese aspecto pois gozan dun prestixio elevadísimo, pero no noso caso é fundamental que dende as institucións se faga unha política lingüística e se realicen investimentos na recuperación do seu prestixio, se favoreza e se insista na súa utilidade, se trate de estender o seu uso, se faga máis visible na sociedade e, sobre todo, se faga pedagogía lingüística social; con isto quero dicir que toda a comunidade galega, empezando polas autoridades que nos representan, valoren e fagan un uso respectuoso e axeitado do idioma galego e que se trate de implicar aos galegos e galegas na conservación do ben máis prezado que posúen e ao cal non deben renunciar. Xa se demostrou	ao longo dos últimos trinta anos que reducindo o idioma galego unicamente ao seu estudo filolóxico e á súa aprendizaxe camiñamos cara ao fracaso. Do Val.- Aínda agora a situación da lingua galega semellaba ser só un problema para as persoas do mundo do nacionalismo ou da cultura. Pilar Freitas.- Desafortunadamente aínda hoxe hai moita xente que considera que o tema da lingua galega é un tema duns cantos intelectuais de ideoloxía nacionalista. Isto ten repercusións negativas pois vólvese deixar a recuperación e mantemento do idioma nun grupo de persoas moi connotadas ideoloxicamente. Tradicionalmente vénse asociando a lingua coa ideoloxía nacionalista (isto ten unha explicación histórica que agora non imos referir) cando debería ser un tema irrenunciable para todos os partidos políticos e polo tanto para a toda a sociedade. O ideal debería ser que o idioma galego fose a prioridade e o orgullo de todos, e moitos e moitas se deixasen de falsas declaracións de amor á lingua e de manifestacións grandilocuentes respecto das liberdades individuais cando no fondo a única lingua que eles queren e desexan conservar é o castelán. A vinculación co mundo da cultura tamén é clara e vén de lonxe (llembramos a Xeración Nós	ou Galaxia); aínda hoxe se usa case exclusivamente para as manifestación culturais de índole galeguista, aí temos o Día das Letras Galegas, ou como lingua ritual e litúrxica dos actos políticos seguindo a estela do politicamente correcto. Do Val.- Podería achegarnos algunhas propostas que, ao seu xuízo, se deban ter en conta para unha política lingüística máis axeitada ás necesidades sociais? Pilar Freitas.- Como é lóxico eu non teño a resposta definitiva pero creo que o primeiro que debemos facer é recuperar os usos da lingua en toda a sociedade. Ten que ser en sentido pleno a lingua de Galiza e converterse en algo moi útil para todo aquel e aquela que queira desenvolver a súa vida aquí. Debe ser a lingua na que desempeñemos todas as nosas actividades diarias dentro de Galiza. Temos que concienciar a sociedade de que a súa aprendizaxe e o seu uso non implica o descoñecemento doutras linguas próximas a nós ou que desempeñen funcións internacionais, e polo tanto o uso dunha lingua minoritaria non necesariamente nos leva ao illamento estatal ou internacional, senón que nos enriquece como seres humanos e nos identifica e diferenza ao mesmo tempo. Penso que os argumentos,
A C T U A L I D A D E		

ademais de seren científicos ou filolóxicos deben chegar ao corazón. O galego é a nosa lingua, a nosa creación secular. Nela reflictese o noso carácter, a noso modo de ser, as nosas tradicións, a nosa paisaxe, as nosas riquezas agrarias e pesqueiras, etc. A lingua é como unha arquíña na que se garda o tesouro da nosa identidade, unha identidade que nos fai distintos e nos sitúa no mundo; por iso é preciso conservala, porque é a parte fundamental do hábitat no que vivimos. Eu estou de acordo con esa expresión de moda *glocal* (pensar global, actuar local). Nós situarémonos mellor no mundo levando nas nosas mans o tesouro da nosa lingua.

Do Val.- Cando lemos o seu libro un dos acertos que achamos e que sorprende é a obxectividade que logra transmitir nas súas análises, como o conseguiu?

Pilar Freitas.- É moi difícil manter a obxectividade, pero no meu caso tratei de conseguilo porque como ben sabes é unha tese de doutoramento na cal todo tipo de afirmación que se faga debe documentarse adecuadamente. Eu pretendín sempre facer isto e creo que o conseguín bastante ben. Evidentemente, moitas veces tiven a intención de achegar opinións moito máis persoais pero cando relía o escrito intentaba suavizar as expresións. En todo

momento pensaba en persoas que aínda viven ou que nos deixaron hai pouco, nas institucións que representan a Galiza como a RAG, coa cal podería cargar máis as tintas, en editoriais, etc., pero tratei de pór de manifesto a represión e o menosprezo da lingua galega como algo obxectivo e real e no que non se advertise resentimento, sectarismo ou mesmo ánimo de vinganza pola miña parte; eu quería sobre todo expoñer os feitos e que o lector ou lectora sacase as súas conclusións. Creo que o que menos nos interesa ás persoas que amamos e loitamos pola lingua galega é xerar reccións negativas e de rexeitamento cara a ela.

Do Val.- A aparición do seu estudo nestes momentos nos que se pretende confundir e convencer á sociedade da situación de "perigo" na que se atopa o español en Galiza, no pode ser máis oportuna...

Pilar Freitas.- A publicación do libro neste momento foi pura casualidade, pero teño que recoñecer que saíu á luz nun momento no que forzas reaccionarias están a pedir todos os días dende os medios de comunicación a derogación de leis que levan implantadas máis de 25 anos e que foron aprobadas por todos os partidos políticos

representados no parlamento. Eu creo que isto ten unha motivación absolutamente política. Durante os anos de goberno do PP a situación estivo aparentemente en calma pero ao cambiar o goberno, aínda que na práctica non se realizase nada novo a favor do galego, as forzas máis conservadoras pónense en garda e pretenden eliminar o que elas mesmas aprobaron. Isto vese claramente con Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega que foi aprobado polos tres partidos e cando se pretende levar á práctica o que o mesmo Plan recolle de que como mínimo o 50% das materias deben ser impartidas en galego, entón o PP rompe o pacto tácito que había e comeza a facer oposición. Logo xorden unha serie de colectivos como *Galicia Bilingüe*, do cal non quero nin falar, que se dedican a contaminar a opinión pública falando da imposición do galego e da desprotección do castelán, e o PP e o partido de Rosa Díez apúntanse ao carro. Sinceramente, o máis suave que lles podo dicir é que non teñen nin idea do que fan, e recomendaríalles que leran un pouco de sociolingüística e poderían comezar por dous libros: *El nacionalismo lingüístico (Una ideología destructiva)* de Juan Carlos Moreno Cabrera e por suposto o meu, a ver se así se lles aclaran as ideas.

Do Val.- Moitas lectoras e lectores do seu libro pensamos que sería moi importante unha edición adaptada en español e inglés que contribúa ao coñecemento da situación sociolingüística en Galiza, nun momento no que a lingua galega é obxecto de estudo en moitas das máis importantes universidades do mundo. Pensou Vostede ou a editorial na posibilidade dunha edición do seu estudo noutras linguas? Pilar Freitas.- Non llo podería dicir. Supoño que dependería dos intereses da editorial e da aceptación que teña primeiro en lingua galega. Quizais a súa extensión sexa unha pexa, de todos os xeitos e tratando de ser obxectiva creo que este tipo de publicacións, aínda que sexa en versión máis reducida e divulgativa, son necesarias para o que afirmaba antes: é necesario un labor de pedagogía lingüística social e dar a coñecer as moitas agresións recibidas polas linguas españolas que non foron ou non son a lingua do Estado. Tristemente aínda arestora hai xente que descoñece esta realidade e cre que o castelán é tan lingua de Galiza coma o galego e se triunfou aquí ou noutras zonas de España non foi pola súa imposición brutal, senón	porque a xente a aceptou <i>motu proprio</i> debido á súa superioridade e á súa utilidade. Do Val.- Que nos pode comentar da relación entre a discriminación da lingua galega e da muller? Pilar Freitas.- A relación entre lingua galega e muller pareceume moi interesante e moi pertinente. Creo que existe un paralelismo evidente que xa estudou hai moitas anos M^a Xosé Queizán no que pon de manifesto a represión e o desprezo que sufriron e sofren aínda hoxe ambas. A visualización dos dous feitos represivos comeza nos últimos vinte e cinco anos e parece que a sociedade vai mudando as súas actitudes cara a unha e cara ás outras, pero como desafortunadamente podemos comprobar todos os días estas dúas ideoloxías destrutivas permanecen latentes. Explicitamente case ninguén se considera machista, sexista, clasista, racista e todo o mundo quere a súa lingua, pero a realidade diaria demostra o contrario; só con ler os medios de comunicación atopamos case todos os días agresións a mulleres e agresións á lingua. Un destes últimos días un colectivo de médicos protestaba porque se lles quería esixir para acadar unha praza no SERGAS o	coñecemento da lingua galega. Tanto o drama da violencia machista como o desprezo pola lingua galega son problemas de moi difícil solución, así se pon de manifesto a diario. Eu creo que o labor nas familias, nas escolas e sobre todo nos medios de comunicación é fundamental e todos nos debemos esforzar por transmitir valores que axuden a formar seres humanos comprometidos, solidarios, respectuosos e sensibles aos problemas da sociedade. En canto aos dereitos penso que se avanzou bastante, polo menos moitos cidadáns son conscientes de que poden esixir que estes se cumbran e denunciar se isto non se produce. Pero creo que a tónica xeral é o de non complicarse a vida, é dicir, <i>laissez faire, laissez passer</i>. Pero dende logo se a algún colectivo se lle conculcan os seus dereitos lingüísticos é ao galegofalante e non ao castelanfalante. *María Pilar Freitas Juvino: <i>A represión lingüística en Galiza no século XX</i>; Edicións Xerais, Vigo, 2008, 863 páxinas.
A C T U A L I D A D E		

A DRAMATURXIA FEMINISTA DE MARÍA XOSÉ QUEIZÁN

ANTÍGONA. A CARTUXEIRA. NEURAS.

María Xosé Queizán sobe ao escenario desde o papel, desde o pensamento, desde un ideario fondamente humanista e busca na acción unha ferramenta de progreso, un pulo que nos afaste das tendencias neolíticas e cavernícolas que aínda perviven na nosa sociedade.

Si, textos para un teatro político, para un teatro ao servizo das ideas. Por iso estas tres obras: *Antígona*, *A Cartuxeira*, *Neuras*, son un intento de achegarse ao xénero dramático: personaxes en acción enfrontados a conflitos cos que podemos establecer paralelismos. Pero a voz obxectiva do drama, a autonomía dos personaxes e a súa emerxencia a través da propia acción, vense fracturadas por unha vontade épica, ao xeito brechtiano, que as cingue ao discurso da autora.

A escrita dramática da Queizán non é unha escrita feminina, nin masculina, nin sequera andróxina. A escrita non ten sexo en ningún caso, e menos no daquelas que non cantan as pombas e as frores, como dicía Rosalía nas súas *Follas Novas*. Trátase, porén, dunha escrita feminista que pon de manifesto as lacras que, desde sempre, comportou nacer muller,

ou converterse en muller. Ou, se es home, deshonrar á virilidade coa que a natureza te premiou, transgredíndoa ou adoptando xeitos e formas que non correspondan co modelo macho.

Antígona é o arquetipo da muller que se rebela, que ergue a súa voz contra o poder patriarcal, a que desafia os coutos nos que a educación machista a quere confinar: o fogar, a pasividade, a submisión, o dionisiaco, a negación para a vida pública, para o pensamento. A *Antígona* da Queizán vai máis aló da de Sófocles no seu ímpeto por romper as metáforas concibidas desde o universo masculino. A ética intemporal de *Antígona* subverte a lei de Creonte e vence grazas á catarse que propicia a traxedia. María Xosé chámalle Elvira e sitúaa na Idade Media, baixo o xugo de Afonso VI, mentres don García, rei de Galiza, estaba encarcerado. Nese contexto histórico, e case mítico, no que se funda unha dualidade desigual entre Galiza e España que chega aos nosos días, *Antígona* afirmase como unha peza política.

Deste libro, *A Cartuxeira* é a obra na que os personaxes son máis autónomos da voz da dramaturga. Nese sentido, pese ás rupturas espaciais que se dan no devir das escenas, cumprense as preceptivas básicas do xénero

dramático de raíz aristotélica, que desenvolve unha verosimilitude apoiada na mimese realista. Non obstante, non se trata dun drama de individualidades senón tamén, unha vez máis, dun drama épico, disfrazado case de melodrama desde o punto de vista da intriga: filiacións dúbidas, nais solteiras, confesións sentimentais coa escusa da baralla da cartuxeira, violación, e amoríos problemáticos, entre revelacións sorprendentes. Asemade, tamén se pode observar o drama épico nos trazos dos personaxes que, malia posuír un nome propio, individualizador, son máis ben retratos sociolóxicos, personaxes-tipo, que representan a todo un colectivo ou clase social. Un bo exemplo, alén de Lola, a protagonista, botadora de cartas, constitúe o personaxe de Susana, a pescantina, que abre o Acto 2 cunha escena no mercado, na que tanto as súas réplicas como o espazo sonoro que se sinala nas acoutacións, deseñan á perfección o retrato sociolóxico dunha pescantina viguesa, en toda a súa polícroma complexidade. O mesmo pasará coa señora Mercedes, ou coa súa filla Amara, ambas de clase media. Unha con tódalas marcas da educación recibida: sobriedade, represión, ideas conservadoras sobre a muller, o matrimonio, presa de tódolos prexuízos herdados, a outra, Amara, intentando



despegar deses patróns. Fronte a elas estarían Roque e Dani, os homes, que fican reducidos a personaxes-estereotipo, moito máis esquemáticas que as femininas: uns chulos, fachendosos e covardes.

Como Ibsen, a Queizán ofrécenos unhas personaxes femininas complexas, reflexivas, que capitanean a acción e, a través dela, cuestionan, ou fannos cuestionar a nós, as condutas que, como seres sociais, mantemos. Fronte a esas personaxes femininas, as masculinas están presas dos seus propios clichés, vítimas de si mesmos e da súa virilidade, acomplexados, que necesitan

abusar, en vinganza pola súa inferioridade.

O volume de literatura dramática de María Xosé Queizán, que edita Galaxia, remata con *Neuras*. Unha comedia urbana que mestura escenas teatrais con secuencias de vídeo, nunha colaxe de estrutura fragmentaria ao xeito das *sitcom* televisivas, pero cun desenvolvemento temporal continuo. O ritmo de comedia está logrado grazas á creación de situacións de desenvolvemento áxil con efectos cómicos de impacto inmediato. O humor vén da propia caracterización dos personaxes a través das súas patoloxías, así como das interaccións deseñadas

nas situacións, que acontecen na súa meirande parte na consulta dunha psicóloga. A bulimia, a inhibición sexual e outros traumas, xunto coa transexualidade, os prexuízos de xénero, o exame á feminidade e á masculinidade, as inclinacións sexuais alén do heterosexismo, sérvেনlle á Queizán para verter unha mirada irónica, por veces sarcástica, sobre as neurais que caracterizan á sociedade contemporánea.

Unha galería de personaxes de arestora que cruzan as súas neurais e os seus destinos no diván dunha psicóloga desinhibida e moderna. E unhas secuencias audiovisuais con intres morbosos como o das monxas gozando luxuriosamente cos seus cilicios en orxía lésbica, interrompendo as levitacións místicas de Santa Teresa e facéndoa caer de cu. Ou o vídeo das "lobas" que, como bacantes, se erixen nas que mandan e gozan do corpo masculino, para rematar berrando: "¡¡Somos as terroristas do sexo!!"

Desde o teatro, cómpre celebrar con ledicia e aplausos, a dramaturxia da Queizán, porque sabe achegarnos os ingredientes básicos para un gozoso espectáculo, que son, sen dúbida, lucidez e diversión.

A C T U A L I D A D E

CONVITE Á LEITURA DE *XÉNERO E PODER: OLLADAS DESDE AMÉRICA LATINA*, de Isabel Rauber*

Porque todavía no les es permitido a las mujeres escribir lo que sienten y lo que saben

(Prólogo a *La hija del mar*, 1859, de Rosalía de Castro)

Tes nas mans, leitora-leitor, un libro fundamental e apaixonante. Quixera despozar estes adxectivos do seu valor coloquial-ponderativo e, indo "á fonte limpa", restaurar o seu valor etimolóxico, denotativo. É fundamental, porque vai aos fundamentos, á raíz xenética, dun problema, dunha *cuestión*, a das mulleres, aínda tan incomprendida e con tantos obstáculos para ser resolvida (que non *disolvida*). É apaixonante, porque está feito por unha muller ilustrada, que aplica todo o seu rigor epistemolóxico e científico á análise do ser-estar das mulleres nesta Humanidade afluxida do século XXI e, porén, non renuncia á paixón (implicación) nen á compaixón (sentimento solidario) no exame da actuación das súas conxéneres. E é, aliás, un libro orixinal no mellor dos sentidos, xa que une teoría e praxe, pensamento e sentimento, ciencia e vida, en simbiose necesaria, e, por aquí, pon en primeiro plano a experiencia directa das mulleres entrevistadas, que pasa a ser, así,

non *complemento* ou *ilustración*, senón parte central da **construción** do pensamento feminista e da precisa transformación, do preciso cambio social.

Porque, con efecto, o primeiro que chama a atención do formato desta obra, tan exactamente subtitulada *Ensaio-Testemuño*, é a megafonía que ofrece a tantas e tan variadas mulleres, unidas, todas elas, polo exercicio dun dereito que eu gosto de denominar o dereito do triplo V: dereito de voz, de voto e de veto. Voz propia; voto autónomo; veto contra todo o que non nos reconece. Isabel Rauber abre en toda a súa envergadura o acordeón latinoamericano e convoca a esta produtiva "mesa redonda" mulleres da Arxentina, de Cuba, de Brasil, de Ecuador, de Venezuela, de Guatemala, da República Dominicana, de Paraguay, de Bolivia, de México, de Chile..., nun abano vivencial-profesional que vai desde relixiosas dunha ou outra confesión a dirixentes políticas ou sindicais, deputadas, representantes de movementos feministas e/ou de movementos campesinos e de defensa indíxena, pasando por profesoras ou amas de casa. É este painel unha magnífica amostra da fraternidade ou, mellor dito, da *sororidade* que, cal vínculo ben

forte, une diversas situacións nacionais, sociais, laborais. E non por azar, claro está, senón por necesidade, quer dicir, porque hai unha **materia** de discriminación, de inxustiza, de misoxinia, que vai determinar **formas** de conciencia e de actuación comúns.

E, mesmamente, este, que non é un libro de tese, contén varias teses da maior importancia. Tentaremos resumilas brevemente. En primeiro lugar, a necesaria renovación e aclaración epistemolóxica que vai dar lugar a un coñecimento "en marcha", procesual, que se interroga a si propio, se alimenta dialoxicamente de moitas voces e experiencias diversas e procura a edificación de novos roles, novas identidades e, por aquí, a ruptura da *naturalidade* con que, historicamente, se solidificou unha División Sexual do Traballo abertamente inxusta e sexista. Como se ve, a apoteose do antidogmatismo e do pontificalismo con que a ideoloxía masculinista nos obsequia tan a miúdo.

En segundo lugar, un esclarecemento crucial. O capitalismo asenta, e consolídase, sobre as bases dunha ideoloxía patriarcal-machista de que non só non abxura senón que aperfezoa e sofisticada. Vénnos ao recordo, en

María Pilar García Negro

A C T U A L I D A D E

I.S.S.N.: 1139-4854

pano de fondo histórico, como a Revolución Francesa, xa desde o seu albor, *mata* dúas grandes vías de liberdade humana precisa: os dereitos das mulleres e os dereitos dos povos, nacións, diferentes do francés. Con efecto, a iconoclastia e o necesario relevo na clase social reitora non van admitir as pretensións democratizadoras, en termos de xénero, dunha Olympe de Gouges ou dunha Madame Roland, cuxas cabezas (elas, que reclamaron poderen subir aos escanos da Asemblea Nacional, xa que o podían facer ao cadafalso) rodaron, nunha laminación ben temperá de “veleidades” non consentíbeis, ao igual que o xacobinismo laminou calquer reclamación de presenza igualitaria de nacións, de linguas e de culturas non francesas (“farrapos medievais” para o Abbé Grégoire, un dos popes da Revolución). E é que, coa lucidez e a clarividencia que o caracterizaron, xa o expresara, moito antes, o noso P. Feixoo, cando encabezou o seu Discurso XVI do *Teatro Crítico Universal* (1726), “Defensa de las Mujeres”, con estas palabras: “En grave empeño me pongo. No es que sólo un vulgo ignorante con quien entro en la contienda: defender a todas las mujeres viene a ser lo mismo que ofender a casi todos los hombres, pues raro hay que no se interese en la precedencia

de su sexo con desestimación del otro.”

En terceiro lugar, cómo as “ cousas de mulleres ” non son, en absoluto, só “ cousas de mulleres ” no sentido apendicular ou *ghettístico* do termo. Coñecemos ben como (recórdao lúcidamente Eduardo Galeano) o capitalismo é especialista en fragmentar, atomizar e encapsular as loitas, para, así, reducilas ou neutralizalas. E é así como o primeiro falso axioma que cómpre destruír é o da universalización do masculino ou a masculinización do universal. Por aquí, o feminismo e a identificación dos problemas de xénero na estrutura social e na estrutura do poder (non só do poder na pantalla política, senón do poder económico, do poder institucional, do poder cultural, do poder interno ao ámbito privado...) van ser clave para a comprensión dese mesmo poder e *conditio sine qua non* para a súa transformación, para a construción dun novo proxecto social. Por isto, as mal chamadas “ cousas de mulleres ” son, en primeiro termo, da Humanidade declinada en feminino e, en metonimia obrigada, da Humanidade toda. O capitalismo e o masculinismo casaron intimamente, en matrimonio de intereses e de conveniencia duradoira. *Sensu contrario*,

calquer mudanza, calquer cambio social e político merecente de tal nome, en termos de ampliación e profundización da democracia, terá que contar con remover as bases sexistas en que asenta, globalmente, un poder que **precisa** obxectivamente da discriminación das mulleres para existir e medrar. Mesmo desde posicións *soi-disant* de esquerda ou de ultra-esquerda temos coñecido moita ocultación, retallamento ou secundarización dos problemas das mulleres, nunha sorte de democracia selectiva (“Reservado o Dereito de Admisión”), dunha especie de revolución a tempo parcial, que, tantas veces, ten esquecido a máxima -valedeira onte coma hoxe— dun Fourier: a real e auténtica medida do progreso e liberación dunha sociedade vén dada polo progreso e real emancipación das súas mulleres.

En cuarto lugar, Isabel Rauber pon o dedo na ferida dunha cuestión da máis premente e dinámica actualidade. Mudou, é certo, o cuadro xeral (legal, institucional) que determina, na sociedade, o *locus* das mulleres. Non por casualidade, desde logo, senón pola loita das propias mulleres e do feminismo nas súas variadas actuacións. Mais, de novo, asistimos a como o poder —e a maioría masculina que o sustenta— está máis

A C T U A L I D A D E



interesado no tellado e na fachada do que no interior da casa. Expliquémonos. O "tellado" é a superestrutura, o acceso dun cupo de mulleres á representación institucional, como coartada da negación do problema. A "fachada" é a aparente asunción do feminismo como ben moderno e "politicamente correcto", cando o funcionamento social e político se ocupa de negar, día a día, a súa validez. E é así como, "no interior da casa", seguen masas de mulleres a cargaren no seu lombo cos traballos máis pesados e peor pagos, a precariedade laboral, a precarización continua, a dupla ou tripla xornada laboral,

que permite aos poderes públicos o aforro constante de miles de millóns de dólares, de euros, de pesos..., en equipamentos, prestacións e servizos sociais, grazas ao traballo *invisíbel*, non recoñecido, non valorado, das mulleres das clases traballadoras en todas as cargas doméstico-familiares, traballo, iso si, imprescindible para a produción e reprodución do propio sistema, mais que convén manter *underground*, para que el, o sistema, siga a funcionar e a medrar elephantiasicamente. O mito da complementariedade, así, esnaquiza en mil pedazos, cando se están a impedir reais

mecanismos de **integración** en pé de igualdade. Non é, portanto, de estrañar que convivamos con tantos políticos *ilustres* a quen abonda cun pequeno repertorio de *receitas* para saíren ao paso neste tema, sen que admitan discutir nunca o lema "Primus (home) inter pares (mulleres)". Por isto, temos suxerido -hai xa ben anos- que máis que falarmos da conveniencia, ou non, da cuota feminina, cumpriría falar da rebaixa necesaria da *cuota* masculina, hipertrofiada, sempre *pro domo sua*.

En quinto lugar, *last but not least*, Isabel Rauber e as súas comunicantes non obvian, de nengunha maneira, a corresponsabilidade das mulleres neste expediente histórico. Non existe o poder en abstracto: o poder é sempre finalista, e, neste sentido, as mulleres que o pretenderen han de optar por seguiren estratexias de adaptación ou, por contra, estratexias de transformación e de contestación. Seren, en suma, complemento necesario ou alternativa e resposta; apontárense ao despregamento dos recursos da feminidade tradicional (competencia intra-grupo, inter-mulleres; ciúmes; envexa; submisión ao patrón masculino...) ou, polo contrario, traballaren horizontalmente pola mudanza da mesma entraña do(s)

poder(es). Claro é que, para este labor, haberá que se desprender da confusión intereseira que tenciona igualar feminismo a xinecoloxía (problema, patoloxía, doenza...). Na realidade, o feminismo e, con el, a loita consciente das mulleres por seren suxeitos de pleno dereito e titulares da súa propia determinación, son —e han ser máis— non problema, senón parte incontornábel da solución. Se isto non se quixer ver así, seguirá a reinar -con eufemismos ou con disfemismos, segundo conviñer— o principio de exclusión e, en definitiva, de des-humanización. ENVÍO A ISABEL RAUBER Isabel: non podes imaxinar até qué ponto a lectura, entusiástica, deste teu libro, despertou en min tan forte identidade pensamental e cordial. Estremecín, por veces, lendo frases, ideas, expresións... absolutamente iguais ás que eu mesma pronunciei ou escribín ao longo de xa moitos anos de actividade política nacionalista, ou cultural ou feminista (ou algo así, para non cairmos en grandilocuencias). Non outro foi o propósito que me animou a propor, no seu día (1994), a creación, no Parlamento de Galiza, en nome do Bloque Nacionalista	Galego, da “Comisión para a Igualdade e para os Dereitos das Mulleres”; non outro que o de procurar visibilidade e tratamento político xeral á cuestión das mulleres. Aínda me deu para rir ben ler anécdotas da non fácil participación das mulleres na vida política —ou, ao menos, das mulleres que, coma min, non aceptamos aquel lema de “Primus inter pares” cando, pontificalmente, o quer impor un home polo feito de selo. Até custa, por veces, que se nos cite como antecedente ou como fonte dun pensamento calquer (eu sentínme aludida máis dunha vez non polo meu nome, senón como “efectivamente” ou “como xa se dixo”...). Mais, como me escribeu, nun disco dedicado, a cantante mexicana Astrid Hadad (“A Pilar, para que mantenga erecto siempre el pilar del amor y del humor”), é preciso defrontarmos as cousas, sempre, con amor e con humor. Tamén coa radicalidade, e a ironía como lubricante, que usou a nosa compatriota Rosalía de Castro, a que nos trouxo —ás galegas e aos galegos— á contemporaneidade con conciencia de noso. Isabel, parabéns! Escrebeches un libro —que agora ingresa na literatura galega— claro, valente, didáctico e necesario. Unha obra sabia,	vinculada á vida e á súa transformación humanizadora. Sabe que unha das acepcións do adxectivo “privado”, en galego, é a de “proibido”. Ti desfás, para ben, a proibición de falar do “privado” en termos políticos e contribúes, de xeito ben valioso, ao noso coñecemento, á nosa superación. Tamén á dos homes que, en seguindo a Xosé Chao Rego, desexen deixar de ser anti-machistas teóricos, para seguiren sendo masculinistas prácticos. Foi, para min, unha honra e grande alegría coñecer-te, da man de Elvira Patiño, de Manuel Mera, de Xosé Lois Seixo... e doutras compañeiras e compañeiros da Confederación Intersindical Galega, que tan bons servizos nos presta con esta edición da túa obra. Unha aperta galega e feminista de María Pilar García Negro * RAUBER, Isabel: <i>Xénero e poder. Olladas desde América Latina</i>, trad. do español, de Rafael Villar González, Promocións Culturais Galegas, Vigo, 2004.
--	---	---

A C T U A L I D A D E

ALBERTO LEMA OU O HERDO INESPERADO DA POESÍA DAS MULLERES

Plan de fuga, Santiago: Estaleiro, 2008

Plan de fuga, primeiro poemario da editora Estaleiro, converteuse aos poucos meses da súa publicación nun dos puntos de inflexión da lírica actual en Galicia. Non direi un dos mellores libros, pois nin *Plan de fuga* nin Alberto Lema precisan do escudo defensivo do xuízo de valor. E porque, neste caso, son abondo elocuentes certos feitos. En primeiro lugar, a relación entre o medio (un selo literario independente, concibido á marxe dos circuitos habituais de difusión das obras no mercado editorial galego) e a mensaxe (un libro que consegue escapar, xa veremos por que, do *mainstream* poético). En segundo lugar, importa tamén todo o que o autor foi facendo dende a publicación da súa obra primeira. Nese "todo" entran as declaracións concedidas á radio ou aos xornais, case sempre máis partes de guerra que estados da cuestión. En máis dunha entrevista, por exemplo, Lema diciase debedor do herdo deixado na lírica galega contemporánea pola poesía das mulleres que comezaron a escribir no pasado decenio. O enunciado resulta valente cando menos en dous sentidos: a) poucos autores, galegos ou non,

gustan de recoñecer abertamente as súas débedas; b) ningún autor galego, que eu recorde, testemuñara con tanta claridade o impacto dun fenómeno que, como o das "poetas dos noventa" se ten prestado a máis dun malentendido.

Logo de *Plan de fuga*, Alberto Lema seguiu dando que falar. Sobre todo, a raíz da publicación da novela *Unha puta percorre Europa*, que ao mostrar felizmente as consecuencias da aliaxe política e teórica entre o

feminismo e o marxismo, consegue traer de novo ao campo literario galego o manifesto político. Non é cuestión menor, ademais, que este manifesto elixa situarse ao abeiro das estratexias ficcionais do relato negro. Nin *Máis Alá* de Manuel Antonio nin *Fóra as vosas mans...* de Rompente albiscaran aínda as posibilidades críticas do que o propio Lema ten denominado "política ficción". Denominación que xurdiu a propósito dun comentario do autor sobre este *Plan de fuga* que, tal e como se enuncia



nunha cita inicial de Michelet, é un libro abertamente sensíbel á historia.

Morta e enterrada a ideoloxía da "end of history", falsa conciencia do capitalismo serodio, hoxe sabemos que non pode haber política á marxe do acontecer e do saber histórico. E sabemos tamén da necesidade de repensar o concepto de "utopía", nun intre no que o capital aprendeu a estar, como a liña do horizonte, en todas as partes e en ningunha. Unha emancipación real, e Alberto Lema sábeo, só pode darse no aquí e no agora. Ou, por dicilo con Lenin e con Zizek: "Liberdade si, pero con concreción". E que significa exactamente a concreción en poesía? Probabelmente que o poema non se constrúa a partir da linguaxe, concibida como abstracción xeradora de pensamento, senón a partir da lingua, concibida como substancia que precede ao sentido. E este feito é o que explica o pouso da oralidade en *Plan de fuga*, libro no que a entoación e o ritmo, na acepción máis material, son ferramentas decisivas da escrita. Claro que os vimbios flexíbeis poden non facer bos cestos. "Déchedesme unha lingua de ouro / e saínvos lambecús", liamos en *Depósito de*

espantos de Manuel Outeiriño. Non é o caso.

O cineasta dixera do *travelling* que era unha cuestión moral. O mesmo podemos dicir diso que antes, en poesía, chamabamos *estilo*, e que hoxe resulta máis acaído chamar *voz*. O carácter moral da voz poética de Lema vén dado pola súa vontade, exercida libremente, é dicir, dende o recoñecemento e o aprecio doutras posibilidades de se achegar ao máximo a aquilo que decide cantar. Sabemos que os autores poden mirar os seus obxectos dende arriba, dende abaixo ou á mesma altura. Lema elixe mirar a rentes do que trata, e ao ser capaz de ollar de fronte o poema (e, no mesmo movemento, a quen o le), faise co ousado e humilde don da frontalidade. Neste tempo, cando menos na poesía galega, é un don escaso. A regra son dúas actitudes máis semellantes do que podería parecer. Unha é a tentación do sublime, onde a voz se volve novamente estilo e o autor ou autora, no canto de escribir coa lingua apegada á pel, converte a linguaxe nunha desas túnicas anchas e longas, de pregos infinitos, que habilmente describira Deleuze ao tratar do barroco. A outra é a tentación do abxecto, onde a autora ou autor elixe espirse por completo para

mellor mirar e ser mirada. Pero calquera pode comprender que tanto o dispendio no vestir como a absoluta desnudez son xeitos de soberbia. O verdadeiro decoro, entre os clásicos e entre nós, consiste en axustar a roupa ás necesidades do clima.

Como en Rosalía de Castro, de quen Lema aprendeu abondo, a escrita en *Plan de fuga* vai cinguida á pel. O resultado é tersura (non transparencia) e dignidade (non submisión). O exceso de letrismo, entendendo por tal o carácter obrigadamente letrado da escrita, campa por moita da poesía do presente, non sempre con resultados felices. Cando este estilo é levado por mans mestras, o resultado é o luxo. Cando non, arqueoloxía suntuaria ou moda. É dicir, decadentismo condenado ao peor que se lle pode desexar a un poema: envellecer con pouca lentitude. O tempo é cruel cos excesos verbais, que non adoitan sobrevivir ao presente senón como ornato. Shakespeare inventa o humano porque sabe falar a pé de obra. No seu primeiro libro de poemas, Alberto Lema toma boa nota e elixe prescindir de profetas e deusas para falar talmente coma se respirase.

A C T U A L I D A D E

OTRA IDEA DE GALICIA de Miguel Anxo Murado

Cada vez son máis as persoas que, desde a cordura, son ben galegas, e mesmo galeguistas, sen falsas idealizacións do país, sen mitos, tópicos, ou adoración de figuras intocables. Ben sabida é a miña predisposición cara esta tendencia e, tamén, ben sei eu o "pecado" que supuxo facer unha lectura da poesía de Pondal desde a racionalidade ou cuestionar as "nosas tradicións". Celebro, daquela, o intelixente libro de Miguel Anxo Murado, *Otra Idea de Galicia*.

Para este itinerario, Murado escolle como Virxilio a Domingo Fontán, autor do mapa topográfico de Galicia, na primeira parte do s. XIX, home de ampla cultura polifacética, catedrático de matemáticas, empresario e político. Fontán percorreu Galicia a pé e foi a persoa que mellor coñeceu a terra e as xentes. Co seu patrocinio e lucidez vai emprender Murado esta viaxe desmitificadora de Galicia.

Comeza, pois, pola xeografía que propicia a primitiva conexión atlántica cón outros pobos de Europa, tomando o mar como elemento de comunicación, e as esgrevias montañas do Este como provocadoras da separación cos pobos de España. "Galicia ten unha xeografía separatista" en palabras dun deputado da CEDA na II República. Fisterra só deixa a

opción de tirarse ao mar, de seguir o sol, e incluso morrer con el, como os meus alucinados e prehistóricos peregrinos de *O Segredo da Pedra Figueira*. Os mariñeiros galegos, con ese impulso, tomaron o mar como saída e recurso, como oficio e mantenza, como senda de coñecemento e investigación, como misión e información, como aventura, como camiño da emigración. En ocasións, como poetiza Manuel Antonio, o barco é o seu cadaleito. Pero nesta Fisterra non sempre son precisas naves para saír ao mar porque o mar penetra na terra inundando os vales e formando as rías, viveiros de riqueza de peixes, mariscos e plancto. De poder estirar esta costa accidentada, informa o autor, formaríase unha liña de 2.000 km. Moito mar para tan pouca terra. E, porén, e disto láíome eu, a tendencia artística e literaria dominada polo romanticismo, o irracionalismo, a fuxida da realidade, cantou as costas verdecentes pero ignorou a xesta marítima, o esforzo da conquista social e económica, o arraigo e o desarraigo de sucarnos mares. Todo iso apenas pasou á tradición literaria, máis absorbida por celtas, cortes artúricas, mouros lendarios, metafísicas da saudade e outros imaxinarios.

O clima tamén é determinante, ao ser o primeiro punto europeo que tocan as fronte polares. A chuva consegue unha terra húmida, verde, neboenta. Pero non hai que fiarse deste xardín. Coincido plenamente con Murado en que o predominante en Galicia é a pedra. Pedra sobre pedra, o granito define Galicia máis que a capa vexetal dunha terra ácida. Os megálitos, os petróglifos dan conta do pasado pero as canteiras e a exportación dun granito de calidade abren mercados de futuro.

Pasando á xeografía política, explica como a superpoboación foi outra constante histórica. Galicia conta con case a metade dos núcleos de poboación urbana de España que, lonxe de vivir nunha Arcadia, padeceron fame negra en moitas épocas da historia. Historia? Un dos tópicos máis estendidos é que non temos historia. O autor, con lóxica, afirma que historia haina, ten que habela, pero non se contou, e, peor aínda, contouse mal desde España. "O problema non é que Galicia non teña historia, quizais é que España ten demasiada". Isto obrígalle a dar un repaso á visión que difundiron e, en boa parte, asumimos. A xente galega é considerada hoxe en día apracible, irónica, dubitativa..., pero estes lugares

comúns son moi recentes, non teñen máis de dúas ou tres décadas. Antes o desprezo foi odioso e enorme. O famoso, e insurrecto, periodista Mariano José de Larra, afirmara: "O galego é un animal moi semellante ao home, inventado para alivio do asno", confirmando así unha tradición de máis de trescentos anos de inxurias. Murado recolle un bo feixe delas e intenta razoar de onde vén tanto odio que vai influír no carácter galego, xa sexa por asimilación ou por reacción. A resistencia imola encontrar nos ilustrados galegos do s.XVIII (Sarmiento, Feixóo, o Cura de Fruime, e outros) e nos escritores do Rexurdimento do s. XIX, maiormente en Rosalía de Castro.

Rexeita tamén, nun esclarecedor capítulo, o tópico do "atraso" económico de Galicia e para iso aporta múltiples datos sobre a industrialización do s.XVIII: olería, cordoería, curtume, secado e salgado de peixe, pasta de papel, madeiras, ferrerías, o alto forno de Sargadelos e, a máis importante, a industria do liño. A pesar deste incipiente desenvolvemento industrial, as políticas económicas non foron favorables para Galicia e, conclúe o autor, a máis desastrosa foi a do franquismo.



O caciquismo, como un feito político galego, ten reservado un capítulo neste libro. Analízanse causas e consecuencias e incluso a importancia que tivo na permanencia de Fraga Iribarne durante 16 anos como Presidente da Xunta de Galicia.

Menos peso ten, ao meu xuízo, o capítulo dedicado á lingua, tal vez por ser un tema xa moi tratado e aínda polémico no momento actual.

Neste libro, Miguel Anxo Murado lévanos da man nun percorrido por Galicia, como outrora fixera o seu mentor

Domingo Fontán, para refutar algúns dos tópicos e malentendidos que circulan fóra e dentro do país. Destacaría dúas características. Unha: a erudición. Demostra que o falar si ten cancelas que cómpre abrir coas chaves adecuadas e os datos correspondentes. Manexa abundante información e debeu ser moita a bibliografía consultada. Dúas: o sentido do humor, moi necesario nun libro heterodoxo que desmente unha Galicia tan idealizada como envilecida, elaborada "golpe a golpe" pero tamén "verso a verso".

A C T U A L I D A D E

LA CULTURA DE LA LIBERTAD

No pasado mes de marzo apareceu nas librerías o, polo de agora, último libro de Jesús Mosterín: *La cultura de la libertad*, editorial Gran Austral. Este libro, afastado de toda superfluidade e artificio, é desas publicacións que zumegan tal lentura intelectual que resulta suficiente para captar de inmediato a benevolencia incondicional de quen le. Abofé que o seu autor contribúe decisivamente a estas xenerosas expectativas apelando á súa solvente mestría de excelente comunicador e ao seu indiscutible enxeño didáctico. O libro reúne todos os ingredientes para achegarnos á súa lectura sen prexuízos, pero coa curiosidade e expectación que crean sempre os libros deste filósofo. A medida que nos imos mergullando nas súas páxinas empezamos a gozar e a sintonizar intelectualmente con el. Dicir desta publicación que é moi interesante para quen ame a filosofía soa a tópico e a cumprido, quizais a un xentil e xeneroso detalle que ao autor lle puidera parecer elegante e cortés, mais á persoa que esta a ler rechálle a algo substancialmente insípido e baleiro. Pero realmente a lectura do libro faise tanto máis esencial canto que o seu interese traspasa o ámbito da razoable fidelidade dun numeroso núcleo de filósofos, moitos deles seguidores fieis do autor, e cala en persoas simplemente

interesadas polo saber e por novos enfoques de coñecer a sociedade e o mundo, pero sen especiais pretensións filosóficas.

La cultura de la libertad está trezado coa filigrana dos razoamentos lóxicos, recursos esenciais que non faltan nunca no discurso de Mosterín, impregnando toda a exposición dunha especial prestancia. As formulacións e descrições que aparecen ao longo das trescentas tres páxinas de que consta o libro están estrita e absolutamente fundamentadas en argumentacións racionais, comprobándose así a debilidade do autor pola lóxica. Non faltan as cuestións conflitivas e polémicas, como as reflexións sobre os nacionalismos, os puntos de vista sobre as linguas, as debilidades da democracia, as raíces da violencia, as guerras, as referencias ao rei, as migracións, as críticas aos políticos e ás súas esenciais teimas por dirixir as vidas da cidadanía, etc. Ben é certo que a Jesús Mosterín lle gusta provocar e que a máxima da súa conduta non é precisamente a do "politicamente correcto", senón a do "racionalmente correcto". Mosterín é un auténtico perseguidor da verdade, á que constantemente examina, instiga e incomoda, consciente de que a procura da verdade é máis

fermosa que a súa posesión, como dixerá Einstein.

Unha das características máis sobresaíntes deste libro é a frescura e a naturalidade con que se estudan os temas. As formulacións antidogmáticas e heterodoxas son valores que incrementan a orixinalidade desta publicación. Xa nas primeiras páxinas do libro o autor rebusca nos fundamentos da liberdade atopándose coa xenética e coa cultura, cos xenes e cos memes. Os primeiros son herdados e bastante ríxidos, mentres que os segundos son adquiridos e máis flexibles. Os "memes" (unidades de información cultural) son os equivalentes paralelos aos "xenes" (unidades de información xenética). Esta distinción dará sentido a moitas das formulacións polémicas coas que nos atopamos neste libro.

A cultura da liberdade é unha apoloxía e un canto á liberdade. Especialmente á liberdade individual. A liberdade é consecuencia da racionalidade, e a preferencia desta como valor sobre outras opcións conduce incluso á consecución dos nosos fins interesados e desinteresados máis importantes. "En condicións de liberdade é de esperar, que a longo prazo, a elección racional acabe filtrando os valores máis acordes coa posibilidade dunha vida feliz", di Mosterín. Aínda que

o autor é consciente dos riscos que a ameazan e de que non todas as persoas son respectuosas con esa liberdade; por iso, ante posibles inimigos das nosas liberdades persoais, Mosterín non ten reparos en reivindicar unha policía, unhas leis e uns tribunais, todos globalizados, que impidan aos inimigos da liberdade campar ás súas anchas e privarnos deste dereito fundamental.

O autor utiliza neste libro o concepto de liberdade no sentido de liberdade política ou civil, que consiste en "que nos deixen facer o que queiramos". A liberdade oponse á coerción e á coacción, se ben é preciso que exista certo grao de coerción para defendernos uns dos outros e "para que todos cumpramos as

leis e salvagardemos os bens públicos". Non obstante, canto menos coerción exista na sociedade, moito mellor. Mosterín deixa moi claro que prescinde usar no seu enfoque a liberdade no sentido metafísico, como *libre albedrío*.

A capacidade intelectual do autor desta publicación, a información de que dispón e a súa habilidade comunicativa fano esencialmente autónomo nas súas opinións sen necesidade de someterse máis que á súa propia razón. Esa independencia xa se albisca no prólogo do libro cando escribe que "algúns colegas e amigos tiveron a xenerosidade de ler o texto por adiantado e facerme chegar as súas atinadas observacións, que lles agradezo sinceramente, aínda que de todos

os xeitos non sempre seguíu os seus consellos, polo que eu son o único responsable das opinións aquí vertidas". É esa mesma racionalidade e independencia nas que se atalaia as que lle permiten defender o cosmopolitismo que propugna constantemente nesta obra e noutras moitas das súas manifestacións. Escribía na súa *Historia da Filosofía*, tomo 5, referido ao pensamento clásico tardío, que "a lei da natureza, anterior e superior ás leis convencionais dos Estados, non recoñece fronteiras, nin distincións de amo e escravo, de súbdito e de rei, de nacional e estranxeiro. Por iso, o sabio estoico debe promover unha cosmópolis que sexa como o fiel reflexo social da orde perfecta e natural que reina no cosmos. O estoico séntese cidadán do mundo, cosmo-polita". En *La cultura de la libertad* agóchanse estas ideas estoicas nos enfoques dados a gran parte dos temas estudados. Referímonos, polo tanto, a un libro ameno, didáctico, escrito con elegancia, sobrio nos detalles e preciso nos argumentos. Un libro que nos pode axudar a crer que "en condicións de liberdade, é de esperar, que a longo prazo, a elección racional acabe filtrando os valores máis acordes coa posibilidade dunha vida feliz".



A C T U A L I D A D E

NACIÓN E XÉNERO NA POESÍA DE EILÉAN NÍ CHUILLEANÁIN

Eiléan Ní Chuilleanáin (1942 -), sen dúbida, é un dos nomes máis importantes da poesía irlandesa: non soamente da poesía actual senón tamén de toda a produción en verso da Irlanda moderna. Unhas das súas obras máis citadas son: *Acts and Monuments* (1972), *The Second Voyage* (1977), *The Rose-Geranium* (1981), *The Magdalene Sermon* (1989) e *The Brazen Serpent* (1994)¹. É membro de Aosdána² e co-editora da revista *Cyphers*³. Filla dunha escritora prolífica e intelectual de Cork, Ellis Dillon, Eiléan Ní Chuilleanáin é tamen herdeira dunha historia familiar comprometida coa formación dunha identidade nacional para Irlanda en oposición á súa longa colonización polos ingleses⁴. Esta herdanza cultural e política dálle a súa obra unhas bases perfectamente identificabeis que tamén explican a profundidade histórica e o compromiso feminista do seu labor creativo e investigador.

Sen querermos simplificar a poesía de Ní Chuilleanáin, podemos salientar algunhas características que manifestan unha visión feminista e irlandesa da realidade⁵: a nenez e os vencellos coa cidade de Cork e a súa familia; o interese por e os coñecementos académicos do Renacemento (Johnston⁶); a problemática lingüística ou a diglosia e bilingüismo que define,

limita e fai da sociedade irlandesa unha sociedade de autodefinición e autoanálise constantes⁷; figuras femininas coñecidas ou anónimas, históricas ou míticas, que son suxeitos poemáticos ou obxecto de observación; a visión de Irlanda como illa rodeada de auga, o medio de viaxes e emigración, arquetipo feminino, espazo que a voz poética debe explorar⁸.

En conxunto, estes e outros motivos frecuentes forman unha comunidade de referentes que van construíndo a arquitectura da obra de Ní Chuilleanáin. Precisamente o motivo da arquitectura – sexa a da súa Cork natal ou a Renacentista en xeral – é un *locus* ideolóxico onde a autora se sitúa para estruturar o seu nacionalismo; así, o espazo que habitan os *eus* poemáticos orienta a totalidade do que ela escribe, sexa como poeta ou como investigadora. A construción arquitectónica renacentista está localizada nun momento clave e é netamente irlandesa na temática e nos referentes extratextuais. Ten unha extraordinaria modernidade que paradoxalmente depende duns fundamentos antigos que procura ancorar nuns versos sutís con resoancias que se prolongan nos lectores polas múltiples connotacións e hipertextualidade. O emprego de pasado e futuro –non o presente, porque como di a autora, os presentes son os que

non están, os do pasado, si – fai que Ní Chuilleanáin sexa unha das inventoras da nova cultura nacional, cultura que para ela deberá ter toda a presenza debida das mulleres e non agachará as feridas e perdas do pasado, porque agachalas significaría borrar a memoria que é fundamental para a identidade irlandesa. É máis: ter presente o pasado non é vivir nel sen cambiar nin vivir na fantasía; saber o que pasou é a única maneira de mudar de costumes e ideas, é indicio dunha nación viva e creativa. É fundamental para a nación colonizada, na que a historia fornece leccións de diverso tipo para forxar o porvir (de Petris). Cun pasado de asoballamento é aínda máis preciso lembrar eventos e persoas para encher os buracos que hai nas crónicas que silenciaban as experiencias de certos membros da sociedade: labregos, mulleres, gaélicofalantes.

Por tanto, partindo do contexto histórico e ideolóxico da autora é como mellor podemos comprender aspectos do seu estilo como os motivos poéticos, a xustaposición de tempos verbais e a complexísima polisemia do léxico escolmado e sistematizado de diversos niveis históricos da súa Irlanda natal. Tamén atopamos a necesidade de aprender a ver a plasticidade do eu e o ti nos seus poemas, de presentir (aínda que non o recoñezamos con claridade)

Kathleen March*

A C T U A L I D A D E

I.S.S.N.: 1139-4854

o palimpsesto que pode ser unha palabra só, unha palabra aparentemente común e familiar. En Ní Chuilleanáin, certas palabras repetidas forman parte da mencionada andamiaxe arquitectónica ~ mítica ~ feminina con que ela constrúe os poemas, arrincándoas das néboas lonxanas dos mitos celtas, pasando polos mitos católicos e rematando nun futuro aberto e renovado. No senso de que facer poesía, crear con palabras recicladas, é tanto revelar como crear a imaxe da muller partícipe e pensante, vemos como a identidade desta autora artéllase perfectamente coas lembranzas infantís da nai, que era escritora e organizadora político-cultural. As publicacións académicas de Ní Chuilleanáin – artigos, entrevistas e edicións de tema feminino ou mellor dito feminista – tamén van reforzar a imaxe de compromiso coa muller, sobre todo a muller recuperada para a historia. E ten actividades como o grupo de escritoras que publicou <i>Irish Women: Image and Achievement, Women in Irish Culture from the Earliest Times</i> (Dublín, 1985) e a tradución, cunha abundosa crítica literaria sobre as escritoras do país celta dividido en dous. Falar de feminismo en Irlanda require ter coñecementos da muller mítica, mitificada ou celta, non soamente hoxe senón ao longo da súa historia cultural, xunto	cos acontecementos recentes de comprender e (re)construír a identidade nacional. Require saber que a imaxe da muller en Irlanda ten exemplos históricos e tamén mitolóxicos, ambas as dúas escritas ou inscritas dende a perspectiva masculina e feminina. Ten esa imaxe unha simboloxía familiar á vez que censurada ou silenciada, como a <i>sheela-na-gig</i>.⁹ Da historia da muller irlandesa, escribiu Ní Chuilleanáin (1985, 7) que: “We study the history of women by studying feminine images because, while much of orthodox history has simply left women out, the human imagination has never been able to do so.” (<i>‘Estudamos a historia das mulleres mediante o estudo das imaxes femininas porque, mentres que boa parte da historia ortodoxa ten suprimida ás mulleres, a imaxinación humana nunca foi capaz de facelo’</i>.) Ní Chuilleanáin, entón, nace nun contexto ao que permanece fiel, sexa Cork, Irlanda ou a capacidade creativa da muller. Herdou o contacto con outra lingua e cultura, as de Italia, por mor da familia. Desenvolveu un coñecemento artístico, histórico e filosófico dos séculos XVI e XVII como época que revelaba os bordes duros da sociedade, cando ingleses e irlandeses chocaban dorosamente. Resultado: a súa lingua vén estruturada polo	Renacemento inglés e o seu estilo arquitectónico, mais tamén como contra-escrita e expresión de resistencia, unha linguaxe irlandesa e non inglesa; contén os espazos de Cork e as longas loitas nacionalistas de Irlanda. Como a identidade celta trénzase tamén co folklore dos antergos, onde os escritores irlandeses de hoxe procuran re-inscribírense, atópamonos diante duns versos complexísimos para os que unha lectura unicamente feminista a secas non abonda. A historia en termos xerais é de igual importancia, como ben argumenta Allen (2007)¹⁰. Como exemplos destas observacións, comentaremos brevemente unha pequena escolma de textos do poemario <i>The Rose Geranium</i>, publicado en Dublín en 1981. Consta de 18 textos. O primeiro poema, “Como unha que foi levada mentres danzaba e agachada por un veo”, semella ser pesadelo sen causa nin axentes identificabeis: <i>Aprende ela de novo tan axiña / Como é sometido o corpo / A todas as leis que rexen / A caída da landra e a erosión dos farallóns.</i> Do corpo que se agacha tras os veos o poema vai avanzando por imaxes sonámbulas, da noite, a media-luz, acompañadas dun zoar
A C T U A L I D A D E		

producido por non se sabe quen ou que. De súpeto, o poema desemboca nun espazo aberto, e os lectores só saben que asisten á desfeita do estado anterior, cecais como destrución de "ela" ou cecais como liberación:

*E o día que o edificio caeu na rúa /
E caeu sangue e pregáronse
corpos e xiraron /
A prisioneira tivo compañía.*

*Osos de raios X da neve, /
Ríos moendo terra rumbo ao sul, /
Chans de xelo sangrando polos
bordes río abaixo.*

No poema 3, o comezo vén ser mitolóxico, con referentes á unhas mulleres fantasmagóricas ou bruxas¹¹:

*Cando abriu o ovo que a muller
sabía lle dera, /
atopou un pouco do seu propio
pelo e un dente, aínda /
con sangue, da súa propia boca.*

A muller sabia ten máis dunha forma; tamén pode ser simplemente unha vella ou pode ser bruxa, fea, ameazante. Pode falar ou ficar silandeira, como se non soubese nada ou tivese segredos dalgún tipo. As figuras femininas non precisan falar e na ausencia de palabras ás veces reside a sabedoría, xa que as palabras baleiras non valen e os que escoitan ou falan con elas deben ter unha intelixencia abonda para comprender a realidade que elas poden comunicar¹². É dicir, se



unha vella non fala non é por non ter capacidade senón por non ter a capacidade de comprendela o interlocutor. Ou porque a resposta non estará na explicación dela senón na análise dos feitos da persoa que procura información.

Este poema tampouco deixa claro quen é quen, xa que cos versos finais—

*Outeiros escuros e cubertos de
uces xiraban no camiño,
e en cada un /
Dos sólidos cuartos silandeiros dos
bares,
a primeira vista /*

*Atrapada de esguello, o cristal
cuestiona o teu rostro.*

—xira a ollada da observadora de tal xeito que non sabemos se fala consigo mesma ou se se dirixe a outra persoa. O ritmo pausado de reflexión fai pensar nun espello e entón a imaxe sorprendente do ovo reaparece, non como galano, senón como símbolo da descuberta dunha muller da súa intimidade. Repetidas veces a poesía de Ní Chuilleanáin contén referentes moi dispares, mesturando o irreal co excesivamente real e prosaico, nun

nó invisíbel que ata o historicamente afastado ao inmediato noso. O resultado é esta (con) fusión de pronomes e lugares, unha espacialización do tempo de cada enunciado, un construír tuneis de suxerencias que non se deixan concretar. Segundo Nordin, a identidade feminina é establecida por este acto de borrar as fronteiras entre pasado e presente.

O poema 7 empeza cunha imaxe cotidiá:

*A luz que rebota pola mesa do pub /
Os aneis de copos estampados
como círculos /
Que permanecen na auga cando a
pedriña brinca.*

De aí que a complexidade das imaxes nega toda comparación co real, insinuando sensualidades corporais ou simplemente anacos de corpos vislumbrados na escuridade dunha temática non precisada que vén para aos pés da falante, deixando unha suxerencia borrosa, íntima:

*Baixando cara o oeste, os camiños /
Do corpo, ombreiro de drumlin, /
Afastadas da vista as pernas
forman un ángulo /
Como andamios de madeira seca /
Sen cortar e abandonada. /
Deito-me /
E empezo a traballar coa hedreira.*

Ou sexa, do caos corporal que subtrae da luz restrinxida a ollada poética, sae a súpeta forma dunha muller deitada, a traballar cun

obxecto (a hedreira) que pode cinguila ou aloumiñar o que toca –paredes, muros, ou máis.

No poema 13, non saímos da atmósfera irreal na que o corpo se inscribe e medra, máis alá del, cinguíndose a unha figura feminina anónima que sente (intúe), comprende (pensa, sabe) e serve, ela mesma, como símbolo da historia familiar e mítica. Empeza cunha imaxe vencellada á cova, morbosa e gravada nun pasado morto. Mais tras os tres versos primeiros o texto vira, suxirindo unha potencia que vén de lonxe.

*Acordan os osos, procuran /
Como gaviñas un apoio /
Perciben o ar nas súas cavidades /
Trono de cabalos chégalles baixo a
terra.
[...]*

O remate do poema confunde e fusiona o mortal cunha posible eternidade, un movemento non discerníbel aos demais, un saber feminino que promete un 'algo' xa que 'ela' descansa no corpo e sabe que os signos baleiros teñen unha linguaxe con contido ('segredos'):

*Baleiras como un diafragma /
As liñas risibeis e rectas /
Inclusive agora agochan segredos /
De pracer e fatiga. Ela dorme, /
A cabeza no prato dunha pelve: /
Ela sabe como se remexen
debaixo.*

O desprazamento e combinación especial e corporal é

exemplo dun barroquismo, dunha poesía que procura os límites arquitectónicos e simultaneamente resístese a obedecelos ou ficar nas marxes.

"Falando coa pel" é o título do poema 14. A pel non é simplemente unha representación da corporeidade da muller senón algo moito máis universal que a inclúe nunha existencia que vai desde o persoal até o océano e de volta, pregando todo nunha lingua serena, repleta de experiencia, de lembranzas. É un exemplo do que di Johnston, da cualidade na que os lazos son evidentes aínda que os nós con que se fan resistanse a seren ceibados¹³. Son, defeito, como redes que recollen, conteñen e deixan escapar partes da presa – persoa, memoria, poema:

*Falando coa luz que se espaxe
na pel, /
O sol arrastra a súa rede pola face
do océano /
Como unha lembranza que non
devolve máis que claridade
ennoada. /
O defecto con músculos de luz /
Dóbrase, escurece, borbulla con
bágoas, chega.*

Talvez estas redes sexan como os pregues de tempo e material no tempo que representan pasado, presente e futuro, fragmentos xuntados nun todo non definido.

A C T U A L I D A D E



O derradeiro poema, o número 18, empeza de novo coa imaxe da persona que contempla un espazo interior sinxelo, cotidiá. A capacidade expansiva da ollada funciona como unha reinscrición da voz feminina nun texto universal, en nada limitada á intimidade inicial, acadando outros espazos de experiencia e inmanencia, outros mundos vibrando con significados por articular. Todo é acadado e dominado pola muller que mostra a súa forza na vasta linguaxe definitoria que organiza e penetra todo. Como adoita pasar en moitos poemas de Ní Chilleánáin, o comezo é modesto ou concentrado no inmediato, no que

está ao alcance da man. Logo o poema, malia non ser moi longo, percorre grandes distancias e tende a tornar a un lugar perto do lector, a voz ou a figura feminina feita xa máis grande, potente ou sosegada polas realidades que soubo identificar no periplo¹⁴. Deste xeito o concepto do interior vóltase do revés: xa non é interior, de feito, senón un vasto dominio decatado, rescatado e asumido pola muller como parte da súa identidade. O desta autora é un feminismo que non se limita a si mesmo, ao corpo ou á habitación real:

*Paso a man pola madeira limpa /
E de súpeto aloumiño as cabezas /*

*De todos os que están na
habitación. Mirando nas veas /
Onduladas e crechas como a liña
do pelo, o que vexo /
Son as longas correntes dun pálido
océano /
Suavemente volvéndose do revés.
[...]
Máis alá da xanela aberta /
Polos caleixóns ateigados de seda
do souq¹⁵ /
Fontes e escaleiras momentáneas
(Pasan as miñas mans pola mesa
Decatándome de arganas e quillas)
/
Miro, e fracaso, na rúa /
Buscando un home con pelo como
o teu.*

Como Allen (2007), sentimos que as imaxes tórnanse ilexibéis, porque mudan, forman constelacións, esixen que nós, lectoras e lectores, nos situemos nunha xeografía concreta. Para chegarmos á realidade de xénero e nación, engadimos, é preciso unha lingua que inclúa ás mulleres, pasadas e presentes, de Irlanda. A poesía de Eiléan Ní Chuilleanáin é un dos mellores exemplos dese proxecto.

*Universidade de Maine (EE.UU.)

**Os textos entre chaves foron traducidos por Sabela F. Davila (Vietnam)

OBRAS CITADAS

- Allen, Nicholas (2007). 'Each page lies open to the version of every other': history in the poetry of Eiléan Ní Chuilleanáin. *Irish University Review*. March 22.
- Batten, Guinn (2003). Boland, McGuckian, Ní Chuilleanáin and the body of the nation. *The Cambridge Companion to Contemporary Irish Poetry*. Cambridge University Press, 169-188.
- (2007). 'The world not dead after all': Eiléan Ní Chuilleanáin's work of revival. *Irish University Review*, March 22.
- Emmit, Helen (2000). The One Free Foot Kicking under the White Sheet of History: Eiléan Ní Chuilleanáin's Uncanny Landscapes. *Women's Studies* 29, 477 – 494.
- Haberstroh, Patricia Boyle (2007). Interview with Eiléan Ní Chuilleanáin. *Irish University Review*, March 22.
- Johnston, Dillon (2007). 'Hundred-Pocketed Time': Eiléan Ní Chuilleanáin's Baroque Spaces. *Irish University Review*. March 22.
- (1995). Our Bodies' Eyes and Writing Hands. En *Gender & Sexuality in Modern Ireland*, eds. Anthony Bradley e Maryann Vaulis. Amherst: U Massachusetts Press, pp. 187 – 211.
- McCarthy, Thomas (2007). 'We could be in any city': Eiléan Ní Chuilleanáin and Cork. *Irish University Review*. March 22.
- Meany, Gerardine (1995). History Gasps: Myth in Contemporary Irish Women's Poetry. En *Poetry in Contemporary Irish Literature*, ed. Michael Kenneally. Gerrards Cross: Colin Smythe, pp. 99-113.
- Mullin, Molly (1991). Representations of History, Irish Feminism, and the Politics of Difference. *Feminist Studies*, Vol. 17, No. 1, Spring, pp. 29-50.
- Ní Chuilleanáin, Eilán (1995). Acts and Monuments of the Unelected Nation: the Cailleach writes about the Renaissance. *The Southern Review*. June 22.
- . *The Rose-Geranium*. Dublin: Gallery Press, 1981.
- (1985). Women as Writers: Danta Gra to Maria Edgeworth. En *Irish Women: Image and Achievement*, ed. Eiléan Ní Chuilleanáin. Dublin: Arlen House, pp. 111 – 126.
- Nordin, Irene Gilsenen (2006). "Betwixt and Between": The Body as Liminar Threshold in the poetry of Eiléan Ní Chuilleanáin. *The Body and Desire in Contemporary Irish Poetry*, ed. Irene Gilsenen Nordin. Dublin: Irish Academic Press.
- de Petris, Carla (2007). Italian dialogues: an interview with Eiléan Ní Chuilleanáin. *Irish University Review*. March 22.
- Sirr, Peter (1995). "How things begin to happen": Notes on Eiléan Ní Chuilleanáin and Medbh McGuckian. *The Southern Review*. June 25.



A C T U A L I D A D E

NOTAS

1. Tamén: *Site of Ambush* (1975), Cork (1977), *The Girl Who Married the Reindeer* (2001), xunto con numerosos estudos de crítica literaria, e edicións como o diario de cárcere de Joseph Campbell, nacionalista irlandés.

2. "Membership of Aosdána, which is by peer nomination and election, is limited to 250 living artists who have produced a distinguished body of work. Members must have been born in Ireland or have been resident here for five years, and must have produced a body of work that is original and creative. The current membership is 235." <<http://aosdana.artscouncil.ie/>> [A pertenza a Aosdána, que se consegue por nominación e elección por parte de homólogos, limitase a 250 artistas vivos que producisen unha obra significativa. Os membros teñen que ser nados en Irlanda ou ter residido alí durante cinco anos e teñen que ter producido unha obra orixinal e creativa. Na actualidade hai 235 membros].

3. <http://www.cypersmagazine.org/>

4. Ní Chuilleanáin (1995) afirma que ela é: "a Gaelic-speaking female papist whose direct and indirect ancestors, men and women, on both sides, were committed 'to detaching Ireland from the British Empire'." [... unha muller papista, falante de gaélico e cuxos ancestros directos e indirectos, tanto homes como mulleres por ambas partes, estaban comprometidos 'coa separación de Irlanda do Imperio británico'.]

5. Segundo Ní Chuilleanáin: "The options open to Irish women writers ... include the absurd, the outspoken, and the crafty use of the borderlands between the two, as also of the borderlands between two languages (Gaelic and English) and between two traditions (male and female) which overlap." (citado en Sirm) [As opcións que teñen as escritoras irlandesas ... inclúen o absurdo, o descarado e o uso habilidoso das fronteiras entre ambos os

dous, así como das fronteiras entre as dúas linguas (gaélico e inglés) e entre as dúas tradicións (masculina e feminina) que se superpoñen.]

6. Johnston (2007) na análise do barroco na poesía de Ní Chuilleanáin, sinala a relación coa estrutura barroca na que o corpo e o acto de chorar a morte dun ser querido ('keening', en inglés) conteñen o preguo, representado de diversos xeitos, que é en realidade unha combinación de pasado con presente, do agachado co visíbel, da dor coa sensualidade, da desaparición coa intersección.

7. Di Ní Chuilleanáin: "We read with anger, anger forced through the narrow passages created by minority languages and small audiences." (citado por Batten) [...líamos con rabia, con rabia provocada polos estreitos corredores formados polas linguas minoritarias e o escaso público.]

8. "In Ní Chuilleanáin's [work] the poetic voice is often almost without a persona and its continuity exists in a reaching out to the ocean." (Meany 113) [-na obra de- Ní Chuilleanáin, a voz poética case sempre aparece despersonificada e a súa continuidade existe como un estenderse cara o océano.]

9. Sila na Géige en gaélico. É unha figura feminina, a miúdo encrequenada, que coas mans ensina os órganos xenitais grandes e abertos. Imaxe moi antiga, que talvez provén da deusa vikinga Ormgudinn. Ás veces faise a comparación coa imaxe do home verde espallado polos lugares europeos de significación relixiosa.

10. "The collapsed distance between past and present is part of her writing's enduring difficulty. It is also a source of its power. The refusal to separate history from the now, as Benjamin puts it, is symbolic of a determination to rethread the past's strands, the effect to leave the tapestry unfinished..."[...A distancia derrubada entre o pasado e o presente forma parte da

dificultade constante da súa escrita. Tamén é unha das orixes do seu poder. O rexeitamento a separar a historia do presente, como sinala Benjamin, simboliza a determinación a volver a enfiar os fíos do pasado, o efecto de deixar o tapiz sen rematar...]

11. Poderíanse ver ecos nestes poemas da arquetípica figura irlandesa da vella ('hag') ou *cailleach*, da lendaria Kathleen ní Houlihan (emblema do nacionalismo irlandés), ou outras. Ní Chuilleanáin presta especial atención á *cailleach* no seu traballo académico tamén.

12. Johnston (2007) di: "The feminine space contains secret recesses that deliver not births so much as qualified rebirths." p. 4. [O espazo feminino contén recunchos que non ofrecen tanto nacementos senón máis ben renacementos cualificados"]

13. "Ní Chuilleanáin's worlds are more frequently homologous than analogous, in touch with each other but locked, partitioned, or private, or otherwise not sharing the same space." (p. 5) [Os mundos de Ní Chuilleanáin tenden máis a ser homólogos ca análogos, en consonancia co outro pero sen estar pechados, divididos, ou sen ser privados, ou sen compartir o mesmo espazo.]

14. "In many of your poems and images, once you get to the centre or the core, there is still a kind of mystery. [En moitos dos seus poemas e imaxes, unha vez que chegamos ao centro ou ao núcleo, aínda queda un certo misterio.]

Oh yes, I think the centre is never quite there..." (en Haberstroh) [Si, creo que nunca se chega de todo ao centro...]

15. Zoco

DOMINACIÓN DA CÓLERA

A publicación de *Cólera* (Xerais, 2007) supón un salto cualitativo na obra lírica de María Xosé Queizán. En primeiro lugar, porque, por unha vez, e sen que sirva de precedente, a autora deixou atrás o seu habitual temario feminista, centro habitual do seu equilibrio entre escrita e pensamento, para se centrar nun asunto que, dalgún xeito, o engloba e sobrancea: a loita contra o franquismo. Nas palabras limiares do vídeo documental de título homónimo que tiveron a oportunidade de dirixir, e que foi empregado para a presentación do libro en numerosos lugares de toda Galicia, a autora mencionaba o feito de que, desde a perspectiva das mulleres, debería falar de *Cóleras*, en plural, xa que as mulleres baixo o franquismo padecían unha dupla discriminación. Mais, en calquera caso, o certo é que esa *Cólera* en singular comprende moitas outras cóleras en plural, tantas como as que o franquismo foi provocando por aquí e por alá, dentro do seu peculiar modo de comprender a dignidade das persoas e a xustiza. Así que, desde o punto de vista temático, o libro singularízase de todo o conxunto da súa obra, para nos retrotraer a un modelo de escrita que encontra os seus alicerces no realismo social, tal e como era practicado a finais dos anos sesenta, a principios dos anos setenta.

A poeta practica a lírica conceptual, aquela versión do discurso versificado en que predomina a importancia dos contidos e en que, por tanto, o fluír da linguaxe fica suxeito ao imperativo da ideoloxía, como un pai (unha nai, *le nom du père* que dicía Lacan) severo e vixiante que atende e sanciona o comportamento dos seus fillos (das súas fillas). Esta posición de partida trae consigo numerosas derivacións que atinxen o resultado final. En primeiro lugar, o libro constrúese de xeito programático. Non é a linguaxe e o seu fluír quen vai dando como produto os poemas e o seu discurso encadeado para, finalmente, ser quen de insuflarlle un sentido ao libro todo, senón que é o imperio do pensamento, levado do sentimento vivencial e da rememoración da experiencia vivida, os que asoman como alicerces, construíndo unha urda cronolóxica en que se bota man do tempo épico, ese tempo de loita, pero tamén de mocidade, ese tempo de certeza e de acción, esa época carente de dúbidas, de pasividade.

A poeta non se dispón a escoitar o canto da linguaxe senón que a toma prisioneira, redúcea, mantena ben suxeita, sospeitosa como foi sempre de nos conducir por camiños imprevistos, por temas

insospeitados, de revelar o que non convén, acaso o que debe ficar fóra do discurso regrado. Porque iso é o que constrúe a poeta: un discurso regrado, por máis que, en ocasións, o disimule, baixo aparentes barroquismos, entre agachadas retóricas de vangarda. Un discurso que cre na gramática e, sobre todo, sitúase nese espazo medio en que a linguaxe serve verdadeiramente para comunicar, lonxe de calquera pretensión de transcendencia ou de tentación de experiencia visionaria. Porque a linguaxe organiza o mundo, desvela as súas categorías, as súas armazóns organizativas, por máis que, en ocasións, como ben saben as mulleres, tamén sirva de acubillo para o imperio das ideoloxías herdadas, para os misteriosos segredos que o *logos* impuxo sobre o mundo.

Como queira que a autora se ten afirmado, desde a *Escrita da Certeza* (2001), partidaria dun pensamento forte que bote por terra as especulacións de todos os post-estruturalismos, a súa posición poética non pode ser outra que unha poética forte ou, dito con outras palabras, un clasicismo. E esta invocación ao clasicismo, unida a esa demanda de pensamento forte, constitúe en si mesma todo un síntoma dos novos tempos. Dalgunha maneira desvela a desolación en que



moitas se sumen, logo da debilidade conceptual promovida a través da posmodernidade, e rescata un pragmatismo en que a acción, ligada á teoría, non pode xamais ser desposuída desta, mais tampouco cederlle o seu lugar predominante, a súa posición como obxectivo, como verdadeira finalidade.

Estamos a falar, claramente, da oposición xerada a través de Nietzsche e Paul Valéry entre o Apolíneo e o Dionisiaco, por unha banda, e o Clasicismo e o Barroco, por outra. O clasicismo apolíneo, iluminado polas luces da razón, o ditado da norma e o

imperio da liña recta, fronte ao barroco dionisiaco, escurecido pola embriaguez, o caos do pecado e o violento labirinto das curvas sen fin. Está claro que entre unha e outra tendencia constrúese o fluír da tradición, abalando dunha para a outra, como unha marea interminable, sen ser quen xamais de encontrar unha saída, un equilibrio de mar calmo.

A poeta pecadora, construtora dun discurso de perversión, a poeta escura, partidaria de quebrar as regras, fica en suspenso para se converter en normalizadora, legalizadora,

difusora de leis e de normas que fixen, limpen e dean esplendor ao comportamento dos humanos. A razón impónse sobre a intuición e sobre a sensibilidade, o Eu sobre o corpo, a cultura sobre o instinto, e a linguaxe, por máis que, en ocasións, manifeste unha certa querenza barroquizante, como dixemos, e mesmo un certo achegamento ao que foi a linguaxe das vangardas, tórnase explícita, como se a súa vontade fose correr á procura da pura denotación esquecendo a connotación, sempre central no discurso poético. E non esquezamos que xa o Pentateuco establecía este modelo de poesía e que a palabra dos profetas e sacerdotes tivo, desde a mesma antigüidade, ese fulgor especial de sentenza normalizadora, de máxima moral.

O vivido tórnase así non só memorable senón tamén exemplar. Constrúese unha norma fronte á norma imperante, derrúbanse muros para erguérense outros, ábreanse prisións para seren enchidas de novo, porque o ser humano é libre e responsable e, por tanto, debe verse privado da súa liberdade por mor da súa irresponsabilidade. E este retorno ao compromiso, á poética de compromiso, sendo, como dicíamos, sintomático, xera de por si un novo debate. Debe a poesía ser empregada para eses

afáns? Ao fondo, aquela máxima de Víctor Hugo segundo a cal *"a beleza non se degrada porque sexa útil á liberdade e ao melloramento das condicións humanas. Un pobo emancipado non é un mal final de estrofa. Non, a utilidade patriótica ou revolucionaria non quita nada á poesía"*. Mais tamén, aquela sentenza de Marx segundo a cal *"toda cultura é unha forma de barbarie"*. Entre unha e outra abalamos, arrandamos como nenos nunha randeeira, porque non temos resposta, encontrámonos perante un indecible derridiano, unha quebra da dialéctica perante a que esta se nos revela insuficiente, incapaz, insolvente. Debe ser a poesía solitaria ou solidaria? Pode ser unha cousa e a outra? Que sentido ten ser solidario a través dun texto escrito ao que acudiremos para procurar beleza e non compromiso? Procurar compromiso nun texto poético pode ser unha escusa para non o procurar fóra del? Ao fondo a dobre conclusión de Adorno, que, por unha banda, cuestionou a lexitimidade mesma de seguir escribindo poesía tras Auschwitz, símbolo dunha sociedade que industrializara a morte. Daquela a escritura dun poema sería síntoma de barbarie. E, por outra, rectificou o seu enunciado, xeneralizando o cuestionamento: o sufrimento tamén ten dereito a

dicirse a través da poesía; o que en cambio convén preguntarse é se se pode seguir vivindo logo de Auschwitz. A mesma tensión que se xera desde Platón, quen, no *Fedro*, define a poesía como sublime loucura (*manía*). Alí lense estas palabras que nos poñen no centro do conflito entre a técnica como arte (mestría, habilidade, destreza) e a poesía: *"o que sen a loucura das Musas se achegue ás portas da poesía, persuadido de que poderá ser un poeta eminente por medio da técnica, ha saber que será imperfecto e que a poesía do home cordo é sempre escurecida pola poesía dos enlouquecidos"*. Esta afirmación, favorable á poesía maniaca, modificárase na *República*. Agora Platón que está perante a idea de fundar un estado ideal, confiará a educación dos cidadáns á filosofía, en aberta oposición á poesía, nun divorcio que xa comezaba a verse nos inicios da filosofía grega porque o coñecemento racional oponse aos arrebatos do entusiasmo. A razón diríxese a dar conta dos feitos; o filósofo cómprelle organizar, baixo certos presupostos conceptuais, a explicación clara das cousas. Non así o poeta que se encontra sumido nun estraño poder cósmico, e cuxa voz non fai máis que transmitir mensaxes das que non pode dar conta.

A poeta conceptual xoga a facer filosofía coa poesía, a expresar por medio da palabra poética o que acaso debiera figurar noutro medio escrito, noutro xénero máis acaído, como o ensaio ou a memoria ou a crónica. Mais tamén é certo que vivimos tempos de mesturas xenéricas, temos en que o propio concepto de xénero ficou irrelevante, por máis que Alain Badiou nos advirta, con moita razón, que debemos seguir separando o matema do poema.

A cólera do título está, así, contida, dominada, sometida. O seu fulgor primario non asoma, a súa pulsión asasina déixase escurecer pola razón, que todo o pode, polo afán innegociable de construír un mundo mellor, unha sociedade máis xusta.

A poeta asoma, así, como republicana, no sentido de Platón, unha poeta disposta a non ser expulsa da República porque o seu afán, lonxe de ser a expresión da sublime loucura, non é outro que o do correcto adestramento da cidadanía.

A C T U A L I D A D E

ÍNDICE

Editorial 3	A normativa como instrumento capaz de cambiar as realidades 99	A represión lingüística en Galiza no século XX 150
O verbo patriarcal 6	Lee Krasner, Helen Frankenthaler e Joan Mitchell 104	A dramaturxia feminista de María Xosé Queizán 155
Xénero e linguaxe: unha cuestión estancada 11	Camille, a prohibida (1864-1943) 107	Convite á lectura de <i>Xénero e poder: olladas desde América latina</i> , de Isabel Rauber 157
As mulleres translúcidas na gramática 28	A narrativa visual de Käthe Kollwitz 112	Alberto Lema ou o herdo inesperado da poesía das mulleres 161
Cando as palabras non nos (con)moven 31	Música e danza contra a intolerancia 118	Otra idea de Galicia, de Miguel Anxo Murado 163
Rebatendo o que outros din da linguaxe non sexista 39	Casa Internazionale delle Donne 121	<i>La cultura de la libertad</i> 165
Lingua, xénero e masculinidade 50	Lembrando a Carlos Maside 124	Nación e xénero na poesía de Eiléan Ní Chuilleanáin 167
A representación da violencia contra as mulleres nos medios. Verbas que feren 57	Andrea Dworkin desde a "experiencia vivida" 127	Dominación da cólera 174
O dobre silencio das palabras 66	Escrito por mulleres 130	
O mito do saber científico e os seus límites epistemolóxicos 74	Declaración 143	
O fraude de Freud 89	<i>O segundo sexo</i> : unha obra de obrigada visita 144	
Entre a polis e a vida: as políticas de igualdade 96	Vidas post-it, de Iolanda Zúñiga 148	

NÚMEROS ANTERIORES



Rosalía de Castro
(esgotado)



Francisca Herrera
Garrido (esgotado)



Xohana Torres



Literatura infantil



Emilia Pardo Bazán



Medios de comunicación



O erotismo



Colonialismo e sexismo



Dez anos de
movemento feminista



Novísimas pintoras
galegas



Poetas Pura e Dora
Vázquez



Encontro de poetas
peninsulares e das illas



Arquitectura e
urbanismo



50 anos de revolución
sexual. *O segundo sexo*



15 anos de poesía na
Festa da Palabra



Abolición!
A Prostitución a exame



As traballadoras da
Artística



O Rromipén.
Cultura xitana



A ciencia
como aliada



María Mariño



Os Feministas



Violencia

Pedidos a:

ANDEL do libro galego e portugués

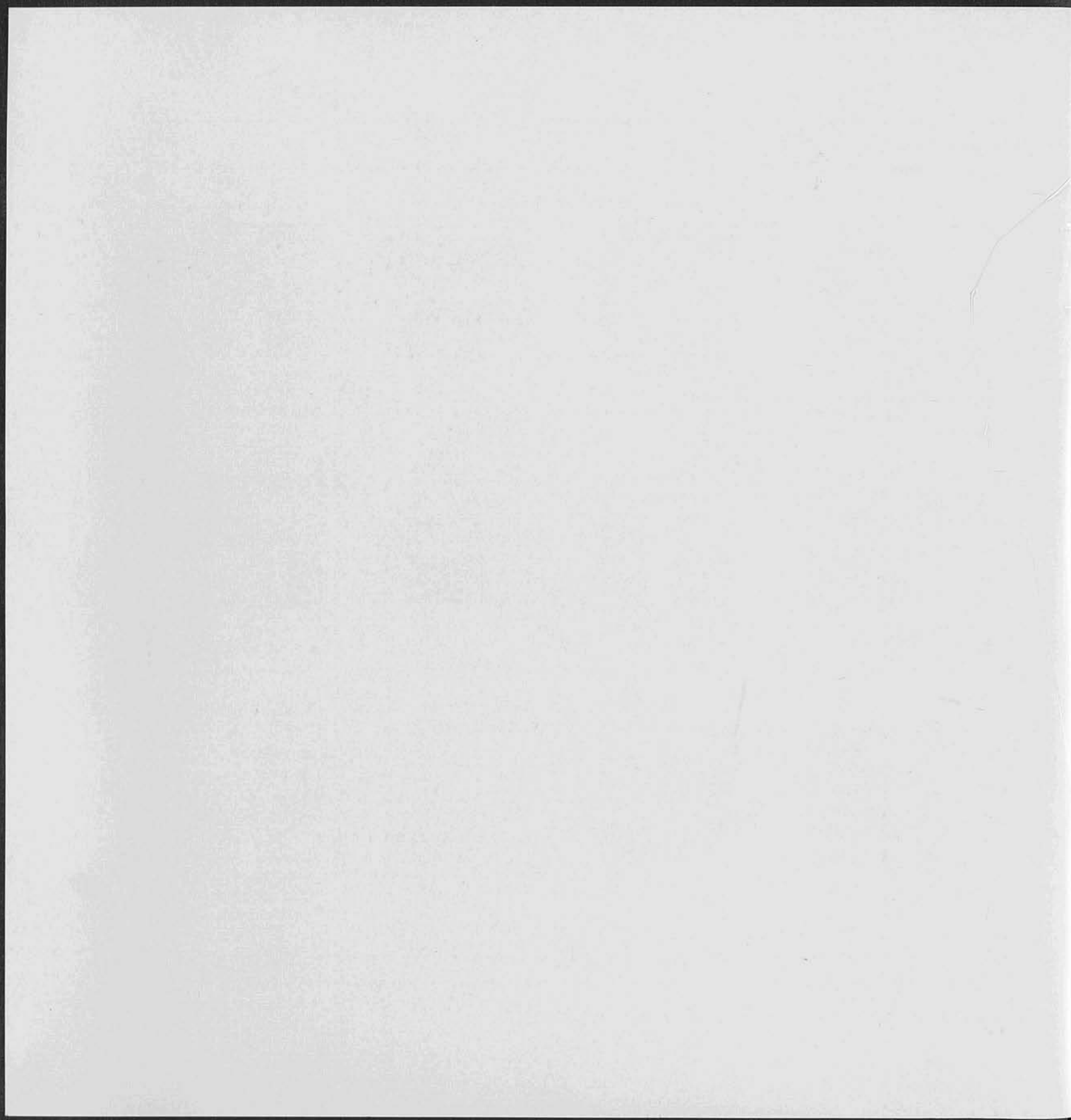
Rúa Pintor Lugrís, 10

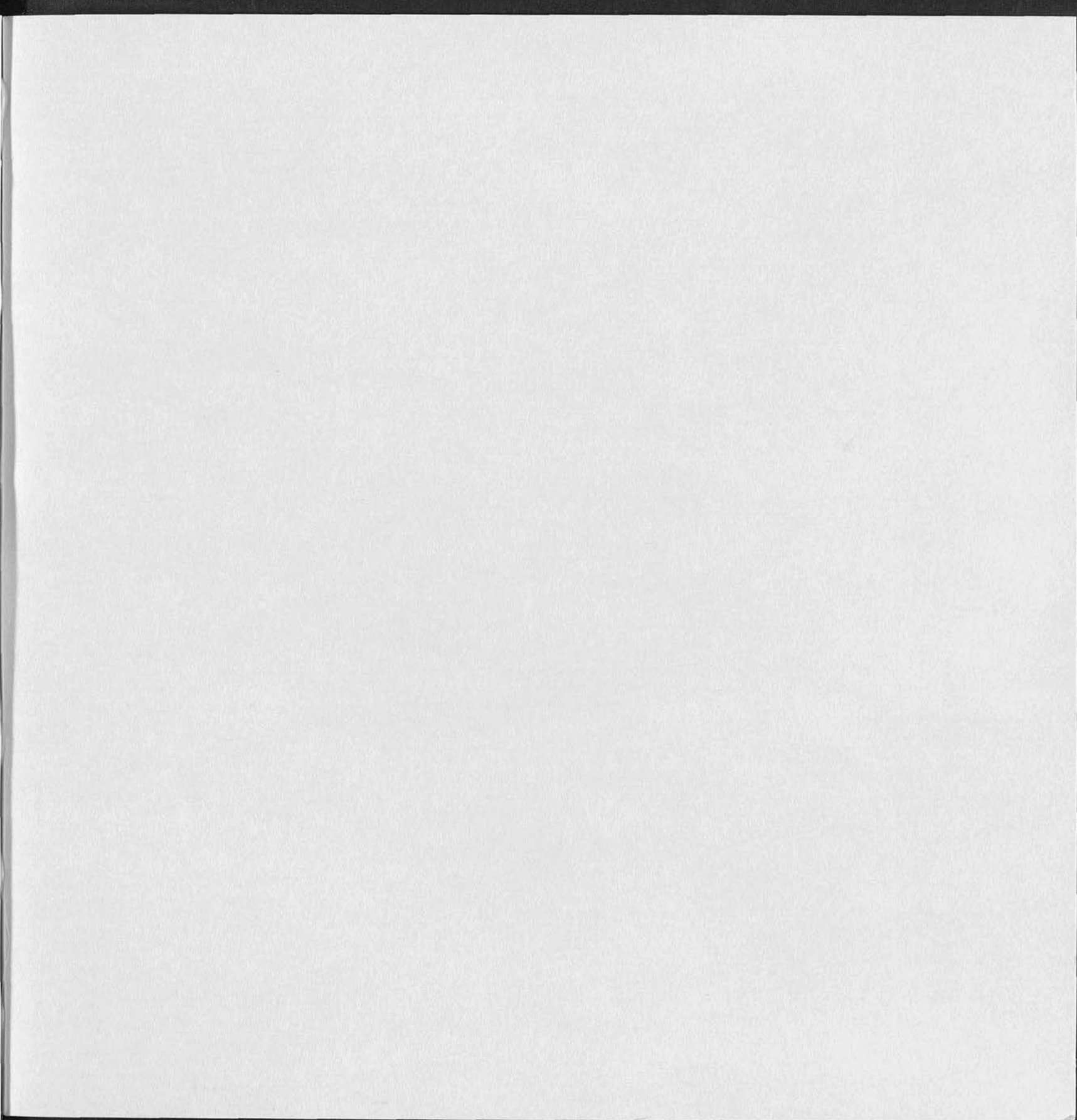
36211 VIGO

Tel. 986 23 90 00

www.andelvirtual.com

pedidos@andelvirtual.com





F E S T A D A P A L A B R A

S I L E N C I A D A

Publicación Galega Feminista
Galicia. 2008

24



FEMINISTAS INDEPENDENTES GALEGAS



concellería
de igualdade